

* श्री *

श्री मधुसूदन ग्रन्थमालाया द्वितीयस्तयकस्य प्रथमं प्रसूनम्—

जयपुर-राजकीय—विद्वन्मण्डलसभाप्रधानपण्डितेन महामहोपदेशकेन
समीक्षाचक्रवर्ति—

मैथिल श्रीमधुसूदन शर्मणा विद्यावाचस्पतिना

प्रणीतस्य पञ्चख्यात्यन्तर्गत पौरवख्यातिग्रन्थस्येयं द्वितीय-
परिवर्द्धेरूपा ॥

५३०८५५

S48I

अत्रिरुयातिः ।

1MAD

26431

लखनऊ विश्वविद्यालय संस्कृताध्यापकेन श्रीमता—
आद्यादत्त ठकुरेण सम्पाद्य ॥

पं० रामशङ्कर बाजपेयी प्रबन्धेन, लक्ष्मणपुरे स्टीमप्रिंटिंग-
मद्रणपत्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशित ॥

सन १९२६ ई०

पारिव्यात्यन्तर्गताया अत्रिव्यातेर्विषयमूची ।

१. अत्रिमहर्षेऽथन्द्रवंशप्रवर्तकमूलपुरुषत्वम् ।
२. पुराणनिहासेषु अत्रिप्रसङ्गस्थानानि ।
३. अत्रेरत्रिनामकगणदेव्याख्यानम् ।
४. अत्रिमहर्षेः स्वभावनिर्देशः ।
५. अत्रिमूलनिवासस्थानं ब्रह्मपर्वदधिष्ठानं च निरूपितम् ।
६. अत्रेस्तपश्चर्यास्थानम् ।
७. अत्रिद्वैविध्ये एकोऽत्रिर्ग्रहण आरम्भपुरः परो मानसपुरः ।
८. वैदिकधर्मप्रचारार्थं ब्रह्मणा निपुत्रस्यात्रेरसुरदुतयाननाप्रसङ्गेऽश्विनोक्तुमा-
राभ्यां परिव्राणम् ।
९. ब्रह्मपर्वदधिष्ठानपुरस्यात्रेऽर्थातिरगणितविद्यायामष्ठितोषविज्ञानसंपन्नतया कदा-
चित्सर्वप्रामप्रक्षणपरितुले मूर्त्यं आकस्मिकगन्धर्वकाटोपस्थितां परि-
क्षुध्येषु लोकेषु चन्द्रमसः सूर्योपरागहेतुव्योपपादनेन समाध्यासनादिशिष्ट-
प्रतिष्ठालामः ।
१०. भद्राभ्यराजकन्यानां दशानामत्रिपत्नीत्वम् । ताम्रपर्वदन्तादिभिर्वहुभिः पत्रै-
मुद्दलादिनामकस्वस्व्यात्रेयवंशप्रवृत्तिः ।
११. अत्रिसुतपराः परराया अद्विष्टान्तरिव्याख्यानम् ।
१२. कशाभ्यमुनिकन्यायां धृताच्यामत्रेऽर्गजिनेन्द्रवादयः पुत्रा आसन्निति मतम् ।
१३. अत्रिपुत्राणां सोमदक्षदुर्वाससां सम्यग्ने ऐतिह्यामिहूतनामतदर्शनात्
तत्र निर्णयः ।
१४. अत्रेः पुत्रस्य सोमस्य योनिजन्यापोनिजन्यविषादे निर्णयः ।
१५. अत्रेः सोमस्य च प्राणविध्वनरविध्वन्याभ्यां द्वैविध्ये प्राणविषादत्रेः प्राण-
विषस्यापोनिजस्य सोमस्योपपत्तिः । नरविषादं तस्मादत्रेर्नरविषस्य योनि-
जस्य सोमस्योपपत्तिरिति भेदः ।

- १६ वैदिकेतिहासश्रुतीनामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिमातिकमेवान्
नस्तीत्यतस्तच्छायायानुगामिनां, गौराणिनेतिहासप्रकरणानामपि
नैव प्रायेण समारम्भः ।
- १७ तत्राधिदेवतं तावत्प्राणविधादत्रेराधिदैविकसोमोत्पत्तिरहस्याख्यानम् ।
- १८ आधिदैविकादाध्यात्मिकाद्या प्राणविधाद्वैराजमनोः प्रत्युत्पन्नानां भृङ्गवह्निरो-
ऽग्निप्राणानामुत्पत्तिक्रमप्रदर्शनम् ।
- १९ अत्रिचंशजप्राचीनवह्नि-पुत्रेभ्यः प्रचेतोभ्य सोमकन्यायामुत्पन्नस्य दक्षस्यात्रि-
जनकत्वाख्यानादुत्पन्नाया अनुपपत्तेर्द्वैविध्योपपादनेन परिहारः ॥
- २० प्रजापतिवचनस्य कशब्दस्य दक्षपदवाभ्युपगमेनोपस्थितायामनुपपत्तौ तत्प-
रिहाराय मतत्रयनिर्देशः तत्र दक्षस्यात्रिजन्मनि सम्बन्धाभाव इति प्रथम-
मताख्यानम् ॥
- २१ प्राचेतसदक्षस्यात्रिचंशजत्वाभाव इति द्वितीयमताख्यानम् ।
- २२ दक्षादीनां युगभेदेन नानात्वादस्य दक्षस्य सोमदौहित्रत्वं भवशुखत्वं चोपपद्यते
इति तृतीयमताख्यानम् ।
- २३ वैज्ञानिकत्वसूत्रो जन्यत्वजनकत्वयो
समञ्जसमिति ।
- २४ अत्रेः प्राणविधस्य स्वरूपरहस्यम् ।
- २५ आधिदैविकस्यात्रिप्राणजन्मनश्चन्द्रस्योत्पत्तिरहस्यम् ।
- २६ आकाशस्थचन्द्रसम्बन्धेऽर्वाचीनपाश्चात्यमतस्य निःसारत्वम् ।
- २७ आकाशस्थचन्द्रस्य दशाश्वत्रिचक्ररथकल्पनम् ।
- २८ अत्रिप्राणद्वयमनुपपत्तिदुषोऽत्रिनामकल्पनया प्रसिद्धिः ।
- २९ गोत्रे चापमत्रिशब्दो रूढो नतु व्यक्तिविशेषे पर्यवसन्नः । ततोऽन्तानामग्नीनां
गोत्रप्रवर्तकस्य मूलपुरुषस्यात्रेर्भाविनां त्रिभिर्वा द्वैविध्यव्यवस्थापनम् ।
तयोश्च भीमान्तिश्चन्द्रचंशप्रवृत्तिः ।
- ३० ध्रुवसन्निहिते सप्तनिम्नण्डले तारकारूपस्यात्रेराधिदैविकत्वम् ।
- ३१ रजस्वलाया नार्या अत्रेयीत्वेनाख्यानादध्यात्मं प्रसिद्धाया एव यामरुद्रामि-
क्याया प्रतिष्ठाया आध्यात्मिकात्रित्वम् ।

- ३२ आध्यात्मिकाधिदैविकप्राणद्रष्टृग्रंहात्मानसपुत्रस्य विदुषः सांख्यात्रिशब्दन-
प्रसिद्धिः ।
- ३३ भौमात्रिसांख्यात्रिमेदाद्विद्वंविधे तदुभयवंशधराणामाश्रयत्वेन प्रसिद्धानां
मध्ये चत्वारिंशद्विदुषां वेदमन्त्रद्रष्टृत्वं प्रतिपद्यते ।
- ३४ अत्रिगोत्रोपपन्नेषु सचैष्वेवात्रयशब्दचद्विशेषादत्रिशब्दोऽपि यथा प्रयुज्यते
तथा सर्वविधात्रिपत्नीष्वप्यविशेषादनुसूयाशब्दः प्रवर्तते । तेनात्रयोऽनुसूयाश्च
यहवः काले २ प्रतिपत्तव्याः ।
- ३५ एतयोरानस्त्यादन्यस्मादत्रैरन्यस्यामनुसूयायां काले कालेऽन्धेऽन्धे पुत्रा
वभूवुरिति तद्विषये ऐतिहासिकानां भ्रान्तिः प्रतिसमाधेया ॥
- ३६ यथायं सोमो भौमस्यात्रे पुत्रस्तथा सांख्यात्रे पुत्रः शांखायनो नामासीन् ।
तद्वंशधराणां यवनत्वम् । अरव्यजनपदस्य भूमध्यसागरतीरस्थिते इमननास्त्रि
प्रदेशे च तेषां यवनानामुपनिवेशोऽनुमीयते ॥
- ३७ सांख्यात्रे पुत्राणां म्लेच्छप्रायत्वेऽपि भौमात्रिपुत्रस्य चन्द्रस्याय चंशः पवित्रत-
मोऽद्यावधि नापहस्यते ॥

॥ इत्यत्रिख्यातौ अत्रिचरित्रसूची पूर्णा ॥

चन्द्रस्य ।

१. पुराणेतिहासेषु चन्द्रप्रसङ्गस्थानानि ।
२. सोमापरपर्यायचन्द्रपदवाच्यस्यात्रेयस्य जन्माख्यानम् । तत्र समुद्रादिकम् । अत्रिनेत्राद् द्वितीयम् । दिगङ्गनाभ्यस्तृतीयम् । दक्षकन्यायां चतुर्थम् । कर्दमकन्यायां पञ्चमम् । भद्राभ्यराजकन्यायां षष्ठम् । इति पृथक्त्वेन षोढा सोमजन्माख्यानात् षोढा प्रतिपन्नानां सामानामाध्यात्मिकाधिदैविकाधि-
भोतिरुत्वेन पुनस्त्रेधा भेदकरणम् । तत्राधिमौक्तिकस्य सोमस्येह चन्द्रवंश-
तिहासप्रसङ्गे विनियोगः ।
३. अत्रिब्राह्मणपुत्रत्वाद् ब्राह्मणस्य सोमस्य ब्रह्मप्रसादेनोत्तरदिक्पालत्वलोक-
पालत्वलाभात् पश्चात् क्षत्रियत्वप्रतिपत्तिः ।
४. पूर्वं राज्ञामेव सतामिन्द्रवरुणसोमानां दिक्पालत्वलोकपालत्वप्राप्त्यनन्तरं
राजभूययज्ञकरणात् सभ्राट्पदप्राप्तिः ।
५. साम्राज्यमदमत्तेन चन्द्रेण परकोयानां कामयमानानां दशनारीणामपहरणे
क्रियमाणे जनतासंघर्षपरिश्रुत्येन ब्रह्मणा तत्रिवारणम् ।
६. ततश्चन्द्रो राहिण्यादिसप्तविंशतिदक्षकन्यापरिग्रहं चक्रे ।
७. ऐश्वर्यमदमत्तेन चन्द्रेण गुरुपत्नीतारापहरणे कृते सर्वलोकविश्वोभादेवासुर-
संग्रामप्रसङ्गः ।
८. तदिदं चन्द्रकृतं तारापहरणं त्रिवारं समपद्यत । प्रथमं तावद् गुरुरक्षिणा-
कालं तारापहरणमासीत् ।
९. द्वितीयमुद्यानकालं तारापहरणमासीत् ।
१०. तृतीयं तारापहरणाख्यानं श्रोतं ऋग्वेदसंहिते कम् ।
११. तत्र गन्धर्वराजस्यैतस्यचन्द्रस्य राज्यतन्त्रव्यवस्थापकेष्वन्द्रसाम्राज्यलोकपालै-
रकूपारादिभिरेव स्त्रीसम्पन्ने नूतननीतिश्चरस्थापनमध्यवेदे दद्यात्प्रातम् ।
१२. तारापहरणोपाख्यानस्य ऋग्वेदसंहिताथर्ववेदसंहितयोः धूयमाणस्य उद्योति-
यविद्यासम्पन्धितया वैज्ञानिकत्वं वैविध्येनोपपन्नं भवतीति मनुष्यचरितकथा-
मात्रः ॥
१३. वैज्ञानिकतारापहरणसत्येपि मनुष्यचरितरूपेण तारापहरणकृतान्तस्य प्रत्या-
ख्यानमसंभयमिति प्रतिपादनम् ।
१४. उपसंहारे चन्द्रराजचरिताख्यानस्य प्रशंसनम् ।

बुधस्य

- १ वृहस्पतिक्षेत्रे चन्द्रार्माद् गोमतीगङ्गातीरे बुधजन्माख्यानम् । नैमिषक्षेत्रे गोमतीतीरे चन्द्रेण बुधस्य जातसंस्कारादिविधानम् ।
- २ बुधस्य राजबुधसंज्ञा । बुधेन चानेन राजपुत्रोयं नाम गजशास्त्रं विनिर्मितम् ।
- ३ बुधस्य राजबुधस्य वेशभूषापविच्छदस्वभावादिवर्णनम् ।
- ४ घने विहरतो बुधस्य क्वचिदिलया साक्षात्कारः ।
- ५ प्रतिष्ठानपुराधिष्ठाया मानव्या इलाया उपाख्यानम् ।
- ६ मतव्रतपुत्रेण प्रतिष्ठानपुराख्यानम् । तत्र प्रयागे प्रतिष्ठानपुर आनीदिति प्रथमं मतं महतासमागम्येण व्याख्यातम् ।
- ७ दक्षिणदेशे दण्डकारण्यप्रान्ते प्रतिष्ठानपुरमासीदिति द्वितीयं मतम् ।
- ८ कुरणा हस्तिना पुरुष्यमा वा विनिर्मितस्य हस्तिनापुरस्य मन्त्रिधाने क्वचिदिदं प्रतिष्ठानपुरमासीदिति तृतीयं मतम् ।
- ९ सिन्धुनदात् पश्चिमभागे गन्धर्वदेशे पञ्चमीप्रान्ते प्रतिष्ठानपुरमासीदिति चतुर्थं मुख्यमतमिति सिद्धान्तः ।
- १० प्रतिष्ठानपुरसंबन्धेन पठानजातोनामकरोडिनाम्ना प्रविद्धानां षोडशप्रमद-भिधानां दसपुजातोनाभिन्धकलृ कविनिग्रहोपाख्यानम् ।
- ११ बाहोक्त नगराधीशेन कनचिदिलेन सुद्युम्नापत्नाज्ञा राज्ञा प्रतिष्ठापितं सिन्धु-नदात् पश्चिमतां गन्धर्वदेशे प्रतिष्ठानपुरमासीदितिसिद्धान्तस्थापनम् ।
- १२ प्रयागे प्रतिष्ठानपुरमासीदितिमतस्यहस्तिनापुरस्तत्रिषी प्रतिष्ठानपुरमासीदिति मतस्य वा सपरिकरं खण्डनम् । रामचन्द्रभ्रातुमरतस्य पुत्रेण पुष्करेण विनि-र्मिता पुष्कलावतीनामनगरी यथासीत् तत्रैव संनिधाने क्वचित्प्रदेशे गौरीन-दीकूले प्रतिष्ठानपुरमासीदिति सिद्धान्तस्थापनम् ।
- १३ इदं प्रतिष्ठानपुरं ध्रुवस्वर्तेन मनुना विनिर्मितम् । अयोध्यापतिना इक्ष्वाकुणा वा, बाहोक्तनगराधीशेन सुद्युम्नेन वा—इति मतत्रयम् ।
- १४ इलामुद्युम्नसंबन्धेन पञ्चमताप्यानम् । इलां बाहोकराजः पञ्चादिला नाज्ञी स्त्रीं धर्मवैत्येकम् । १ । सुद्युम्नां नाम तु बाहोकराजः पञ्चादिला नाज्ञी स्त्रीं धर्मवैत्येति द्वितीयम् । २ । अयोध्यापतेरिक्ष्वाकाज्येष्ठा भगिनी काचिदिलानाज्ञी पुंस्त्वं स्त्रीत्वं पुनः पुंस्त्वमागत्य दक्षिणदेशायदण्डकारण्यप्रान्तस्थे प्रतिष्ठानपुरे राज्यं चक्रे । इति तृतीयम् ।
- धृतपथा गोर्वा, पाकयज्ञिककर्मविशेषो वा हुनशेरद्वयं वायव्यभित्तानामागवा-

यते इति वैज्ञानिकं सर्वमिदमिलोपाख्यानं नतु मानुषी काचिद्विज्ञाना-
मासीदिति चतुर्थम् ।

इत्वाकोज्येष्ठभगिन्या दायप्राप्ते प्रतिष्ठानपुरराज्ये इत्वाकुम्भनृतीनां सर्व-
कनिष्ठप्राता सुद्युम्नः स्वभगिन्या इलायाः सहायकरूपेण प्रतिष्ठानपुरे राज्य-
कार्यं निर्वाहयामासेति पञ्चमम् ॥

१५ वाल्मीकीयराമായणप्रामाण्येन प्रथमतोपपादनम् ।

१६ महाभारतपद्मपुराणद्यनुसारेण शंखलिखितोपाख्यानयक्षोपाख्यानगर्भि-
तात्, सुद्युम्नोपाख्यानाद् द्वितीयमतोपपादनम् ।

१७ विष्णुपुराणाद्यनुसारेण तृतीयमतोपपादनम् ।

१८ ब्राह्मणश्रुत्यनुसारेण वेदप्रामाण्याच्चतुर्थमतोपपादनम् ।

१९ ब्राह्मणश्रुत्यनुसारेणैव च पुनः पञ्चममतोपपादनम् ।

२० वैज्ञानिकस्य श्रुत्युक्तोपाख्यानस्य पदपदार्थानां महर्षिप्रवचनशैलीनिरू-
पणपूर्वकं तात्पर्यनिर्देशनम् ।

२१ इलोपाख्यानेन कस्मिंश्चिदाध्यात्मिकविज्ञाने वेदतात्पर्यनिरूपणम् ।

२२ इलोपाख्यानेन कस्मिंश्चिदाधिदैविकविज्ञाने वेदतात्पर्यनिरूपणम् ।

२३ वैदिकोपाख्याने पौराणिकोपाख्याने चाधिदैवताध्यात्मिकाधिभौतिकानां
त्रयाणां पक्षाणामेकत्र समन्वये विप्रतिपत्तिमतां संतोषाय व्यवस्थाकरणम् ।

२४ श्रुतिस्मृत्योः स्मृतीनां च परस्परं विसंवादादस्मेलोपाख्यानस्य नि-
सारत्वेनाप्रामाण्यप्रश्नः ।

२५ वाल्मीकीपुराधिष्ठाया मनुकन्याया इलाया, खोत्वपुंस्त्वसंवादे बहूनां
विप्रतिपन्नवचनानां परस्परविरोधपरिहारेण पुनरिलोपाख्यानस्य सर्वा-
त्मना प्रामाण्यस्थापनम् ।

२६ इलायाः पाण्मासिकखोत्वपुंस्त्वप्रवादस्य लोकतर्कितपुत्रतया संमानित-
रहस्यनिर्देशनम् ।

२७ सिद्धान्ते खोपुरुषोभयलक्षणाया मनुकन्यायाः प्रतिष्ठानपुराधिष्ठाया
दुपपन्न्या इलायाश्चन्द्रवंशवर्तकत्वेन स्थापनम् । तस्यामैत्रः पुरुखा-
द्यन्द्रवंश्यानां प्रथमो मानवो राजा बभूव । तत्र प्रत्या तापदेयः । अत्रि-
दैवर्षिः । युधो देवमन्थर्वः । पुरुखास्तनवंशघराश्च सर्वेऽप्यंलेयमहृतयो
मनुष्याः ॥

॥ इत्यत्रिप्याती शुधरात्रपुत्रचरित्रमूची ॥

अत्रेरारभ्य बुधपर्यन्तास्त्रिपुरुषः प्रस्तावः-प्रस्तूयते ॥

२-अत्रिः ।

	पुरुषः नामान्तराणि	पत्नी	
१.	अत्रिः=भौमात्रिः । सांख्यात्रिः ।	अनसूया	
२.	चन्द्रः=सोमः=राजा	रोहिणी	
३.	बुधः=रौहिणेयः=राजपुत्रः	इला	

१ तत्र आदिग्रहणो बहुषु पुत्रेषु तृतीयोऽत्रिर्ब्रह्मा चन्द्रवंशप्रवर्तको मूलपुरुष आसीत् ।

२ सोऽयमत्रिर्ब्रह्मस्य सप्तमे, पाप्मे सृष्टिद्वादशे, विष्णुचतुर्थांशस्य पष्ठे, मागवतस्य चतुर्थप्रथमे नवमचतुर्दशे च, मार्कण्डेयस्य षोडशे, अग्नेस्त्रयोदशे, वाराहस्य पञ्चत्रिंशे, मात्स्यस्य त्रयोविंशे, ब्रह्माण्डोपोद्घातस्याष्टमे पञ्चपष्ठे च, इत्विंशप्रथमपर्वणः पञ्चविंशे, महाभारतस्य शान्तिक्रमोक्षधर्मेऽष्टोत्तरविंशततमे, आनुशासनिकदानधर्मस्य षट्पञ्चाशशते च व्याख्यातः ॥

३ तृतीयप्रजापतिस्त्वादयमत्रिरत्रिंशद्भेदाख्यायते-इत्युक्तं ब्रह्माण्डे-"अहं तृतीय इत्यर्थस्तस्मादत्रिः स कीर्त्यते" इति । (उ. ४ । ४५) द्विविधोऽयमत्रिरात्मास्यते- प्राणविधश्च नरविधश्च । तत्र भृग्वङ्किरोऽनीणां प्राणविधानां क्रमिकोत्पत्त्या तृतीयस्त्व- मत्रेः प्राणस्य बृहद्देवतादाबुध्यते । एवं नरविधस्याप्यत्रेस्तृतीयत्वं मानसेषु ब्रह्मपुत्रेषु तृतीयत्वादुपपद्यते । यथोक्तं भारतादिपर्वणः षट्पष्टाध्याये—

“ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा, विदिताः पण्महर्षयः ।
मरीचिरङ्किरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥
अत्रेस्तु बहवः पुत्राः धूयन्ते मनुजाधिप ।
सर्वे वेदविदः सिद्धाः शान्तात्मानो महर्षयः” ॥ इति ॥

४ स हि विपुलौजा अपि नितान्तशान्तप्रकृतिः सर्वलोकहितप्रवणश्चासीत् । तदुक्तं ब्रह्माण्डे—

पिता सोमस्य वै विप्रा जज्ञेऽत्रिर्मगवानृषिः
तत्रात्रिः सर्वलोकानां तस्थी स्येनौजसा वृतः ॥
कर्मणा मनसा धाचा शुभान्येव समाचक्ष ॥” इति ॥

५ अस्यात्रैर्मूलनिवासस्थानं ब्रह्मपर्वदधिष्ठानं च विशिष्य न ज्ञायते । महा-
भारतमीप्सपर्वणि नवमाध्याये—“आत्रेयाः सभरद्वाजा” इति । मार्कण्डेये वतु-
पञ्चाशत्तमाध्यायेपि—आत्रेयाश्च भरद्वाजाः पुकलाश्च कशेरुकाः । एते देशा ह्युदी-
च्यास्तु”—इत्येवं देशविशेषस्यात्रेयत्वेनाप्यानात् पुरा युगेऽत्रिनिवासोपलक्षितप्रदे-
शस्य लोके सुप्रसिद्धत्वेऽपीदानीं कालदोषेण तदपहवादप्रतिपत्तेः ॥ श्वेतागिरिस्थो
जनपदविशेषः पुरायुगे तद्विस्थानमासीदित्यस्ति ग्रहणां विश्वासः । यत्तु मात्स्ये
पुरुवरवस्तपश्चर्याप्रसंगे ॥

स गच्छन्नेव ददशे हिमवन्तं महागिरिम् ।
खमुल्लिखद्भिर्वहुभिर्वृतं शृंगैस्तु पांडुरैः ॥ १ ॥
तस्यैव पर्वतेन्द्रस्य प्रदेशं सुमनोरमम् ।
अगम्यं मानुषैरन्यैर्देवयोगादुपागतः ॥ २ ॥
मेघश्यामस्त्वसौ देशो द्रुमखण्डैरनेकशः ।
पेरारवती सरिच्छ्रेष्ठा यस्माद्देशाद् विनिर्गता ॥ ३ ॥
तच्छाश्रमपदं पुण्यं बभूवात्रेः पुरा नृप ।
तत्प्रसादात् प्रमायुक्तं स्याद्वरेज्जम्भैस्तथा ॥ ४ ॥
हिमपातो न तत्रास्ति समन्तात् पञ्चयोजनम् ।
उपत्यका सुशैलस्य शिखरस्य न विद्यते ॥ ५ ॥
तत्रास्ति राजन् शिखरं पर्वतेन्द्रस्य पाण्डरम् ।
हिमपातं घना यत्र कुर्वन्ति सहिताः सदा ॥ ६ ॥
तत्रास्ति चापरं शृङ्गं यत्र तोयघना घनाः ।
नित्यमेवामिषर्पन्ति शिलाभिः शिखरं धरम् ॥ ७ ॥
तदाश्रमं मनोहारि यत्र कामधरा धरा ।
सुरसुरयोपयोगित्वाच्छाखिनां सफलाः फलाः ॥ ८ ॥
तदाश्रमं समन्ताच्च हिमसंस्पृधकन्दरैः ।
शैलवाटैः परिवृतमगम्यं मनुजैः सदा ॥ ९ ॥
तत्र यौ तौ महाशृङ्गौ महानर्णौ महाहिमौ ।
वृत्तीयं तु तयोर्मध्ये शृङ्गमत्यन्तमुच्छ्रितम् ॥ १० ॥
तस्याधस्ताद्वृक्षगणो दिशां भागे च पश्चिमे ।
जातीलतापरिक्षिप्तं विषरं चारुदर्शनम् ॥ ११ ॥
तत्र सा चातिनिविडं नल्यमात्रं सुसंकटम् ।
नल्यमात्रमतिक्रम्य स्वप्रमामरणोज्ज्वलम् ॥ १२ ॥
न तत्र सूर्यस्तपति न विराजति चन्द्रमाः ।
तथापि दिवसाफारं प्रकाशं तद्वहनिशम् ॥ १३ ॥

इत्येवं षोडशाधिकशततमादिभिः कतिपयाध्यायैः कश्चिदपेराश्रमो महता परि-
करेण व्याख्यातः । सोऽप्यस्य तपश्चर्याप्रदेशोऽनुमीयते निर्जनारण्यप्रदेशत्वात् ।

वक्ष्यमाणेन तु परुष्णीकस्थानकेनाव्यस्य प्रदेशस्य सपरिवाराविनिवासस्थानत्वं चिरकालिकतपश्चरणार्थमेव स्यान्न त्वयं तस्य मुख्यो देशः । तस्य प्रदेशस्य मनुष्यलो-
कान्तरिक्षलोकयोः सीमारूपतया वायुपुराणादौ व्याख्यातत्वादन्तरिक्षलोकादप्युत्त-
रवर्तिदेवलोकनिवासिनस्तस्यात्रैर्मनुष्यलोकोपक्रमदेशनिवासित्वायोगात् ॥ × ॥
यदपि च—मेरुसंनिधाने देवनिकायगिरौ वा तद्वितीर्थमुक्तं तदप्यस्य तपश्चर्या-
स्थानं नन्तु निवासस्थानम् । ब्राह्मे गौतमीमाहात्म्यस्य सप्ततितमाध्याये (७०) यदा-
त्रेयतीर्थमुक्तं, चित्रकूटे दण्डकारण्ये प्रयागे वा यदात्रेयतीर्थमुच्यते तद्विवंशधरा-
णामुत्तरेषां केषांविदब्रवीणां स्थानं प्रतिपद्यते नत्वात्रस्यात्रैः॥उत्तरेषां त्वनेकस्थानानि
स्मर्यन्ते । भारतशान्तिमोक्षधर्मे स्वस्तिकाध्याये प्राच्यां स्वस्त्यात्रेयस्य, पश्चिमाया-
मत्रेः पुत्रस्य, उदीच्यामात्रेयस्य च निवासात्पानादिति दिक् ॥

६ एष हि श्रीणि वर्षसहस्राणि शक्तिविशेषलाभार्थमृक्षपर्वतेऽनुत्तमन्तपस्तेपे
इत्याहुः । तत्र सहस्रशब्दः पूर्णार्थः । सर्वं वै सहस्रम्— इति श्रुतेः । पूर्णत्वं च
वर्षाणां मासवासरादिभिरन्यूनानतिरिक्तत्वम् । अनुत्तममिति मात्स्यादिषाठस्थाने-
ऽनन्तरमिति पाद्मादिषाठः । अनन्तरमनवच्छिन्नम् । सुदुश्चरमिति च ब्रह्माण्डादिषु
पठ्यते । ऋक्षपर्वतोऽयं भारतवर्षे प्रसिद्धः । तापीपयोष्णीनिर्विन्ध्याकावेरीप्रमुखा
नदीः ॥ प्रवर्त्तयति यः सोऽयमृक्षो नाम कुलाचलः ॥१॥ (ब्राह्मे १७) इत्यभियुक्तोक्तैः ।
यस्तुतस्त्वत्रितपःस्थानमयमृक्षः स्वर्गभूमिस्थः कश्चिदप्योगिरिः स्यान्नत्वयं भारत-
वर्षीयः । आद्यस्यात्रैः स्वर्गवासितया स्वर्गभूमिं परित्यज्य मनुष्यलोकेऽस्मिन् भरत-
राज्ये तपश्चर्यार्थमनुधावनस्य विचारायोग्यत्वात् ॥

७ एषं खल्वत्रिंशत्सिष्टादिवदस्य ब्रह्मणो मानसः पुत्र आसीत् । द्विविधं हि
पुरा युगे ब्रह्मणः पुत्रमाचक्षतेस्म औरसं मानसं चेति । स्वधर्मपत्न्यां स्ववरेत्सोत्पादितः
पुत्र औरसः । यस्त्वन्धौरसोऽपि ब्रह्मणा स्वपुत्रत्वेन भावितोऽभूत् स मनसा पुत्र-
त्वेन क्लृप्तत्वान्मानस इत्युच्यतेस्म । “मरीचिरज्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा वसिष्ठश्चेति सप्त ते”—इत्येते सप्ताऽप्यन्यौरसा एव पुत्रत्वेन
ब्रह्मणा परिगृहीतास्तत्तल्लोकमण्डले धर्मोपदेशार्थं धर्मं शासनार्थं च ब्रह्मपरिपद-
निष्पद्यतेऽप्यिष्टतत्प्रायः प्रतिष्ठापितः अमृतः, अमृतस्तु, अयमेऽयमत्रिंशद्वैरसः एव ब्रह्मणः
पुत्र आसीत् । अत्रैर्मानसपुत्रत्वं तु सांत्पाज्यपेक्षया द्रष्टव्यमित्याहुः ॥

८ पौराणिका आहुः । अत्रिरयं ब्रह्मणा वेदप्रचारार्थं नियुक्त आसीत् । तेन
वैहानिकयज्ञप्रचारकरणेन हत्वन्तरेण वा परिकुट्टा अमुरास्तमत्रिमृष्टिं सपुत्रकलप्र-
परिवारगणमृषीसनान्नि पीडाकृत्रगृहे प्रवेश्य तुपाग्निना अवाधियत । ततस्तेनर्षिणा
स्तुतावश्विनौ नास्त्यदक्षौ देवौ तमग्निमुद्रकेनोपशमय्य तस्मात् पीडागृहादधिकले-
न्द्रियवर्गं सन्तं निरगमयताम् । असुरकृतपीडया काश्यं प्रातापानये षलप्रदं क्षीरा-
दिकमन्नं च पुष्ट्यर्थं प्रायच्छतमिति श्रुत्वा संहितायां प्रथममण्डले षोडशशतसूक्तं
महर्षिः कक्षीयानाह—(१ । ११६ ।) ॥

“हिमेनाग्निं व्रं समवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्त ॥

ऋवीसे अत्रिमश्विनाऽवनीतमुन्नियथुः सर्वगणं स्वस्ति” ॥ १ । ११६ ।

ऋषिं नरावंहसः पाञ्चजन्यमृवीसादग्निं मुञ्चथो गणेन ।

मिनन्ता दस्योरशिवस्य माया अनुपूर्वं वृषणा चोदयन्ता ॥ १ । ११७ । इति ॥

हे अश्विनौ युवां हिमेन शीतोदकेनाग्निदाहार्थमसुरैः प्रक्षिप्तमतिप्रज्वलितं तुषा-
ग्निं निवारितवन्तौ । पितुमतीमूर्जमन्वर्ता बलप्रकृतिमन्त्रये प्रायच्छतम् । ऋवीसेऽप-
गतप्रकाशे पीडायन्त्रगृहेऽवनीतमवाङ्मुखतयाऽसुरैः प्रापितं सर्वगणोपेतमग्निं स्वस्ति
यथा भवति तथा उन्नियथुः । तस्माद् ऋवीसनामकात् कारागृहादुद्गम्य स्वगृहं
प्रापितवन्तौ—इति प्रथमस्यार्थं सायणभाष्यम् ॥ १॥ द्वितीयस्य हे नरौ । प्रजापति-
वर्षण-वाग्-वायवग्नि-सहयोगेन जनितत्वात् पाञ्चजन्यम्, ऋषिपितृदेवतित्यग्नमनुष्य-
भेदेन पञ्चेधा विभक्तानां देवपुगसंबन्धिनराणामभ्यर्हणीयत्वाद्वा पाञ्चजन्यम् ।
अथवा—अणु-दुह्यु-तुर्वसु-यदु-पुरुणां पञ्चशाखाविभक्तानां राजवंशानामेव पुत्रपुत्रे
मनुष्यत्वेन पञ्चजन्यत्वेन च देवैर्व्यवस्थापितत्वात् तेषां पञ्चजनानामयमत्रिमूर्ल-
पुरुषत्वादारारूपो बभूवेति कृत्वा सोऽग्निः पाञ्चजन्यः प्रसिद्ध आसीत् । अतः
पाञ्चजन्यं तमृषिमग्निं पुत्रकलत्रादिपरिवारगणेन सह तस्मादृवीसनामकात् कारा-
गृहाद् युवां मुञ्चथः । अशिवस्थानिष्ठकरस्य दस्योरसुरस्य मायाः, निगडकधनादि-
विषयककलत्रापासंबन्धिनोर्मिनन्तौ नाशयन्तौ, अनुपूर्वं पूर्ववत् स्थितिं प्रचोदयन्तौ
प्रवर्तयन्तौ च युवां तमत्रिमृवीसादमोक्षयतमित्यर्थः ॥

६ अथात्रेयां ब्रह्मपर्वदि प्रतिष्ठितेऽस्मिन्नग्निवंशे ग्रहनक्षत्रादिज्योतिर्विद्यापरी-
क्षणं विशिष्य प्रचरितमासीत् । प्रथमात्रिकाले हि कदाचित् सर्वप्रासे सूर्यग्रहणे जाते
तत्कारणनिर्धारणाय तदानीन्तना बहव एव विद्वांसः प्रयतन्ते स्म । किन्तु सर्वप्रथमं
तेष्वग्नेयपर्वदधिष्ठातारोऽत्रय एव याथावस्थेन तत्कारणमवधारयामासुः तत्र यदव-
धारितं तद्गणितोपपादनपरो विद्याग्रन्थस्तु तस्यामात्रेयपर्वदेवाधिष्ठितोऽभूत् ।
तदिति वृत्तं तु केवलं पञ्चमिर्मन्त्रैर्ऋक्संहितायामुपनिबध्यते—(५ । ४० । ५-६) ॥

यत्त्वा सूर्यं स्वर्मातुस्तमसा विष्यदातुरः ।

अक्षेत्रविद् यथा मुग्धो भुवनान्यदीधयुः ॥ १ ॥

स्वर्मानोरध यदिन्द्रमाया अवी दिवो वर्तमाना अवाहन् ।

गूढं सूर्यं तमसापमतेन तुरीयेण ब्रह्मणा चिन्ददग्निः ॥ २ ॥

मा मामिमं तव सन्तमत्र इरस्या द्रुग्धो मियसा निगारीत् ।

त्वं मिथो असि सत्यराधास्तौ मेहावतं वरुणश्च राजा ॥ ३ ॥

प्राञ्जो ब्रह्मा युयुजानः सपर्यन्तं कीरिणा देवाग्रमस्तोपशिक्षा ।

अग्निः सूर्यस्य दिवि दक्षुराधात्स्वर्मानोरपमाया अपुक्षत् ॥ ४ ॥

यं धै सूर्य्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः ।

अत्रयस्तमस्रविन्दग्रहान्ये अशक्तुवन् ॥ ५ ॥ इति ॥

अयमत्राभिसन्धिः । अभिजितं नाम ग्रहाणं परितः सूर्योऽयं परिक्रामति । तस्य ग्रहणो रश्मिगताः सर्वे प्राणा ऋषय उच्यन्ते । चन्द्रमसि स्वतः कृष्णवर्णं प्रतिमूर्छितैः सूर्य्यरश्मिभिरुपप्रायां ज्योत्स्नायां स्थिताः नाना-धर्मविभक्ताः प्राणाः मध्यमाः पितर उच्यन्ते । पृथिव्यामध्ये च प्रतिमूर्छिते सूर्य्यकिरणेऽवराः पितरो भवन्ति । सूर्य्यरश्मिगतास्तु प्रकाशमयाः सर्वे प्राणा नानाधर्मविभक्ताः सर्वे देवा उच्यन्ते । चन्द्रे पृथिव्यां वा सूर्य्यप्रतिदिग्भागे सूर्य्यकिरणप्रतिबन्धात् तमोमये वियति संचरन्तः प्राणा असुराः कथ्यन्ते इति हि धैदिकी परिभाषा श्रुतिप्रसिद्धा ग्रहविज्ञाने सुविशदं निरूपिता । तत्र तस्य चन्द्रस्य पृथिव्याश्चर्यं स्वभागव्याप्ता ह्यायामयी भूमापि सर्वासुरप्राणसंभृत-त्वादसुर एवोच्यते । तस्य ह्यायामयस्यासुरस्य तमो राहुः स्वर्भानुरित्येताः संज्ञाः स्युः । अन्धकारमयत्वात् तमः । सूर्य्योऽशुराहित्येन क्लृप्तमूर्तित्वाद्राहुः । सूर्य्यमण्डलं स्यः—“एषा गतिरेषा प्रतिष्ठा य एष तपति । तस्य ये रश्मयस्ते सुवृत्तोऽथ यत्परंभाः प्रजापतिर्वा स स्वर्गो वा लोकः”—इतीष्टियाजमानश्रुतेः ॥ सूर्य्यमण्डलोप-लक्षिते प्रतिदिग्भागे भानुभूभोपलक्षितप्रदेशान्यासियोग्यः प्रकाशो नियमेन यस्यास्ति स स्वर्भानुः । एष चोभयपार्श्वगतसूर्य्यकिरणयोः कर्त्रोरूपयोः संपातेन द्विघाशिरा दृश्यते । त्रिविधोऽयं राहुः एकः पार्थिवो द्विविधश्चान्द्रश्च । तत्र पार्थिवः संहिकेयो-ऽप्युच्यते । पृथिव्याः सिंहिकारूपेण श्रुतौ निरूपितत्वात् ॥ तदुक्तं लैङ्गे सप्तर्षचाशा-ध्याये—“द्विविधः सूर्य्यविस्ताराद् विस्तारः शशिनः स्मृतः । तुल्यस्तयोस्तु स्वर्भानुभूत्वाधस्तात् प्रसर्पति ॥ १ ॥ उद्धृत्य पृथिवीच्छापां निर्मितां मण्डलाकृतिम् । स्वर्भानोस्तु बृहत् स्थानं तृतीयं यत्तमोमयम्” ॥ २ ॥ इति ॥

सूर्य्यमण्डलविष्कम्भाच्चन्द्रविष्कम्भः कदाचिद्वर्णो भवति कदाचित्तु महान् भवति । कदाचिदुच्चैर्न कदाचिद्विचित्रेण च पथा चन्द्रपरिभ्रमणात् । फटकप्रास-खप्रासाभ्यां सूर्य्यग्रहणस्य द्वैविध्येन तथा प्रतिपत्तेः । अनयोर्द्वयोः पार्थिवेन राहुणा चन्द्रग्रहणं भवति । चान्द्रेण तु राहुणा सूर्य्यग्रहणं सिध्यति । तदेतदनया श्रुत्या निरूप्यते ॥

हे सूर्य्य ! आसुरोऽसुरनिकायस्वरूपोऽयं स्वर्भानुर्यदा त्वां तमसा चन्द्राधस्तन-रुणच्छायया अविध्यदातृणोत् । तदा भुवनानि सर्वे लोका अदीक्षयुर्देवयामासुर-शानेन व्यामोहिता यभूयुः । यथा गन्तव्यं क्षेत्रमजानानः कुत्र गच्छामीत्येवं व्यामुग्धो भवति तथा कुत्र सूर्य्योऽगात् किमिदमभूत् कथमकाण्डेऽन्धकारोभवदित्यादिरूपेण व्यामोहमायुः ॥ १ ॥

द्वित्रिधः सूर्य्यः—चित्यश्चितेनिधेयश्च । दृश्योऽयं ज्यातिभ्यान् पिण्डश्चित्यः । तदन्तर्गमं प्राणात्मा तु चितेनिधेयः स इन्द्रः । “यथाग्निगर्भा पृथिवी तथा धौरिन्द्रेण गर्भिणीति श्रुतेः । तथा च प्रथमं शरीरपिण्डाभिप्रायेणोक्त्वा संप्रति

तत्राणाभिप्रायेणापरमुच्यते—स्वर्मानोरिति । अत्रेययथार्थो निपातः । अपरं च हे इन्द्र ! दिवोऽवः सूर्यमण्डलादधोदेशे वर्तमानः स्वर्मानोर्मायाः । अन्यथास्तत्प्राणा प्रतीयमाना वा साधारणैरक्षेयतया वा, निगूहितयाथार्य्यमावां वा, प्रयुज्यमाना प्रक्रिया माया । तथा चैता लोकविस्मयकारिण्यो राहोर्माया यदा सूर्यमवाहनं अवरुणालोपयन् तदा अपवर्तनीयेन तमसां प्रच्छन्नं सूर्यमयमत्रिर्महर्षिस्तुरीयेण ब्रह्मणा “प्राणो ब्रह्मेति चतुर्थमन्त्रोपात्तेन विज्ञानप्रकारेणाविन्दत्=सूर्यं विलुप्तं पुनरलभत । तत्रैव दिवि यथावत्स्थितमजानादित्यर्थः ॥ २ ॥

उक्तं पूर्वम्—यत्र यत्र वस्तुन्याम्भरुविधयाऽयमत्रिप्राण उपादीयते तद्वस्तु कठिनं भवत् पारदर्शकत्वाद्विहीयते । तेन प्रत्याहृतः सूर्यरश्मिः परावर्तितो भवतीति । तदनुसारेणैह तृतीयो मन्त्रः सूर्यमुखेनार्थमाह । मामभिममिति । हे अत्रे ! चन्द्रमण्डलारम्भकात्रिप्राण ! इमं मां सूर्यं तव सन्तं चन्द्रमण्डलं प्रत्युपस्थितरश्मित्वाच्चन्द्रगतात्रिप्राणानुगतत्वाच्चात्रिप्राणानुगृहीतं द्रुग्धो द्रोग्धाऽसुरः स्वर्मानुरिरस्याऽन्नेच्छया प्रसनाभिप्रायेण भियसा भयंकरतमसा मा निगारोत् मा निगिन्तु । सर्वथा विलुप्तं मा करोतु । प्रतिवस्तु नियता शक्तिः सत्यमिति ब्रह्मविज्ञाने व्याख्यातम् । चन्द्रगतवस्तुशक्तिसाधितस्त्वमत्रिप्राणो मित्रोसि वरुणो राजा चासि । उभयसांमुख्येन परस्पराभिगमनं मित्रत्वम् । विरुद्धदिग्वृत्त्या प्रत्यावरणं वरुणत्वम् । सूर्यमण्डलाधस्तनस्य चन्द्रमण्डलस्योपरिभागे मित्रोऽस्तीति सूर्यरश्मयः प्रतिरुद्धाश्चन्द्रेण वियुज्यन्ते । अहर्वै मित्रो रात्रिर्वरुण इति ध्रुतेः । तत्रायं मित्रो वरुणो वा चन्द्रगतस्त्वमत्रिप्राण एवासि । यदि चन्द्रेऽत्रिप्राणो नाभविष्यत् तदा तस्य पारदर्शकत्वप्राप्त्या सूर्यरश्मिप्रतिग्रन्थायोगात्त्रिप्राणो वरुणो वा नाभविष्यताम् । अतोऽत्रिभूतौ तौ मित्रवरुणौ युवां मां सूर्यमिह स्वर्मानुप्रासकाले अवतम्=अवगमयतम् । अवतिरवगमार्थः ॥ चन्द्रस्याधस्ताच्चन्द्रेणावरोधादयं सूर्यो न दृश्यते । चन्द्रस्योपरिष्ठात्वयं सूर्योऽनवरुद्धः पूर्ववद् दृश्यत एवेत्यतो नायं सूर्यो विलुप्तोऽस्तीत्यर्थो मित्रवरुणाभिज्ञानादवगम्यते ॥ ३ ॥

अत्रिमहर्षिः पूर्वं ब्रह्मणकाले सूर्यं द्रष्टुं कंचिदपूर्वं यन्नविशेषं निर्मापयामास । प्राचकीरिनमांसि तस्यैव यन्नस्याहानि संभाव्यन्ते । उपरागकाले सूर्यादर्शने सति सोऽत्रिर्ब्रह्मा प्राणो युजन्, फोरिणा देवानाराधयन्, नमसा प्रसाधयन् सूर्यस्य दिवि सूर्योपलक्षिताकाशभागे स्वं चक्षुराधात् । तेनायं स्वर्मानोर्मायाः परान्नो-ह्यन्तीः प्रक्रिया अपापुक्षन्=न्यवारयत् ॥ अत्रिरुतपन्नस्यैदानोमनुपलब्धेस्ततः सूर्यदर्शनप्रकारस्तदवयवभूतानि प्राचकीरिनमास्यपि यथावन्न शायन्ते इति भाव्यम् ॥ ४ ॥

उपसंहरति ।

पुरा युगे सूर्यांपरागत्वविविदिषया कृतप्रयत्नेषु तदानींतनकृतविधेषु यं यं सूर्यमानुरः स्वर्मानुस्तमसाऽविध्यत् । यदा यदा सूर्यांपरागोऽभवत् तदा तदा तमत्रय पचान्वचिदन् नान्ये चिद्वांसो यथावज्ज्ञातुं तमशमभवन् ॥ ४ ॥ इति ॥

एतच्छ्रुतिमूलकमेवार्थं पौराणिका आश्रयानकरूपेणापन्ययन्त । तथा हि भारतेऽनुशामनपर्यणि दानधर्मं भीष्ममुखेनाहुः+

“शेरं तमस्ययुध्यन्त, सहिता देवदानवाः ।
अविध्यत शरैस्तत्र, स्वर्मानुः सोममाकरो ॥ १ ॥
अथ ते तमसा ग्रस्ता निहन्यन्ते स्म दानधैः ।
अपश्यन्त तपस्यन्तमग्निं चित्रं तपोधनम् ॥ २ ॥
अर्धनमद्रुयन् देवाः, शान्तकोर्धं जितेन्द्रियम् ।
नाधिगच्छाम शान्तिं च, भयान् प्रायस्य नः प्रभो ॥ ३ ॥
कथं यक्ष्यामि भयतस्तेऽद्रुयन्धन्द्रमा भय ।
निमिषमध सविता, दस्युहन्ता च नो भय ॥ ४ ॥
एयमुक्तस्तदाधिवै, तमोनुदभवच्छरी ।
अभवन् सौम्यभाषाञ्च, सौमयत् प्रियदर्शनः ॥ ५ ॥
एष्ट्वा नातिप्रभं सोमं, तथा सूर्यं च पार्थिव ।
प्रकाशमकरोदग्निस्तपसा म्येन संयुगे ॥ ६ ॥
जगद्विलिमिरं चापि प्रकाशमकरोत्तदा ।
व्यजयच्छ्रुतुमर्घाश्च देवानां स्येन तेजसा ॥ ७ ॥
अग्निना दद्यामानांस्तान्, एष्ट्वा देवा महासुरान् ।
पराक्रमेसोऽपि तदा, व्यत्याग्रेयग्निरक्षिताः ॥ ८ ॥
उद्गामितश्च सविता, देवाग्नाता हतासुराः ।
अग्निना त्वय सामर्थ्यं, कृतमुत्तमतेजसा ॥ ९ ॥ इति ॥

अत्र स्मार्ते कथानके स्वर्गोऽर्थः ध्रुवार्थानुसारेण गेयः । तत्किमस्योऽर्थस्तु काल-
निवन्धादुपलभ्य इति तथम् ॥

सूर्योऽवस्मान् संप्राप्तेन प्रस्ते सपत्तोऽन्धकाराच्छ्रे भयभीतेषु देवेषु सन्तु
चन्द्रस्तमिदं सूर्यस्यावरणं न त्यज्यद्रव्यकारणमस्तीत्यग्निना स्वविषया देवानां
भयनिरासः कृतः, ततः परितुष्टेदेवैस्तस्मा अत्रये परदानं दत्तमित्यापयंन्ध्रुतां धूपने-
“आदित्यं हि तमो जग्राह । तदग्निरगनुनाद । तदग्निरन्यपदयन् । तदप्येतद्भूतानाम्
“स्तुताश्चभिरिदं पनुप्रिताप” । द्विपिचऽग्निरप्यापयन् सूर्यां माम्माया कतेव” इति ।
तं द्वाषाच—यत् पृथीप्येति ॥ सक्षोपाय-दक्षिणीया मे प्रजा म्यादिति । तस्मादात्रे-
याय प्रथमदक्षिणा यमं क्षीयन्ते इति ॥ (गोपगूढभागे २५:७) ॥ एतेन पुरा देवयुगे-

ऽपि पारितोषिकप्रदानप्रचारो गम्यते । शाश्वतिकयशःप्रतिष्ठाभार्य स्मारक-
विधया धर्मविशेषव्यवस्थापनमेव च पारितोषिकं विशिष्यासीदिति च गम्यते ॥
अत्रिगोत्रेभ्यो यज्ञे प्रथमं दक्षिणा दीयते इति हि तत एवारभ्य यज्ञे देवैः कृता व्यव-
स्था प्रथमात्रिकीर्तिस्मारिकाद्यापि प्रवर्तत इति च गम्यते इति बोध्यम् ॥

१० अथैतस्मिन् समये भद्राश्वो नाम कश्चिद्राजासीत् । तस्याप्सरसि घृताच्यां
प्रभाकरो नामकः पुत्रो दश चान्याः कन्या जज्ञिरे—भद्रा शूद्रा मद्रा शलभा मलदा
बला हला गोचपला तामरसा रत्नकूटा चेति । ताः सर्वा अप्ययं भद्राश्वस्तस्मै अत्रये
भार्यात्वेन प्रददौ । तासां भद्रायामत्रेः पुत्रः सोमो जज्ञे । स ब्रह्मयोनिरपि ब्रह्मणः
प्रसादेन ब्राह्मणगन्धर्वादीनां राज्येऽभिषिक्तया पश्चात् क्षत्रियः समपद्यत । अथा-
भ्यास्वप्यत्रिभार्यासु कतिपये पुत्रा बभूवुः । दत्तः, दुर्वासाः, अकल्मषः, सत्यनेत्रः,
दीतिमान्, आपोमूर्तिः, तरुणः निष्करम्पः, युक्तः—इत्यादयः । सव चैतेऽत्रिबंशधरा
ब्राह्मणाः स्वस्यात्रेया उच्यन्ते । तेषु दत्तो दुर्वासाश्चेति द्वौ ब्राह्मणौ विख्यातौ बभू-
वतुः । तत्र दत्तगोत्रान्वये श्यावाश्वो मुद्गला चाभूतका गविष्ठिरा इति चतुर्विधा
अत्रयः पुरा युगे देवलोकं मनुष्यलोके च सुप्रसिद्धा आसन् ।

॥ तदिदमुक्तम् ब्रह्मायदोपोदयातेऽष्टमाध्याये ॥

अत्रेर्वंशं प्रवक्ष्यामि तृतीऽस्य प्रजापतेः ।
तस्य पत्न्यस्तु सुन्दर्यो दशैवासात् पतिव्रताः ॥ १ ॥
भद्राश्वस्य घृताच्यां वै दशाप्सरसि सूनवः ।
भद्रा शूद्रा च मद्रा च शलभा मलदा तथा ॥ २ ॥
बला हला च सतैता या च गोचपला स्मृता ।
तथा तामरसा चैव रत्नकूटा च तादृशी ॥ ३ ॥
तत्र यो बंशकृच्चासौ तस्य नाम प्रभाकरः ।
मद्रायां जनयामास सोमं पुत्रम् यशस्विनम् ॥ ४ ॥
स तासु जनयामास पुत्रानात्मसमानकान् ।
स्वस्यात्रेया इति ख्याता ऋषयो वेदपारगाः ॥ ५ ॥
तेषां द्वौ ख्यातयशसौ ब्रह्मिष्ठौ सुमहौजसौ ।
दत्तो ह्यनुमतो ज्येष्ठो दुर्वासास्तस्य चानुजः ॥ ६ ॥
यवीयसो मुता तेषामबला ब्रह्मवादिनी ।
दत्तात्रेयं तनुं विष्णोः पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥ ७ ॥
तस्य गोत्रान्वया जाताश्चत्वारः प्रथिता भुवि ।
श्यावाश्वो मुद्गलाश्चैव चाभूतकगविष्ठिराः ॥ ८ ॥

॥ इति ॥

अत्राबलाशब्दो लेखप्रमादोदपपाठः । ऋक् संहितायाम् अष्टममण्डले एकन-
वतिसूक्तस्य द्रष्टृया ऋषिकाया अपाला नाम्ना प्रसिद्धेः । अपालाभिप्रायेणैवायमबला-
शब्दः पठ्यते । ब्रह्मवादिनीत्वाभिमानात् । अपालाविश्ववाराभ्यामात्रेयीभ्यामन्यस्या
आत्रेय्या ब्रह्मवादित्वास्मरणात् ॥ x ॥

११—ब्राह्मे तु गौतमीमाहात्म्ये (७४) परुष्णीकथानकमुक्तम्—

अत्रिराराधयामास, ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् ।
 तेषु तुष्टेषु स प्राह पुत्रा यूयं भविष्यथ ॥ १ ॥
 तथा चैका रूपवती कन्या मम भवेत् सुराः ।
 ततः पुत्रत्वमाप्नुते, ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ २ ॥
 कन्यां च जनयामास, शुभाश्रेयीति नामतः ।
 दत्तः सोमोऽथ दुर्गताः, पुत्रास्तस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
 अग्नेरक्षिरसा जाता, शार्ङ्गारक्षिरा ऋषिः ।
 तस्मा अक्षिरसे प्रादादाश्रेयोमतिरोचिषम् ॥ ४ ॥
 अग्नेः प्रभावात् परममाश्रेयी सर्वदाऽवदत् ।
 आश्रेय्यपि च शुभ्र्यां कुर्वती सर्वदाऽमरम् ॥ ५ ॥
 सा कदाचिद् भवृवाक्यादुडिक्ता परयाक्षरात् ।
 कृताञ्जलिपुत्रा दोना प्राप्रचीच्छ्ववगुरं गुरुम् ॥ ६ ॥
 पतिर्मा परमं यत्किं वृध्वोद्धीक्षते स्या ।
 प्रशार्च्यीमं सुरज्येष्ठ भर्तारं मम दैवतम् ॥ ७ ॥

अग्निरुवाच ।

अङ्गारभ्यः समुद्भूतो भर्ता ते शार्ङ्गिरा ऋषिः ।
 यथा शान्तो भवेद् भद्रे तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ८ ॥
 श्वगुरस्य तु तठाकर्णं ध्रुवाश्रेयी तदैव तत् ।
 आग्नेयं रूपमापन्नममसाग्राययत् पतिम् ॥ ९ ॥
 उग्री तौ दम्पती ब्रह्मन् संगतौ गाह्यारिणा ।
 शान्तरूपधरो चोर्मा दम्पती संयमूयतुः ॥ १० ॥
 भर्तारं ध्याययन्ती सा दधाराभ्युमयं यतुः ।
 परुष्णी चेति विदधाता गह्वरा संगता नदी ॥ ११ ॥
 तत्र वाह्निरसध्वश्रुयमाश्रयं धनुदक्षिणान् ।
 विदोयतस्तु गह्वराः परुष्ण्या सह संगमे ॥ १२ ॥

॥ इति ॥

परुष्णीतीपभिराश्रयाः पञ्चनदान्तर्गताया धीद्वितीसंज्ञा । “इरापती परुष्णी-
 त्पादः”—इति वास्तकनिकृतात् । (६ । २६) इरापतीनिर्गमनं दोऽत्रिष्वानमासीदिति
 वायुपुराणे उक्तम् । तत्रात्रिष्वानस्य भूयसोऽपमं निधानान् स्थानुकृत्यं दृष्ट्वा मर्य-
 घोऽप्यत्रिस्तत्र विरं तस्मिन्नेव । अत्रिष्वानप्रमापनमेवाप्य तत्राक्षरम् । अत्रिष्वान-

स्थानात्प्रवर्तमानत्वादस्याः परुण्या अत्रिकन्यात्वमारोप्यते । सात्रिस्थानादाग-
त्याङ्गिरःस्थानमागतेति विवाहकल्पना । क्रियते अङ्गिरःस्थानं च यज्ञप्रधानस्थानत्वा-
दग्निप्रायस्थानमेव । तच्च ऋषद्वत्यापया सरस्वतीरातद्रूपिपाशैरावतीभिर्नदी-
भिरुपलक्षितप्रदेशरूपम् । “नि त्वा दधे वर आ पृथिव्या इडायास्पदे सुंदिनत्वे
अहाम् ॥ ऽपद्वत्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्ने दिदीहि” — (३ । २३ । ४)

इति मन्त्रे इडायास्पदे इत्यनेन यज्ञाग्निदीपनप्रदेशस्यैरावतीपर्यन्तत्वावगमात्
अथवा, ब्रह्माग्नौयज्ञपर्यदधिष्ठातायमङ्गिरा ब्रह्मा पश्चिमस्थाया इरावत्या अर्वागेव
यज्ञोपयुक्तभूमिं व्यवस्थापयन् यतो नैरावतीप्रदेशं यज्ञार्थं रोचयते तत एवाहुरात्रेयीं
परुषं भापत इति । अङ्गिराश्चात्र यज्ञान्निरवर्तत इत्यत आहुरात्रेयी हीयमग्निगतमङ्गिरसं
शमयामासेति । गङ्गेति काचिदिरावत्यां सङ्गता शापानदी स्यात् ॥ तदिदमाधिदैविकं
वृत्तमाधिमौक्तिकोपात्पानविधयोपनिबद्धम् । वस्तुतस्तु नेयमात्रेयी परुष्णीनामिका
काचिन्मनुष्यविधात्रिकन्यासीत् । आध्यात्मिकाधिदैविक्योरुपर्ययोराधिमौक्तिकत्वे-
नोपरज्योपात्पानकरणस्य पौराणिकस्वभावासिद्धत्वात् ॥

१२—यत्तु—अत्रेः पुत्रोऽभवद्वह्निः सोदर्यस्तस्य नैध्रुवः । रुद्राश्वस्य तु विप्र-
पेष्टृताच्यामिति नः श्रुतम् ॥ १ ॥ स तस्यां जनयामास स्वस्यात्रेयान्महौजसः ।
वेदवेदाङ्गनिरतान्तपसा हतकिल्बिषान् ॥ २ ॥” इति कौर्म्ये अनविशाध्याये उक्तम् ।
तत्रायं लेखकदोषादस्ति कश्चित्त्रुटितः पाठ इति संशोधनीयत्वादुपेक्ष्यते ॥ ० ॥

१३—अथैषां सोम-दत्त-दुर्वाससां संवन्धेनापि कतिपये पौराणिका ग्रान्त्या
बहुमक्तिवादमाहुः । विष्णुपुराणे (१ । १० । ८ ६) तावदेकस्या एवानसूयाया
गर्भे त्रयाणामेवानुत्पत्तिरुच्यते । भागवते (८ ७) चात्रेर्ऋक्षपर्वते तपश्चरतः
पुत्रार्थमीश्वरमाराधयतस्तपसा परितुष्टा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरास्त्रयो देवाः सहैवागता
आकाशमार्गे स्थित्वा तमन्निमूचुः । त्रयो देवा वयमेक ईश्वर इति कृत्वेश्वराराधनया
प्रसन्ना वयं स्वस्वांशैस्त्रयस्ते पुत्रा भविष्याम इति । ततो ब्रह्मा स्वांशेन चन्द्रो, विष्णुः
स्वांशेन दत्तात्रेयः, शिवः स्वांशेन दुर्वासा इत्येवं त्रयः पुत्रा अत्रेरुद्भूवुरित्युक्तम् ॥
परेत्वाहुः । अत्रेरस्य भार्याऽनसूया पतिव्रताऽसीत् । तस्याः पातिव्रत्यपरीक्षार्थं
ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः सहाज्याश्रममागत्य नग्नावस्थाधामनसूयातो मिश्रामर्ययामासुः ।
तेषां तथा चरितं दृष्ट्वा सा पातिव्रत्यप्रभावेण सद्यस्तान् बालकान् भावयामास ।
ततः सावित्रीलक्ष्मीपार्वतीनाम् प्रार्थनया तान् बालकत्वादुन्मोच्य पूर्वावस्थां
प्राप्य सावित्र्यादिभ्योऽर्पयामास । ततस्त्रयस्ते ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः स्वस्वांशसंयो-
गादेकां मूर्तिं कल्पयित्वाऽनसूयायाः पुत्रत्वमङ्गीचक्रुः । तैर्दत्तत्वात् दत्तात्रेयं तमा-
चक्षते ॥ इति ॥ अत्र मते दत्तात्रेयस्त्रयाणामंशेभ्य उत्पन्नोऽभूत् । पूर्वमते तु त्रयाणां
पृथगंशैः पृथगुत्पन्नेषु त्रिषु पुत्रेषु दत्तोऽयं केवलाद्विष्णोरेण्शादुत्पन्न इति भेदः । वस्तु-
तस्तु देवयुगे विरतनादत्रेरिमे सोमदत्तादयोऽभूवन् । न च तत्र युगे ब्रह्मविष्णु-
महेश्वराख्यानं त्रयाणां देवानामेकेश्वरान्वात्पानं सुप्रतिपन्नमासीत् । वेदमन्त्रेषु
कुत्रापि तेषां त्रयाणां तथा साहचर्यावधानानुपलब्धेः । तस्मादश्रौतोऽयमर्थो नातीव

श्रद्धेय इत्युपेक्ष्यते ॥ महाभारतशान्तिपर्वणः समोत्तरद्विंशततमाध्याये सोमध्वार्यमा
 चेति ऋषिपुत्राचार्यातां ॥ (शां० २०७ । १०). तत्रान्येषामुत्तरात्तरात्रिपुत्रत्येऽपि
 बहुवचनस्वारस्यात् सोमस्य प्रथमात्रिपुत्रत्वं निःसंदिग्धं प्रत्येत्यम् ॥ x ॥

१४—अत्र केचित् प्रयवतिष्ठन्ते । सोमोऽयं नात्रैरारमः स्वधर्मपत्न्यामनसूया-
 यामुत्पन्नः पुत्र आसीत् किन्तु अत्रिनेत्रपरिस्फुटजलतोऽयमुत्पन्नत्वादयोनिजः पुत्रो
 द्रष्टव्यः । ऐतिहासिकसमये तत्रैव भूयन्मा स्मरणान् । तथाहि ब्रह्माण्डोपोद्घाते
 हरिवंशेन—(१,६६).

‘ पिना सोमस्य वै विप्रा जग्नेऽत्रिर्भगवानुपि ।
 काष्ठकुड्यशिलाभूत ऊर्ध्वबाहुर्महाद्युतिः ॥ १ ॥
 सुदुश्चरं नाम तपो येन ततं महपुरा ।
 श्रोणि वर्यसहस्राणि दिव्यानीति हि न. ध्रुतम् ॥ २ ॥
 तस्योर्ध्वरेतसस्तत्र स्थितस्यानिमिषस्य ह ।
 सोमत्वं तनुरापेदे महायुद्धिः स वै द्विजः ॥ २ ॥
 ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य सोम वं भाषितात्मनः ।
 नेत्राभ्यामन्वयत् सोमो दशधा द्योतयन् दिशः ॥ ४ ॥
 तं गर्भं विधिना दृष्ट्वा दश देव्यो दधुस्तदा ।
 समेत्य धारयामासुर्न च ताः समशपनुवन् ॥ ५ ॥
 स ताभ्यः सहसैवाथ द्विभ्यो गर्भः प्रमाधिनः ।
 पपात भासयद्भोकान् शीतांशुः सर्वभावनः ॥ ६ ॥
 यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ना दिशः ।
 ततः सहामि. शीतांशुर्निपपात वसुन्धराम् ॥ ७ ॥
 पतन्तं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 रथमारोपयामास लोकानां हितवाग्यया ॥ ८ ॥
 स हि वेदमयो विप्रा धर्मात्मा सत्यमंगरः ।
 युक्ते याजिसहस्रेण रथेऽप्यास्नेति नः ध्रुतम् ॥ ९ ॥
 स तेन रथमुपेत्य सप्तर्षयः सप्तर्षयः ।
 त्रि. सप्तर्षयोऽतियशाश्च सारभिप्रदक्षिणम् ॥ १० ॥
 तस्य यदादितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत ।
 ओषधस्ताः समुद्भूतास्तेजसा ज्वलयन्त्युत ॥ ११ ॥
 तामिः पुष्पात्ययं लोकान् प्रजाध्यापि चतुर्विधाः ।
 पोष्टा हि भगवान् सोमो जगतां हि द्विजोत्तमाः ॥ १२ ॥
 ततस्तस्मै दूर्वां यज्यं प्राप्ता प्रश्नविदां घरः ।
 षीर्जापथीनां विप्राणामपां च द्विजसत्तमाः ॥ १३ ॥

एयमेव मात्स्ये पाप्मे चोक्तम् । तथा चाग्नेः स्वधर्मपत्न्यां समुद्रायां सोमोऽय-
मीरसः पुत्रोऽभूदिति विप्रतिपन्नमिति चेन्न ग्रामः—

१४—नरविशेषस्याग्नेर्नैवप्रद्वयणोदकादनरविधस्य सोमस्योत्पत्तिरभूदित्येषं
तावन्न प्रतिपत्तव्यम् । श्रुतिस्मृतितात्पर्यविरुद्धतया तस्यार्थस्य नितातन्नातकत्वात्
अपि तु नरविधस्याग्नेः स्वधर्मपत्न्यामेव नरविधः सोमो जज्ञे । अनरविधस्य
त्वन्नैरभुजलादनरविधः सोमो जज्ञे इत्यर्थपृथक्त्वात् सोमोत्पत्तिर्द्विविध्यं द्रष्टव्यम् ।
तथाहि—

१५—वैदिकीनामितिहासश्रुतीनां त्रिपथगात्वं ब्रह्मप्रसङ्गे पूर्वमार्यातम् । ततो
मापात्तरीकृताः पुराणनामानः सृष्टीतिहासाः प्रायेणाधिदैविका एव सन्तोऽध्यारोपे-
णाध्यात्ममधिभूतं चोपनीयन्ते । तत्रैते चरित्रनायका ऋषिपितृदेवासुरगन्धर्वाद्यो-
ऽर्था अध्यात्मं शरीरारम्भका इष्यन्ते । अधिदैवतं ते ब्रह्माण्डव्यापिनो निरुद्धा
योगिका वा प्राणाः स्युः । अधिभूतं तु ते सर्वेऽपि प्राणिनो नरा अपेक्ष्यन्ते । तत्रै-
तेषामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकाणां लक्ष्याणां यत्र यत्रैवाथेषु प्रक्रियासाम्यं
लक्ष्यते त एवार्थाः प्रायेणेतिहासमर्थ्यादयोपनिबध्यन्ते । यत्र तु पूर्वापरसाम्यभू-
यस्त्वेऽपि क्वचित् क्वचिदंशे वैषम्यमापतति तत्र सर्वार्थसामञ्जस्येनोपपादनाशक्य-
त्वादितिहासलेखकस्येच्छानुरोधेनैतदधिकरणत्रयतः कञ्चिदेकमेव पक्षं गृहीत्वा
सन्दर्भयोजना क्रियते इति पौराणिकः समयोऽभ्युपगम्यते ॥ तदनुसारेण प्रकृतेऽप्यग्नेः
सोमोत्पत्तावेकत्र ब्रह्माण्डोपोद्घातेऽधिभूतपक्षमेव प्रधानीकृत्य भद्रायां पत्न्यामग्नेः
पुत्रः सोमो ज्यार्यातः । सिन्धुनदात् पश्चिमे देशे निवसतां गन्धर्वाणां राज्ञः
सोमस्य तथैवात्रैकपन्नत्वात् ॥ अथत्र पुनराधिदैवतपक्षमेव प्रधानीकृत्य तत्पत्न्या-
स्याग्नेर्नैवप्रद्वयणरसात् सोमोत्पत्तिरारयायते । आधिदैविकस्येमां पृथ्वीं परितश्चर-
तश्चन्द्रस्य तथैवात्रैकपन्नत्वात् ॥ इत्थं चाधिभौतिकाग्रजातीयादग्नेः स्वधर्मपत्न्यां
भद्राख्यायामनसूयायामुत्पन्नो गन्धर्वजातीयो नरविधश्चन्द्रो मित्रः । आधदैवकास्तु
प्राणजातीयादग्नेर्नैवप्रकृतसरसादुत्पन्नो दिवि प्रकाशमानः पृथिवीं परितः क्रममाणोऽर्थ-
चन्द्रो मित्रः । तयोरुत्पत्तिप्रकारभेदेऽप्यग्निजातत्वं साधर्म्यम् ॥

या एक पराग्निजातस्य, शशिनः सज्जनस्य च ।

न सा धै रान्निजातस्य, तमसो दुर्जनस्य च ॥

इत्यादौ द्विविष्टचन्द्रामिप्रायेण यथाग्निजातत्वमुच्यते तथाऽनाधिदैविकयोर्द-
त्तदुर्वाससोश्चरेययोः सजातभ्रातृभावेनोक्तस्य नरविशेषस्य चन्द्रस्याप्यग्निजातत्वो-
पपत्तेः । तत्र नरविशेषस्य चन्द्रस्याग्नेरनसूयायामुद्भावाख्यानं निविचादर । दिवि-
ष्टस्य तु चन्द्रमण्डलस्योत्पत्तिः कथमभूदिति जिज्ञासायां प्रस्तुतेनानेन चन्द्रोत्पत्ति-
प्रकरणेनाकाशचारिसोमोत्पत्तिस्थितिरहस्यं सुविज्ञानं भवति ॥ ॥

१७—तथाहि तत्रैतत् सोमोत्पत्तिविवक्षया ब्रह्मणोऽनेरुत्पत्तिस्तावदाख्यायते-
अस्ति खलु सर्वजगद्व्यापी सूक्ष्मोऽव्यक्तः कश्चिदव्याहृतोऽर्थः तत्राशनायावशात्

क्षौमः समभवत् । अनात्मनिनीं तावदावायनायाऽसीत् । तन्मनोऽकुलन्त । आत्मा मे स्यादिति । ततः स्वयमवार्कः कश्चिद्वशनायायानभवत् । अप्सु सर्पजगद्बीजं हिरण्यगर्भो ब्रह्मा पापुमयः प्रादुरभूत् । यावद्वशनायाऽसीत् तावदग्निस्तावदापः । तद्विदमेकं हिरण्यमण्डलमुच्यते । हिरण्यमित्यग्निरेतसां संज्ञा । तद्गर्भे यो नभ्य आत्मा पापुः स हिरण्यगर्भो ब्रह्मा । स परैतस्मिन् ब्रह्माण्डे सृष्टिकर्ता । सोऽतिमय-
घ्वापोमयश्चेति त्रिधाभूतस्ताम्यां स्त्रीपुंश्वाभिव भागाभ्यां विराजमुदपादयत् । चित्यः कश्चित् परिच्छिन्नो यज्ञमयोऽन्नमयोऽग्निर्विराट् । सेयं पृथ्वी नाम । स तप्यमानोऽ-
न्तराग्रे यिते निवेयं नामाग्निमजनयत् । तमग्निं मनुजियाचक्षते पीराणिकाः ॥ मना-
मरीच्याव्यो वद प्राणा अभयन् ॥

सोऽप्यमर्थस्तावद् वाजसनेयधुतां धूयते—

“नैवेद किञ्चनाप्त आसीत्—मृग्युर्नवेदमावृत्तमासीत्—अशनायया - । अश-
नाया हि मृग्युः । तन्मनोऽकुलन्त आमन्थी स्यामिति । सोऽर्चश्चरन् । तस्यार्चत
आपोऽजायन्त । आपो वा अर्कः । तपदपां शर आसीत् तत्समदहन्यत । सा पृथिव्य-
गयत् । तस्यामध्राम्यत् । तस्य ध्रातस्य तत्तस्य तेजोऽस्तो निर्यतनाग्निरिति” ॥
एतदनुसारेण मनुष्याह—

“आसीदिदं तमोभूतमप्रशतमलक्षणम् ।
अत्रतत्पर्यमनिर्देश्यं प्रसुप्तमित्य सपतः ॥ १ ॥
ततः स्वयंभूर्भागवानश्रयो व्यग्रयजिदम् ।
मदाभूतादिदृर्चीजाः प्रादुरासीत् तमोभूदः ॥ २ ॥
सोऽभिष्याथ शरीरान् स्यात् सिरुक्षुर्धियिधिधाः प्रजाः ।
अप एव ससर्जार्त्ता तासु बीजमवावृजन् ॥ ३ ॥
तदण्डममयज्जैनं सहस्रांशुसमप्रगम् ।
तदिदम् जमे स्वयं प्रपा सर्पलोपपितानहः ॥ ४ ॥
यत्तवाणमन्यतं नियं सदसदामहम् ।
तद्विराट् स पुण्यो लोके प्रसेति वीर्यते ॥ ५ ॥
त्रिधा वृत्तामनो देहमर्द्धेन पुण्योऽभायत् ।
अर्द्धेन मारी तस्यां स विराजमवृजन् प्रभुः ॥ ६ ॥
तस्त्वपृत्वाऽवृजद्वयं स स्वयं पुण्यो विराट् ।
तं मां पितास्य सर्पस्य प्रष्टारं द्विजसत्तमाः ॥ ७ ॥
प्रशामितारं सर्पे रानगीपांसमपोरपि ।
यन्नामं स्वतपीगम्यं पिताम् तं पुण्यं पत्न ॥ ८ ॥
पत्नमेकः पदन्वोऽस्मि मनुजये प्रजापतिम् ।
इन्द्रमेते पदे प्राणपदे प्रजराभ्यनम् ॥ ९ ॥
अर्द्धं प्रजाः सिरुक्षुस्तु तस्मिन्पत्न्या एदुधरम् ।
पतान् प्रजानामवृजं मदपीनादितो वरा ॥ १० ॥

प्राणो भवति । यथाऽर्चिपि भजनप्रधानः पचमानः पच्यमानो वा वारुणा भागो भृगुर्नाम जायते । यथा वा पार्थिवे काष्ठादि घनद्रव्ये गर्भगतो रक्तोऽर्थो दहनकाले दृश्यते स घस्तुतो घनकृष्णवर्णः काष्ठाद्यद्विरसत्वाद्विरःशब्देनोच्यते । तथायं दह्यमानः काष्ठादिवर्हिःस्थितं वायुरसादनर्थमात्मनि येनाकृष्य स्वदिति स भोक्ता प्राणोऽदनप्राधान्यादत्रिर्नामोच्यते । उत्पत्तिरियमत्रैरक्ता ।

१६ अत्रेदं कश्चित् प्रायवतिष्ठते । असमञ्जसमिश्रं शौनकोक्तमत्रिजन्माख्या-
नम् । तथाहि । कस्याथ वरुणस्य चेति ब्रुवन् शौनकः पूर्वसतः कस्य वरणेन योगा-
दश्रुत्पत्तिमभिप्रेति । स च कस्तावदक्षो नाम प्रजापतिरुच्यते । तस्य चात्रिंश-
प्रसूतादर्वाककालिकात् प्राचीनवर्हिपः सवर्णायां सामुद्रचाम् उपप्लेभ्यां दशभ्यः
प्रवेतोभ्यो मारियायां वाच्यां सोमकयायामर्द्धेन सोमांशेनार्द्धेन प्रवेतोऽंशेन च
पश्चादुत्पत्तिराख्यायते विष्णुपुराणे प्रथमांशे पञ्चदशाध्याये ब्राह्मप्रथमाध्याये च ॥
महाभारतशान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे स्वस्तिकाध्याये ।

“अत्रिंशो समुपप्लां ब्रह्म योनिः सनातनः ।
प्राचीनवर्हिर्भगवांस्तस्मात् प्रचेतसो दश ॥ १ ॥
दशानां तनयस्त्वेको दक्षो नाम प्रजापतिः ।
तस्य द्वे नामनी लोके दक्षः क इति चोच्यते ॥ २ ॥”

इति

हविर्धानाद्विषणायां प्राचीनवर्हिर्भूत् । अतर्द्धानात् शिखण्डिन्यां बहि-
र्धानोऽभूत् । पृथोरन्तर्द्धानः । वेनात् पृथुः । अङ्गाद्धेनः । अङ्गस्त्वयमत्रिंशोऽभव-
दित्येवमयं प्राचीनवर्हिर्त्रिंशजः । तथा चात्रिंशो बहुसरकालप्रजातेन केनाति-
प्राचीनस्यात्रैरुत्पत्तिकथनं नावकल्पते इति । अत्र ब्रूमः । द्वौ दक्षौ । स्वायम्भुवमन्व-
न्तरीयो ब्रह्मपुत्र आद्यः । स चात्रिसमजन्मनो मरीचैरपि पूर्वजः ।

“अथान्यान् मानसान् पुत्रान् सदृशानात्मतोऽसृजत् ।
भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमङ्गिरसं तथा ॥ १ ॥
मरीचिं दक्षमपि च वसिष्ठं चैव मानसान् ।
नव ब्रह्मण इत्येते पुराणे निश्चयं मतम् ॥ २ ॥ इति विष्णुपुराणोक्तः ॥
अंगुष्ठात् ससृजे ब्रह्मा मरीचैरपि पूर्वजम् ।
सोऽभवत् भरतश्रेष्ठ दक्षो नाम प्रजापतिः ॥ ३ ॥”

इति भारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे सर्वभूतोत्पत्त्यायोक्तेश्च ॥ अन्यस्तु
चाक्षुषमन्वन्तरीयः सोमांशदृतार्द्धेभ्यो दश प्रवेतोभ्यो वाच्यां मारियाप्रामुत्पन्नः ॥

“नेजोभिर्गदिताः सर्वे महर्षिसमतेजसः ।
दश प्रचेतसः पुत्राः सन्तः पुण्यजनाः स्मृताः ॥

एतच्च वासिष्ठं विज्ञानं शौनकसमानार्थं नेयम् । तस्मादग्निजन्मनि नास्ति
दक्षस्य सम्बन्धः । वायुमयस्य हिरण्यगर्भस्य वा, विराजोऽग्नेर्वा, वैराजस्य मनोर्वा
सम्बन्धस्य तत्रेप्यमाणत्वात् । तस्माददोषः ॥ १ ॥

(२१) अथवा येषां मते दक्ष एवायं को नाम । तेषामपि नास्त्ययं दोषः ।

ननु प्राचेतसस्य दक्षस्याप्यत्रिवदेचाग्निसमकालं हिरण्यगर्भपौत्राद्वैराजात् स्वय-
म्भूमनोरुपत्तिर्मनुस्मृतावुच्यते ।

“मरीचिमज्यद्विरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।

प्राचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च” ॥ इति ॥

तस्मात्प्राग्निर्दशे पश्चादुत्पन्नः प्राचेतसो दक्ष इति चेन्न । प्राचेतोजनितस्यापि
दक्षस्य मनुजन्मत्वाविशेषाभिप्रायेण तथोक्तेः । ब्रह्मपुत्रदक्षस्य प्राचेतसदक्षस्य च
स्वरूपादिसाधर्म्यानुबोधनाय वा तथोक्तेः ॥

(२२) अथवा पौराणिकैरेवात्र समाहितम् । यथा ब्राह्मे प्रथमाध्याये—“मारिषानाम
कन्येया वृक्षाणामिति निर्मिता । भार्या योऽस्तु महाभागाः सोमयंशविध्वर्धिनी ॥१॥
युष्माकं तेजसोऽर्धेन मम चार्धेन तेजसा । अस्यामुत्पत्स्यते विद्वान्दक्षो नाम प्रजापतिः ॥
इत्थं सोमस्य वचनाज्जगृहस्ते प्राचेतसः । रुद्राय कोपं वृक्षेभ्यः पत्नीं धर्मेण मारिषाम् ॥
दशभ्यस्तु प्राचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः ॥ दक्षो जज्ञे महानेजाः सोमस्यांशेन भोद्विजाः” ॥४
इत्थं दक्षस्य प्राचेतसत्वे निरूपिते मुनयः पृच्छन्ति । “संभवस्तु श्रुतोऽस्माभिर्दक्षस्य च
महात्मनः । अङ्गुष्ठाद्ब्रह्मणा जज्ञे दक्षः किल शुभव्रतः ॥५॥ कथं प्राचेतसत्वं स पुनर्लभे
महातपाः । दौहित्रश्चैव सोमस्य कथंश्चश्रुतां गतः ॥ ६ ॥ इत्थं प्रश्ने समाधत्ते
“उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यं भूतेषु भोद्विजाः ॥ ऋषयोऽथ न मुह्यन्ति विद्यावन्तश्च ये जनाः ॥
युगे युगे भवन्त्येते पुनर्दक्षादयो नृपाः । पुनश्चैव निरुध्यन्ते विद्वान्स्तत्र न मुह्यति ॥ ८ ॥
ज्येष्ठ्यं कानिष्ठमप्येषां पूर्वं नासीद्ब्रह्मजोत्तमाः । तप एव गरीयोभूत् प्रभावश्चैव
कारणम् ॥ इति ॥ तथा चैतेषां दक्षादीनां युगभेदेन नानात्वविचक्षणादस्य दक्षस्य
सोमदौहित्रत्वं श्वशुरत्वं वा सर्वमेवोपपद्यते—इत्यविरोधः ॥

घर्तुं ब्रूमः । पुराणारत्यातेष्वार्यातानां चरित्रनायकानां त्रिविधः सृष्टिकल्पां
विवक्ष्यते तात्त्विकसृष्टिकल्पः, आध्यात्मिकसृष्टिकल्पः, मानुषसृष्टिकल्पश्च । तत्र
तात्त्विकाध्यात्मिककल्पयोः—पदार्थविद्यायां नैतदेवं व्यामोहनं कार्यम् । पदार्थानां
कचित्सुप्रपौत्रादिभ्योऽपि पितृपितामहादीनामुत्पत्तेर्दृश्यमानत्वात् । तस्माद्वा एत-
स्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः
पृथिवीत्येवं तैत्तिरीयश्रुतावग्नेरेषां जन्मोच्यते । “कंस्विद्रभं प्रथमं दध्न आपः”—इति
प्रश्नश्रुतौ त्वग्निमेषां गर्भजमाहुः ॥ अग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवीत्यग्नेः पौत्रीं पृथिवीमाहुः ।
“यदेषां शर आसीत् तत्समहन्वत, सा पृथिव्यभवत् । तस्यामध्याम्यत् । तस्य
श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निरघर्तताग्निः”—इति चाजिंश्रुतौ त्वद्भ्यः पृथिवी तताऽग्निः ।

रित्यग्नेः पृथ्वीपुत्रत्वमाहुः । अग्ने नक्षत्रमजरमालुर्यं रोहयो दिवि । दधज्ज्योतिर्ज-
नेभ्यः—इति मन्त्रश्रुतौ सूर्यस्याग्निजन्मत्वमुच्यते । “अयं ते योनिर्ऋत्विगो यतो जातो
अरोचथाः । तं जानन्नग्र आरोहथा नो चर्द्धया रयिम्”—इति मन्त्रश्रुतौ त्वग्नेः
सूर्यजन्मत्वमाख्यायते । एवमन्यत्रान्यत्रेदमुभयं संभवति । यथा तन्तुभ्यः पट उद्गा-
व्यते तथा पटादपि तन्तव उद्गाव्यन्ते । यथाऽग्नेरयं दग्धोऽङ्गारो जायते तथा दग्धा-
ङ्गारादप्यग्निर्जायते एवं यथासंभवं लोके द्रष्टव्यम् । श्रूयते चायमर्थो वाजिश्रुतौ—
“स एष पिता पुत्रः । यदेपोऽग्निमसृजत, तेनैपोऽग्नेः पिता । यदेतमग्निः समदधात्,
तेनैतस्याग्निः पिता । यदेप देवानसृजत, तेनैप देवानां पिता । यदेतं देवाः समदधुः,
तेनैतस्य देवाः पितरः । उभयं हैतद् भवति पिता च पुत्रश्च । प्रजापतिश्चाग्निश्च—अग्निश्च
प्रजापतिश्च ॥ प्रजापतिश्च देवाश्च, देवाश्च प्रजापतिश्च”—इति । (६ । १ । २)
एवमेवात्र चाग्नेदक्षवरुणवाय्वग्नियोगात् पाञ्चजन्योऽयमत्रिरूपयते । अत्रिवंशज-
प्राचीनवर्हिपः प्रसूतेभ्यो दशप्रचेतोभ्यो योगादपरो दक्षश्चोत्पद्यते ।

अथ प्राणाद्यन्ते यो वायुशरीरो हिरण्यगर्भो ब्रह्मा । एतदुत्पन्नाद्या
गादिमयशरीराद् विराजां यः स्वयंभूमनुरूपयते ततोऽप्येतावन्निदक्षौ संभवत
इति ब्रह्मजन्मत्वमपि नैनयोरपलपितव्यम् । तत्र हिरण्यगर्भप्रजापतेर्वा दक्षप्रजापते-
र्वाऽयमत्रिरूपयताम् । उभयविधस्यापि तस्य पारदर्शकत्वप्रतिबन्धकत्वं सूर्यादितै-
जसकिरणप्रत्यापत्कत्वं च समानो धर्मः । एवं ब्रह्माहुषजन्मा वा प्राचेतसो वाऽयं
दक्षः स्यात् । उभयविधस्यापि तस्यादीनि पष्टिविधप्राणविशेषजनकत्वं क्रतुसह-
चारित्वं च समानो धर्मः । तत्रादीनिप्रभृतीनां स्वरूपनिरूपणं ब्रह्मविज्ञानस्य
रजोवादे वैशद्येन द्रष्टव्यम् । क्रतुदक्षयोस्तु स्वरूपं वाजिश्रुतौ श्रूयते—“क्रतु दक्षौ ह
वा अस्य मित्रावरुणौ । एतद्व्यव्याप्तम् । स यदेव मनसा कामयते—इदं मे स्या-
दिदं कुर्वीषेति—स एव क्रतुः । अथ यदस्मै तत् समृध्यते स दक्षः । मित्र एव क्रतुः
वरुणो दक्षः”—इत्यादि । (शत० ४ कां० ४ ब्रा०) अध्यात्ममेवेदं रूपम् । अधिदैव-
तरूपं रजोवादे व्याख्यातम् ॥ यत्तु दक्षस्य ब्रह्माहुषप्रदेशादुत्पन्नो नत्वयं प्राणविधो
दक्ष इति कश्चित् प्रतीयात् स प्रतिबल्यः । ऐतरेयोपनिषद्भ्यः संभूतः कश्चि-
दाद्यो महापुरुष आन्नायनं । सोऽयं सर्वजगद्व्यापीश्वरः प्रतिपद्यते । “तस्मान्परं
नापरमस्ति किञ्चित् तस्मात्प्राणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि
तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्”— इति श्रुतेः । एष हि सर्वेषां जन्मदाता
प्राणधनः । स एवाग्निमयत्वाद् विराडुच्यते विष्णुश्च । स एव वायु मयत्वाद्द्विरण्य-
गर्भ उच्यते ब्रह्मा च । स एवेन्द्रमयत्वात् सर्वज्ञ उच्यते शिवश्च । त्रयो देवा एका
मूर्तिः । स वायुना सर्वं जगत् सृजति, अग्निना सर्वं जगत् परिरक्षति । शानो-
त्पत्तौ हृदयग्रन्थिमोक्षणात् सर्वं जगदुपसंहरतीति पौराणिकी मर्यादा ॥ उत्तरा
दिगेतस्य शिरःप्रान्तो, दक्षिणादिक् पादप्रान्तः । पूर्वा दिग् दक्षिणः करप्रान्तः ।
पश्चिमा दिगुत्तरः कर्प्रान्तः, इत्येके । पूर्वा शिरः पश्चिमा पादः । दक्षिणा दक्षिण-
करः । उत्तरा चामकर इत्येके । प्रधानाहुलीवाचिनाहुषराधेन कर्प्रान्तरूपो
दिग्विरोपोऽभिप्रेयते । तत्र दक्षिणाद् दक्षस्योत्तरात्तु दक्षपत्न्या जन्मेत्येवान्यत्रापि
ब्रह्मशरीरमागादुत्पन्नैर्ऋतुपु पौराणिकी परिभाषा द्रष्टव्या ॥

(२३) अङ्गुत्पत्तिप्रसङ्गेनेयं दक्षोत्पत्तिरिहाख्याता । संप्रति प्रकृतमनुसरामः ॥
 अयमेवादिपुरुषस्त्रिविधोऽर्थायते मनोमयः प्राणमयो वाङ्मयश्च । इत एव पुरुषात्
 सर्वमिदमुत्पद्यते । तत्रोत्पत्तौ मनोमयो निमित्तकारणम् । प्राणमयोऽसमवायिकारणम्
 वाङ्मयस्तु समवायिकारणं भवति ॥ यान् चैयं द्विविधा भवति । अमृता मर्त्या
 च । अमृतातः सर्वे देवाः, मर्त्यास्तु सर्वाणि भूतान्युत्पद्यन्ते । तत्र पञ्चभूता-
 नामादिभूताकाशपद्मसिद्धायां वाच्येव दक्षवरुणाद्यमृतयोगादयमभिरूप्यते
 इति बोध्यम् ॥

(२४) अथोत्पन्नोऽयमग्निर्वच यत्र वस्तुन्यारम्भकविधयोपादीयते तद्वस्तु
 पारदर्शकत्वाद्विहीयते तेनायं सूर्य्यरश्मिः प्रत्याहृतो भूत्वा तद्वस्तुनो रूपं जनयति
 तदेव रूपि द्रव्यम् चक्षुषा दृश्यते । तथा तैजसमाप्यं पार्थिवं च । काचादिपार्थिवेऽय-
 मग्निप्राणोऽत्यल्पमात्र उपादीयते इत्यतस्तत्र सूर्यादिनेजोरश्मिःकिञ्चिदेव प्रत्याह्वयते-
 अधिकमात्रया तु स पारं गच्छति । वाय्वाद्यरूपिद्रव्येष्वयमग्निर्ारम्भकद्रव्यमत
 एव तेभ्यः सूर्य्यरश्मेरप्रत्याघाताद् रूपं नोत्पद्यते सूर्य्यचन्द्रपृथिव्यादीनि तु यावन्ति
 घनद्रव्याणि तेष्वयमग्निः प्राणोऽधिकमात्रया संनिविशते ॥

(२५) तत एवाग्नेः सोमोत्पत्तिर्भवति तथा हि प्रतिसंयत्सरकालमियं पृथ्वी सह-
 खांशुं सूर्य्यपरितः परिक्रामति । तत्रसूर्य्यांशुपरिततात् पृथ्वीपिण्डात् प्रतिपलमुद्भवन्नय-
 मग्निप्राणः पृथ्वीमनुपरिप्लवते । तेनायमग्निप्राणः संवत्सरसहस्रांशुभ्यः संयोगात्
 प्रत्यावृत्तिं परित्यजते । परिक्रमणावृत्तित्रयेण तु त्रिः संवत्सरसहस्रांशुपरितापादस्या-
 ग्निप्राणस्य शरीरं सोमत्वमापद्यते । स सोमभागः परित्यज्यमानस्याग्नेर्नैवतः परिस्रवते ।
 नेत्रशब्दो रश्मिपरः । यावानयमग्नेस्तनुभागः सोमरूपेण परिणमते तावानूर्ध्वरेता
 इतोऽग्नेः पृथग्भूय सर्वतो दिक्षु व्याप्नुवन् पृथ्वीमन्वेध पुनः संपतति । पृथ्वीमनुसं-
 पतन्तमेवैतं सोमराशिं हिरण्यगर्भो ब्रह्मावायुरूपेण चन्द्रकक्षा धरातले निगृह्यैकविं-
 शतिहृत्यः परिक्रमणोत्तरं क्रमेणैतं सोमराशिं सर्वतः संचिन्वन्नेकं सूर्य्यवत्
 सहस्रांशुभयं सोमपिण्डं संपादयतिस्म । स एवायं चन्द्रः पृथ्वीं परितः
 परिक्रममाणो दिवि दृश्यते । यथाऽहनि तोयराशिः सूर्य्यांशुपरितत
 ऊर्ध्वरेताः सन् पृथिव्या उत्क्रम्य दिक्षु व्याप्नुवन् रात्रौ पुनः पृथिव्यामेव
 संपतितुमारेमे । किन्तु स पृथ्वीमिमां परितश्चन्द्रकक्षोपलक्षितव्योसि हिरण्यगर्भ-
 णोद्भायिते वायुचक्रमये धरातले प्रत्यवरुहो नाधस्तात् पृथ्वीतलेऽवतरतिस्म ।
 तत्रैव संचीयमानः स एकविंशतिपरिक्रमणावच्छिन्नेन कालेन पिण्डात्मना परिणतो
 भूत्वा पृथ्वीं परित एवाद्यापि तेन वायुना प्रणोदितः परिक्रमते । यथाऽऽकाशचिकी-
 णांशुः केतुरयं क्रमेण पिण्डो भूत्वा सूर्य्यो भवति । एवमेव चिकीर्णाः सोमांशवः
 क्रमेण संहृत्य चन्द्रपिण्डतामगच्छन् । इति चन्द्रमण्डलोत्पत्तिरिहस्यं ब्रह्माण्डादि-
 पुराणेषु पौराणिका आहुः ॥ महाभारतानुशासनपर्वणि दानधर्मेऽग्निमाहात्म्यप्रसङ्गे
 अग्निर्गैव चन्द्रीभूयान्प्रकारनिवारणमुच्यते । (म० मा० अ० २६१)-(१५६ अ०) ॥

(२६) यत्तु चन्द्रोऽयं कदाचित् सूर्य्य आसीत् । स परिदग्धशान्तोऽन्तर्गर्भाग्निः पृथिव्यभवत् । सर्वधाग्निपरिक्षयणे सा पञ्चाच्चन्द्रोऽभवदित्यर्वाचां केपांन्निमंतं ब्रह्मविज्ञानस्याहोरात्रवादे व्याख्यातम् । तन्मतान्तरं भवेदित्यूह्यम् ॥

(२७) अस्य चन्द्रस्य यावान् सोमभागः पृथिव्यामोषधिवनस्पतिप्राणिजातेषु संक्रममाणो हसति तावानेव पुनरितोऽत्रेरुद्धूतः सोमश्चन्द्रमण्डले प्रविशन् परिपूरयतीत्यद्यापि स क्रमोऽनुवर्तते । अस्य चन्द्रस्य रथश्चन्द्रकक्षाख्यो वायुमयो मार्ग-विशेषः सहस्रांशुप्रचयः ।

आख्यातं च रथस्वरूपं पुराणेषु । यथा लैङ्गे षट्पञ्चाशदध्याये—

वीथ्याश्रयाणि चरति नक्षत्राणि निशाकरः ।
त्रिचक्रोभयतोऽभ्वश्च विज्ञेयस्तस्य वै रथः ॥ १ ॥
शतारैश्च त्रिभिश्चक्रैर्षुक्तः शुक्लैर्हयोत्तमैः ।
दशभिस्त्वहोर्दिव्यैरसङ्गैऽस्तैर्मनोजवैः ॥ २ ॥
रथेनानेन देवैश्च पितृभिश्चैव गच्छति ।
सोमो ह्यम्बुमयैर्गोभिः शुक्लैः शुक्लगमस्तिमान् ॥ ३ ॥
क्रमते शुक्लपक्षादौ भास्करात् परमास्थितः ।
देवैः पीतं क्षये सोममाप्याययति नित्यशः ॥ ४ ॥
पीतं पञ्चदशाहं तु रश्मिनैकेन भास्करः ।
आपूरयन् सुपुष्पेन भागं भागमनुक्रमात् ॥ ५ ॥
इत्येषा सूर्यवीर्य्येण चन्द्रस्याप्यायिता तनुः ।
स पौर्णमास्यां दृश्येत शुक्लः संपूर्णमण्डलः ॥ ६ ॥ इति ॥

आदिनाडो मध्यनाडो अन्यनाडोत्येवं नक्षत्राणां नाडोन्वेनाभिप्रेतानां चन्द्रकक्षाबलमभूतानां त्रित्वाच्चन्द्ररथस्य त्रिचक्रेतेहाभिप्रेयते इत्येके । आकाशेऽत्युच्चैर्मार्गेण मध्यमार्गेणातिनीचैर्मार्गेण चायं परिभ्रमतीति त्रिचक्रश्चन्द्रकक्षाख्यो रथ इहामिप्रेत इति परे ॥ सोमरसं पातुं सूर्य्यस्थास्त्रयस्त्रिंशत् सोमपायिनो देवाश्चन्द्रकक्षायां संक्रमन्ते इति चन्द्रचक्रप्रैविध्यान्नरनचतिरश्मयः संघण्णन्ते इत्यतः शतारं चक्रमुच्यते ॥ अहोरात्रवृत्तान्ध्या उच्यन्ते ॥ पञ्च दक्षिणतः पञ्चोत्तरतश्च नाडोवृत्ताच्चन्द्राहोरात्रवृत्तानीत्यतो दशाभ्यो रथः कल्प्यते ॥

तत्रैकविंशतिरुत्तः पृथ्वीपरिक्रमणोत्तरमस्माच्चन्द्रात् किर्यांश्चित् सोमभागश्चन्द्रात् पृथग्भूय पृथिव्यामोषध्यादिषु संभूय तत्तदर्थोपादानं भवतीत्यप्याहुः ॥

(२८) तदित्यमाकाशचारिचन्द्रोत्पत्तिमूलभूतो योऽग्निप्राणस्तस्य यः प्रथमो द्रष्टासीत् तमेव विद्वांसमग्निनाम्ना ध्यपदिशन्ति । अग्निप्राणपरिदृष्टत्वादग्निमहर्षिनाम्ना प्रसिद्धस्यास्य विदुषस्तथाविधयशोनामव्ययहारपादुस्याद्व्ययवद्वतविस्मृतं यद्विज्ञानाम न क्वापि स्मर्य्यते ।

(२६) एतस्यात्रैः पुत्रपरम्पराप्येतेनात्रिशब्देन व्यपदिश्यते । अत्रिप्राणमयः ब्रह्मयंशश्चात्रिप्राणमयत्वात् । एवमस्यात्रैः शिष्यपरम्परा चात्रैयब्रह्मपरिपदधिष्ठात्री तेनैवात्रिशब्देन व्यपदिश्यते । अत्रिप्राणोपासकत्वाच्चिप्राणाराधनपरोक्षादिप्रयोगप्रधानवृत्तित्वान् । तेनायमत्रिशब्दः कुलपरम्परारूढत्वाज्जातिशब्दः संपद्यते । अतएव जातेरग्रीविषयादिति सूत्रे गात्रं च चरणं सहेति वैयाकरणाः स्मरन्ति ॥ ततोऽनन्ता अत्रयः काले काले भिन्ना भिन्ना पुराणेतिहासादिषु प्रसिध्यन्ति । तत्र पुरा देवयुगे तावदात्रैयब्रह्मपरिपदि द्वाचत्री पर्यायेण लोकशास्त्रब्रह्मासनमध्यतिष्ठतम् । भीमोऽत्रिः सांख्यत्रिश्च । आदौ तावद् भूमिष्टमेवात्रिप्राणं ददर्शति कृत्वा स भीमोऽत्रिः प्रथमः । स ऋग्वेदस्य पञ्चममण्डलदृष्टा महर्षिस्तत्र सप्तत्रिंशदीन् कतिपयसूक्तमन्त्रानपश्यत् । एष एव हि भीमोऽत्रिश्चन्द्रस्य पिताऽऽसीत् ।

(३०) अथ यः पश्चादाकाशे उत्तरध्रुवसंनिहिते सप्तपिण्डले तुरीयतारकामयमत्रिमपश्यत् स द्वितीयः सांख्योऽत्रिः । सा तारका बृहत्संहितायामप्युच्यते—पूर्वभागे भगवान्मरीचिरपरे स्थितो वसिष्ठोऽस्मात् । तस्याङ्गिरास्ततोऽत्रिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च । पुलहः क्रतुरिति भगवानासन्नानुक्रमेण पूर्वाद्याः ॥ इति । अत्रिप्राणमयं हौदमृक्षमित्यतोऽत्रिरित्युच्यते । स एष आधिदैविकोऽत्रिः ।

(३१) एवमध्यात्ममप्यत्रिप्राणो विनियुज्यते । तथा हि—येतरेयब्राह्मणस्य द्वाविंशाध्यायत्रिंशाध्यायोक्तप्रकरणानुसारेणाध्यात्मं चत्वारः सहचराः प्राणाः प्राधान्येनोत्पद्यन्ते नाभानेदिष्टो बालखिल्या वृषाकपिरेवयामरुच्येति । स्त्रीयोनौ तावत् पौरुषरेतो येन सिच्यते स रेतोमयो नाभानेदिष्टः । तद्रेतो बालखिल्याभिः प्राणैर्विचित्र्यते । शिरोग्रीवाहस्तवक्षोजठरकटिपादाद्यङ्गप्रत्यङ्गनिर्म्माणाय विभक्तं क्रियते । अथ वृषाकपिरात्मानं कल्पयति । लोमानि त्वरुमांसमस्थिमज्जा चेति पञ्चधा विहितं करोति । ततोऽस्मिन्नेवयामरुत् काठिन्यं संपोद्य प्रतिष्ठामादधाति । यावत् प्रतिष्ठां न लभते तावत् पराश्रयेणैव तिष्ठतीति गर्भाशयं न त्यजति । अथ प्रतिष्ठां लभमानोऽयमात्मनाऽऽत्मानं धारयितुं समर्था भूत्वा गर्भाशयाद्बहिर्भविष्यति । “एवयामरुत्नैतवै करोति, तेनेदं सर्वमेनवैरुतमति यदिदं किञ्च”—इत्येतरेयश्रुतेः । तथा च रेतः प्राणा आत्मा प्रतिष्ठेति चत्वारोऽर्थाः शरीरारम्भाय भवन्तीति सिद्धम् ॥ तत्र नाभानेदिष्टं रेतः सोमः । बालखिल्याः प्राणा वायुः । वृषाकपिरात्मा विष्णुः । एवमेवयामरुत्प्रतिष्ठा सोऽत्रिः । पञ्चममण्डलस्थसप्ताशीतितमसूक्तस्यैवयामरुत्प्राणनिरूपकस्य द्रपुरेवयामरुतो महर्षेरात्रैयत्वेन स्मर्यमाणतया तत्साम्येन प्राणस्याप्येवयामरुत आत्रैयत्वेनैवाभ्युपगन्तव्यात् ॥ प्राणव्यवस्थानुसारेणैव देवे युगे प्राणिनां विदुषां व्यवस्थाया ब्रह्मणा कृतत्वात् ॥

(३२) इयमध्यात्ममधिदैवतं च तत्र तत्र सर्वमत्रि प्राणमयमन्यः सांख्योऽत्रिरपश्यत् अतएव च तत्र तत्र भूयसोऽत्रेः संख्यानादयमपरोऽत्रिः सांख्य इत्युच्यते । सायणस्तु संख्यपुत्रत्वादेनं सांख्यमाह ब्रह्मणो मानसः पुत्रोऽयमत्रिः संख्यनाक्षः कस्यचिदीरसः पुत्र आसीत् । तं पश्चादयं ब्रह्मा पूर्वात्रिपरिपदब्रह्मासने प्रतिष्ठाप्य द्वितीयमत्रिमकरोदिति विज्ञायते ॥ सोऽयं सांख्योऽत्रिर्दशममण्डले चित्त्वारिंशश्च

ततमं सूक्तमपश्यत् ॥ (१४३) तत्र चायं पूर्वस्य भौमस्यात्रेर्निगडागारबन्धनाद्यसुर-
कृतपीडानिवारकत्वेनाश्विनौ देवौ स्तौति । तेनाप्ययमन्योऽत्रिरिति प्रतीयते ।
एतयोर्भौमसांख्ययोर्द्वयोरेवाज्योर्देवयुगकालिकत्वं संभावयन्ति । इतरेषामत्रीणां
वेदमन्त्रनिर्मातृत्वेन कुत्राप्यस्मरणात् । वस्तुतस्तु वेदमन्त्रनिर्मातृत्वं द्वयोरेवाज्योरस्ती-
त्येतन्मात्रं वक्तव्यं न तु देवयुगेऽप्येषामत्रीणां सत्त्वं नास्तीत्यास्थेयम् । महाभारत-
युद्धपर्यन्तं देवयुगप्रतिपत्तेस्ततः पूर्वमपि वेदप्रसिद्धपुरुषभृतिराजपितामहस्य
नहुपस्य काले कस्यचिदत्रे स्मर्यमाणत्वात् । तथा हि-अत्रिर्वंशोऽस्मिन्नत्रेः पष्ठो
देवनहुपो मेरुगिरिसंनिधाने तपश्चरन्तमत्रिमाजगाम । किन्तु तमत्रिं तत्रापश्यन्नयं
देवनहुपस्तस्यात्रेः स्थाने देवनहुपपुरीं निर्मापयामास । एतं देवनहुपमेव यवनाः
“दिओन्यसिडस” (Dionysius) इत्याचक्षते ॥ तां देवनहुपपुरीं च-“दिओन्यसि-
वोपोलिस”- (Dionysiopolis) इति वदन्तीति केचित् संभावयन्ति ।
नहुप एव पश्चाद्देवानां राजा भूत्वा देवनहुप इत्युच्यते स्म । अत्रेः पुत्रस्य
शांखायनस्य मन्त्रेच्छप्रायतायाः पौराणिकैरुक्तत्वात् तद्वंशधरा एवैते यवनाः
स्युः अतएवैषां यवनानामप्ययमत्रिः पूज्यदेवेषु परिगणित आसीदिति केचिदाहुः ॥
एवमयमत्रिः पाञ्चजन्यशब्देनापि विशेषितः श्रूयते-“ऋषिं नरावंहसः पाञ्चजन्य-
मृग्योसादत्रिमुञ्चथो गणेन । भिनन्ना दस्योरशिवस्य माया अनुपूर्वं वृषणा चोद-
यन्ता”-(१ । ११७ । ३) इति ॥ अत्र मन्त्रे पञ्चजनानामभ्यर्हणीयत्वादेवायमत्रिः
पाञ्चजन्य इत्युच्यते । ते च पञ्चजना ऋषिपित्रादिपञ्चविधप्राण्यपेक्षया तदन्नियंश-
धरा एव पञ्चविधमनुष्यविभागा अधिकं संभ्रान्यन्ते । पञ्चानामपि तेषामात्रेयाणां
श्रुत्यन्तरे स्पष्टं श्रूयमाणत्वात् ॥ “यदिन्द्राग्री यदुपु तुर्वंशेषु यद् द्रुह्युष्वनुपु पूरुषु
स्थः । अतः परिवृषणा चा हि यातमथा सोमस्य पियतं सुतस्य (ऋ० १ । १०८ । ८)
इति । पञ्चाप्येते ययातिपुत्रा अत्रेरेव वंशधराः पञ्चानां चन्द्रवंशशाखातां मूल-
पुरुषाः सन्तीति पञ्चस्यपि तेष्वाम्रपशाखावंशोऽयमत्रिभ्यर्हणीयतमः संभवति ।
तेनार्यं पाञ्चजन्य इत्युच्यते । तथा चावश्यमेषां पञ्चानामपि समये कस्यचिदत्रेः
सत्ता गम्यते । न च मूलपुरुषस्यैवात्रेर्भौमस्य ययातिपुत्रस्यैवपर्यन्तस्थितौ काचि-
द्विनिगमनास्ति । तस्मादत्रिप्रज्ञपरिपदि काले कालेऽन्योऽन्योऽत्रिरधिष्ठाता ब्रह्मा-
सीदिति संभावयामः ॥

(१३) अपि च भौमसांप्याभ्यामत्रिभ्यामन्ये सत्त्वात्रेया बहवो मन्त्रद्रष्टारः
श्रूयन्ते ते यथा—

१ सदापृणः	२ ध्रुतिवित्	१७ सुतम्भरः	२४ एषयामरुत्
२ प्रतिक्षप्रः	१० प्रतिप्रमः	१८ अवस्युः	२६ स्वस्ती
३ ससः	११ गयः	१९ गातुः	२७ गापयनः
४ पयिः	१२ इपः	२० रातहव्यः	२८ सप्तवध्रिः
५ प्रतिरयः	१३ यमुधुतः	२१ यजनः	२९ पौरः
६ प्रतिमानुः	१४ कुमारः	२२ उरुचक्रिः	३० अर्चनानाः
७ यमुः	१५ गयिष्ठिरः	२३ पाहुवृक्तिः	३१ इयावाभ्यः आर्चनानसः
८ विभ्यस्तामा	१६ धरणः	२४ सत्यश्रयाः	३२ अन्वीगुः इयावाग्निः ।

३३ बुधः सौम्य आग्नेयः ३७ द्युतः विश्वचर्पणि
 ३४ विश्ववारा आग्नेयी ३८ वसूयवः आग्नेयाः
 ३५ अपाला आग्नेयी ३९ प्रयस्कन्तः आग्नेयाः
 ३६ मृत्वाहा द्वितः ४० गौपायना लौपायना चाऽऽग्नेयाश्चत्वारः=५-
 धु, सुवन्धु, श्रुतवन्धु विप्रवन्धवः—इति ॥

इत्थमेते चत्वारिंशत् । न चैते सर्वेऽप्येकस्यैवाग्नेः पुत्राः समकाला वा संभा-
 व्यन्ते । न च वैषामत्रियंश्यत्वं विनाऽऽग्नेयत्वं संभवति । तस्मादेवयुगेऽप्यन्येऽप्ये-
 यद्वचोऽत्रयः काले काले बभूवुरिति सिद्धम् ॥

(३४) अथ यथैवाग्निशिष्यवंशपरम्परायामुत्तरोत्तराः सर्वा एवाग्निपर्यदधि-
 ष्ठातृव्यक्तयोऽग्निशब्देनैवाख्यायन्ते तथैव सर्वेषां तेषामग्नीणामेका वा दश वा यावत्थो
 या भार्याः स्युस्ताः सर्वा अप्येकैर्नैवानसूयाशब्देनाख्यायन्ते । तत्र प्राणरूपस्याग्नेरन-
 सूयाशक्तिमत्त्वं हेतुः । यत्रात्मययमग्निप्राणः प्रकृतौ विशिष्यते स पुरुषोऽनसूया-
 चान् भवति । “न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि ॥ न हसेच्चान्यदोपांश्च
 सानसूया प्रकीर्तितो”—इत्यनसूयालक्षणं स्मरन्ति ॥ तथा चानसूयाशक्तिमेवाग्निप्राणं
 सर्वेऽत्रयः पुरुषाः समाराध्नुवन्निति कृत्वा तेषामपि पत्न्योऽनसूया एवोच्यन्ते ॥
 अनसूयाशब्दोऽग्निभार्यावचनोऽग्निवदेव साधारणो न त्वयं व्यक्तिविशेषरूढो
 यदृच्छाशब्दः । तेन पश्चिममण्डलद्रष्टुर्मांसस्याग्नेर्दशसु भार्यासु भद्राख्यायामनसूयायां
 सोमोत्पत्तिरासीत् । ते उभे अज्यनसूये अन्ये भवतः । ततोऽप्ये अज्यनसूये काले
 काले स्मर्यन्ते । तथा हि कदाचिदयमग्निनिस्पृहवृत्तिर्धनदांरिद्र्यात् परिक्लिष्टयोगक्षेमः
 पुत्रकलत्रादिपरिवाराणां भोजनादिहेतुं दृष्ट्वा धनयाचनार्थं पृथोर्वैयस्याभ्यमेधयज्ञे
 गन्तुमैच्छत् । किन्तु याचनाकर्मणि दुःखं मन्यमानस्तपसे वनमेव गन्तुं प्रवृत्ते ।
 ततोऽनसूयया संप्रार्थ्यमानः सौऽनिच्छन्नपि तस्या अनुरोधेन पृथोर्यज्ञघाटमाज-
 गाम । धन्यस्त्वमसीश्वरस्त्वमसीत्यादिभिश्चाटुवाचयैः पृथुराजं भूयसा प्रदाशंस च ।
 तच्छ्रुत्वा परिक्रुद्धो महर्षिर्गांतिमस्तदानीमत्रये तस्मै पय्युवाच । “नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ।
 मनुष्यः खल्वयं राजा नैश्वरत्वेनाभिष्टोतुं युज्यते । न ब्राह्मणेन सता चाटुवादः
 प्रयोक्तव्यो न मिथ्या वक्तव्यम् । इत्येवं भूयोऽग्निं प्रत्युपालम्भं चक्रे । ततस्तत्र सन-
 कुमारो मध्यस्थो भूत्वा विवादं शमयामास ।

“वाल्लोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।

महती देवता होषा नररूपेण तिष्ठति ॥ १ ॥

यमूर्ध्वमिद्धा तिष्ठन्तं सर्वेऽधस्तादुपासते ।

तत्रेश्वरांशो विज्ञेयो नैश्वरादन्य ईज्यते ॥ २ ॥

हस्तपादादिसाम्येऽपि येनांशेन स शास्तिनृन् ।

तेनांशेनैश्वरो राजाऽभ्यर्हणीयतमो नृणाम् ॥ ३ ॥”

इत्थं सनत्कुमारेणात्रिमतस्य न्यायसंगतत्वेन स्थापनात् संतुष्टो राजा पृथुस्तस्मा
अत्रये सालङ्कारं दासीसहस्रं स्वर्णवशभारान् अशुद्धमिताः स्वर्णमुद्राश्च प्रवदौ ।
तच्च सर्वमयमग्निः पुत्रकलत्रादिभ्यो विस्तृत्य निःस्पृहो भगवानग्निगार्हस्थ्यायविरक्तः
स्वयं तपसे वनमेवाजगामेति महाभारते वनपर्वान्तर्गतमार्कण्डेयसमस्यापर्वणि
स्मर्यते । तत्रैतस्यात्रेराङ्गिरसेन गौतमेन समकालिकत्वादङ्गिरसा समकालिकात्
प्रथमादत्रेर्भेदः साधु विज्ञायते । तस्मादन्ये इमे पृथुकाले अध्यनसूये भवतः ॥ अपि
चार्यं वेदमन्त्रद्रष्टा भौमो नाम प्रथमोऽग्निः पञ्चममण्डले सतविशादिभिः
कतिपयसूक्तैरिन्द्रं देवं परिष्ठीति । किन्त्वयमन्यः पृथुकालिकोऽग्निरस्मिन् पृथुयज्ञे
यज्ञविघ्नकारित्वेन देवाधमात्वेन च भूयसा देवेन्द्रं परिनिन्दन्नसूयति । भागवते चतुर्थ-
स्कन्धो न विंशाध्याये तथोक्तः । तस्माद्देवेन्द्रं प्रत्येकस्य विदुद्वभावद्वयासंभवादन्ये इमे
पृथुकाले अध्यनसूये इत्यवगच्छामः ॥ पृथुरप्ययमग्निर्वंशधर एवासीदित्युक्तं पाद्मभूमौ
अष्टाविंशाध्याये—

“अत्रिवंशसमुत्पन्नः पूर्वमत्रिसमः प्रभुः ।
स्रष्टा सर्वस्य धर्मस्य अङ्गो नाम प्रजापतिः ॥ १ ॥
मृत्योः कन्यां स चा अङ्गः सुनीथामुपयेमिहान् ।
तस्यामुत्पादयामास वेनं धर्मप्रणाशनम् ॥ २ ॥
मातामहस्य दोषेण धेनः कालात्मजात्मजः ।
निजधर्मं परित्यज्य सोऽधर्मनिरतोऽभवत् ॥ ३ ॥
ततो महर्षयः क्रुद्धा धेनं गतिं महाबलाः ।
तस्य निग्रहणं कृत्वा ममन्थुस्तस्य विग्रहम् ॥ ४ ॥
सन्ध्योरुमन्थनात्तस्य प्रागभूत् पापपूरुषः ।
तस्य वंशधरा एते दृश्यन्ते पापपूरुषाः ॥ ५ ॥
निषादाश्च किराताश्च भिल्ला नाहलकास्तथा ।
अमराश्च पुलिन्दाश्च ये चान्ये स्लेच्छजातयः ॥ ६ ॥
गतकल्मषमेवं तं जातं धेनं ततो नृपम् ।
ममन्थुर्दक्षिणे पाणौ स्वेद एव ततोऽन्वगात् ॥ ७ ॥
पुनर्ममन्थुस्ते विप्रा दक्षिणं पाणिमव च ।
ततोऽस्मात्पुरुषो जग्मे शुभलक्ष्णलक्षितः ॥ ८ ॥
स पृथुर्नाम तं राज्ये तेऽप्यभिश्चिन्महर्षयः ।
तस्याभिप्रेते विप्रेन्द्राः सर्व एव प्रतस्थिरे ॥ ९ ॥” इत्यादि ॥

ननु धामनपुराणस्य समकालादिरेऽध्याये पृथुरयं मरीचिवंशज उच्यते
सात्रिवंशजः । तथा हि—

“एकार्षे जगत्यस्मिप्रष्टे म्यावरजद्रुमे ।
विष्णानागिसमुद्भूतः सर्वलाश्रपितामहः ॥ १ ॥

तस्मान्मरीचिरभयन्मरीचेः कश्यपः सुतः ।

कश्यपादभवद् भास्वांस्तस्मान्मनुरजायत ॥ २ ॥

मनोस्तु क्षुयतः पुत्र उत्पन्नो मुखसंभवः ।

पृथिव्याश्चतुरन्ताया राजा धर्मस्य रक्षिता ॥ ३ ॥

तस्य पत्नी बभूवाथ भया नाम भयावहा ।

मृत्योः सकाशादुत्पन्ना कालस्य दुहिता तदा ॥ ४ ॥

तस्यां समभवद् वेनो दुरात्मा वेदनिन्दकः ।

स मातामहदोषेण वेनः कालात्मजात्मजः ॥ ५ ॥ इत्यादि पूर्ववत् ।

तथा चेद्वाकुपुत्रोऽयं पृथोः पिता वेनो नत्वङ्गपुत्र इति चेन्न ॥ वामनपुराणलेख-
कस्य पौराणिकस्यैतस्मिन् वेनजन्मनि भ्रान्ततयोपेक्षणीयत्वात् ।

“पितृकन्या सुनीथा तु वेनमह्नादजीजनद्” (५ अ.) इति मात्स्यवदितरसर्व-
पुराणमहामारतादिष्वङ्गपुत्रतयैवास्य वेनस्य सुप्रसिद्धतया बहु संवाददाह्नित्वेनैव
परिग्रहीतुमौचित्यात् । तत्राहस्यात्रिर्वंशोत्पन्नत्वं द्रुयता साक्षादत्रिपुत्रत्वं निराक्रियते
इति बहूत्तरकालिकत्वमस्य पृथोर्निष्कृष्यते । अतस्तत्कालिकयोरन्यनसूययोः प्रथमा-
भ्यामन्यनुसूयाभ्यां मिश्रत्वमध्यवसीयते ॥ एवमितोऽप्यर्वाक काले कतिपयेऽन्योऽन-
सूयाश्च स्मर्यन्ते । यथा रामचन्द्रयनवासकालेऽन्याश्रमोपस्थिताया सीतायाः केशसं-
वरणमनसूयया कृतमिति रामायणादौ (आरण्ये २ सगे) स्मर्यते । रामश्चात्रिपुत्र-
तिभिः सहितो गोदावरीतटमाजगामेति अग्निपुराणे (७।२) उक्तम् । तेन तत्काले-
ऽप्यन्यनुसूययोः सत्ता गम्यते । नचैतयोरैकयोरेव दम्पत्योर्देवलोके दण्डकारण्ये च
सत्ता संभाष्यते । देशकालयोरिति विप्रशृण्वत्वात् । तस्मादन्ये अन्ये अन्यनुसूये काले
काले यत्र तत्र बभूवतुरिति प्रतिपत्तव्यम् ॥ अपि च तिम्रोऽनसूयाः स्मरन्ति पौराणि-
काः—दक्षकन्यां कर्दमकन्यां कर्दमश्वथूंचेति । तथा हि । “प्यायाद्या दक्षकन्यास्तु
भृग्याद्या उपयेमिरे” इति प्रतिज्ञायाग्रेये—“सोमं दुर्वाससं दत्तमनसूयाऽप्यजीजनद्”
इति दक्षकन्यामाह । “याः कर्दमसुताः प्रोक्ता” इति प्रतिज्ञाय भागवने—“अत्रेः
पत्न्यनसूया श्रीनृजने सुयशसः सुतान्” इति कर्दमकन्यामाह (अथ ब्रह्माण्डपूर्वभागे-
कादशाध्याये तु ततोऽन्यामेव पडपत्यवर्ता कर्दमश्वथूमनसूयामन्वाचष्टे—“अनसूया
विजज्ञे वै पञ्चात्रेयानरुल्लमयान् । कन्यां चैव श्रुतिं नाम माता शंखपदस्य सा । कर्दमस्य
तु पत्नी सा पीलहस्य प्रजापतेः” इति ॥ पुलहपुत्रस्य कर्दमस्य पुत्रोऽयं शंखपदो
वेनपुत्रस्यातिप्रसिद्धस्य पृथुमहाराजस्य दक्षिणदिक्पाल आसीदिति वक्ष्यते ॥ अ-
स्यामनसूयायामुत्पन्नाः पञ्चात्रेयास्तु—सत्यनेनो हव्ये आपोमूर्तिः शनैश्चरः सोमश्चे-
त्याज्ञायन्ते । तत्र सत्यनेनादिसाहचर्यादयं पञ्चमः सोमोऽपि दुर्वासोदत्तानेयम्राट्
कात् सोमाद्विभिद्ये इति सुनिर्भूतं प्रवेतव्यम् ॥

(३५ अन्यस्यामनसूयां चानसूयायामन्योऽन्यः पुत्रोऽत्रैकदमवत् । तत्रान्यनु-
सूयाशब्दसामान्यादत्रिपुत्रविशेषाणामुत्पत्तिविषये बहवः खल्वैतिहासिका भ्रान्ता
बभूवुः । यथा विष्णु (१।१०८) पुराणाद्यमुसारेण सोमदत्तदुर्वाससामनसूयाग-

भजत्वे संभवन्त्यपि केचित्तावत् कर्दममुनिकन्यायामनसूयायामेपां त्रयाणामुत्पत्तिमाहुः । अन्ये पुनर्भद्राश्वराजकन्यायां भद्राख्यायामनसूयायां सोमोत्पत्तिमन्यस्यां च भद्राश्व-
कन्यायां दत्ताद्युत्पत्तिमाहुः । तदेतदसमञ्जसं भ्रान्तं च । भद्राश्वदुहितरस्तावदिमाः
कस्यात्रेः पत्न्य आसन् कस्य वाऽत्रेः कर्दममुनिकन्या भार्यासीदिति विशिष्य न
ज्ञायते । तथापि दत्तदुर्वाससः प्रभृतयोऽत्रिपुत्रा उत्तरोत्तरकालानामप्रीणां पृथक्
पृथक् पुत्राः स्युरिति संभावयामः । महाभारतपुद्गलसमकालानां दुर्वासः प्रभृतीनामति-
पुरातनचन्द्रसहोदरत्वाभिमानस्यानद्यद्भूतत्वात् । अथवास्तु सोमभ्रातृभ्यां दत्तदुर्वा-
सोभ्यां भारताद्युत्तरकालिकयोर्दत्तदुर्वाससोऽप्युत्पत्तिमिति सुधीभिरुक्तम् । सोमस्वय-
माद्यस्यैवात्रेः पुत्र इति युक्तमुत्पश्यामः । सोमाय लोकपालत्वाधिकारप्रदानस्य प्रधान-
ब्रह्माधीनतया प्रधानब्रह्मपुत्रादनेरेव तदुत्पत्तेरौचित्यात् ॥

३६—अथ यथा भौमस्यात्रेः सोमः पुत्र आसीत् तथैव सांख्यस्यात्रेः शांखा
यनो नाम पुत्रो यभूव । शांखायन इति यदृच्छाशब्दो नत्वपत्यप्रत्ययान्तः । अत्रेः
प्रथमपुत्रत्वेन पुराणे स्मरणात् । सोऽयमतिसुन्दरो बलिष्ठोऽप्युग्रस्वभावोऽत्यन्तम-
धार्मिकश्चासीत् । स गिरिगह्वरेषु निवसन्नभक्ष्यमपि मांसं भक्षयति स्म । तद्
घ्रातापि तथैवासभ्यो भूत्वा घने घने विचरति स्म । तयोस्तथाचरणात् परिकुद्धो-
ऽयमत्रिः परिभर्त्स्यस्ताभ्यामाचारविचारार्थं बहूपदिदेश । यत्र तत्र घने विचरतो-
स्तयोर्निवासार्थमनेकस्थानान्यत्रिनाम्नैव कल्पयित्वा स्वयं सोऽत्रिः सिन्धुदेशे
देवनिकायगिरौ गत्वा तत्रैव न्युधास । शांखायनतदभ्रात्रोर्वशधरा यवना यभूवु-
रिति केचिदाहुः ॥

३७—अन्यस्यात्रेः पुत्राणां म्लेच्छप्रायस्त्वेऽप्याद्यस्यात्रेः पुत्रस्य सोमस्यायं
प्रकाशमयः पवित्रो वंश आदेवयुगादिदानीं यावद्विच्छिन्नः प्रपतमानो ब्रह्मणा
प्रवर्तितं वैदिकमेव धर्मं परिपालयन्नद्यापि दृश्यते । सोऽयं पवित्रो वंश आरूपायते ॥

॥ इत्यत्रिचरितं समाप्तम् ॥

३—चन्द्रः

ब्राह्मस्य गणने पाषाणद्विद्वारेषु विष्णुचतुर्धाण्य १४० । भागवतनवमस्य चतुरंगे अग्रे कर्पाशे चतु-
सप्तत्यधिकद्विपतमे च । याराहस्य द्वात्रिंशपञ्चत्रिंशयो । मातृवस्य त्रयोविंशे चन्द्रो म्पाक्यात ॥

उक्तं पूर्वं चन्द्रोऽयमत्रेः पुत्र आसीदिति । तत्र यस्तावत् प्राणविधोऽत्रिव्या-
ख्यातः तसम्यग्धेनेयायं गगनचत्वरिण्डः पाददर्शिताप्रतियन्धात् स्वस्मिन्ना-
गतान् सूर्यांशान् प्रयावर्तयतीति कृत्या प्रकाशात्मा चन्द्रः संभवति ततः स
चन्द्रोऽत्रिपुत्र इति शक्यते व्यपदेष्टुम् । एतदेवाधिदैविकं रहस्यमनुसंधायाधिभूतम-
प्यर्थः साम्यादुपनीयते । यः एतद् तादृशात्रिप्राणदृष्ट्ययशसा हेतुना तदत्रिशन्देने-
घात्रलोके प्रसिद्ध आसीत् तस्यात्रिमहर्षेरीरसमुपेक्ष्येनेऽपि यः सर्वप्रथम आसीत्
तमयं पितामहो ब्रह्मा स्नेहविशेषाद्वा तद्गतसीन्दूर्यादिगुणविशेषानुप्रदाया तेनैव

चन्द्रनाम्ना प्रत्यापयतिस्म । बाल्यादेव ब्रह्मानुग्रहभाजनं स चन्द्रः क्रमेण परमुन्नतिं प्रापत् ॥ ० ॥

॥ तस्य सोम इति नामान्तरम् ॥ ० ॥

अस्य च सोमस्य पञ्चविधं जन्माख्यायते पुराणेषु । समुद्रमथनात् सोमो जज्ञे इत्येकम् । अत्रेस्तपश्चरतो नेत्रप्रसृतजलात् सोमो जज्ञे इति द्वितीयम् । दिगङ्गनारजस्यत्रिवीर्यात् सोमो जज्ञे इति तृतीयम् । कर्दममुनिकन्यायां दक्षकन्यायां वानसूयायां ब्रह्मपुत्रादत्रैरौरसः पुत्रः सोमो जज्ञे इति चतुर्थम् । भद्राभ्वराजकन्यायां भद्रायामत्रैरौरसः सोमो जज्ञे—इति पञ्चमम् ॥

तत्र समुद्रमथनादुक्तं महाभारतादिपर्वण्यष्टादशाध्याये ॥

“देवा मथितुमारब्धाः समुद्रं निधिमम्मत्साम् ।
अमृतायें पुरा ब्रह्मस्तथैवासुरदानवाः ॥ १ ॥
सर्वापथीः समावाप्य सर्वरत्नानि चैव ह ।
दैर्घ्यसुरसंचैश्च मथितः कलशोदधिः ॥ २ ॥
तदा नानाविधास्तत्र सुम्रुवुः सागराम्भसि ।
महाद्रमाणां निर्व्यासा बह्वर्ध्वीपधीरसाः ॥ ३ ॥
ततस्तस्य समुद्रस्य तस्मात्समुद्रकं पयः ।
रसोत्तमधिमिश्रं च ततः क्षीरादभूद् घृतम् ॥ ४ ॥
त्रिरारण्यमिदं चापि सागरस्यापि मन्थनम् ।
तत्पयः सहिता भूयश्चकिरे भृशमाकुलम् ॥ ५ ॥
ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानास्तु सागरात् ।
प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः, शीतांशुरुज्ज्वलः ॥ ६ ॥ इति ॥”

एवमेवाकम् चाराहं पञ्चविंशाध्याये :—

“तानुवाच तदा देवो मथ्यतां कलशोदधिः ।
आपथ्यः सर्वतो देवाः प्रक्षिप्यान्तु सुसंयतः ॥ १ ॥
तं सर्वं तत्र सहिता ममन्थुर्वरणालयम् ।
तस्मिन् सुमथिते जातः पुनः सोमो महीपते ॥ २ ॥
योसौ क्षेप्रप्रसङ्गो यं देहस्मिन् पुरयः परः ।
स एव सोमो मन्तव्यो देहिनां जीवसंश्रुतः ॥ ३ ॥
परोक्षं यां स मूर्तिं तु पृथक् सीम्यां प्रवेदिवान् ।
तामेव देवमनुजाः षोडशेमाश्च देवताः ॥ ४ ॥
उपजीवन्ति नृक्षाश्च तथैवोपधयः प्रभुम् ।
रद्रस्तमेव सफलं दधार शिरसा तदा ॥ ५ ॥
तदामिका भयन्त्यापां विश्वमूर्तिरसी स्मृतः ।
तस्य ब्रह्मा ददी प्रीतः पौर्णमासीं निधिं प्रभुः ॥ ६ ॥

तस्यामुषोपयेद्राजस्तमर्थं प्रतिपादयेत् ।
 स चाग्नाहारश्च भवेत् तस्य ज्ञानं प्रयच्छति ॥ ७ ॥
 कान्तिं पुष्टिं च राजेन्द्र धनं धान्यं च केवलम् ॥ इति ॥

अथ मात्स्ये त्रयोविंशाध्यायेऽत्रिनेत्रादुत्पत्तिरुच्यते :—

आदिष्टो ब्रह्मणा पूर्वमग्निः सर्गविधौ पुरा ।
 अनुत्तमं नाम तपः सृष्ट्यर्थं तप्तवान् प्रभुः ॥ १ ॥
 यस्मादुमापतिः सार्द्धमुमया तमधिष्ठितः ।
 तं दृष्ट्वा चाष्टमांशेन तस्मात्सोमोभवच्छिशुः ॥ २ ॥
 अधः सुस्त्राव नेत्राभ्यां धाम तच्चाप्सुसंभवम् ।
 दीपयद्विश्वमखिलं ज्योत्स्नया सचराचरम् ॥ ३ ॥ इति ॥

अथ मार्कण्डेये षोडशाध्याये—स्वधर्मपत्नीमृतुस्नातामनसूयां पश्यतोऽब्रेमनो-
 विकारात् प्रस्खलितस्य वीर्यस्य वायुनोत्थापितस्य दश दिग्ब्यापि सोमात्मकः रजो-
 योगात् सोमोत्पत्तिमाहुः—

“ततः काले बहुतिथे द्वितीयो ब्रह्मणः सुतः ।
 स्वभार्यां भगवानत्रिरनसूयामपदयत् ॥ १ ॥
 ऋतुस्नातां सुचार्वर्हो लाभनीयतमाकृतिम् ।
 स कामो मनसा भेजे स मुनिस्तामनिन्दिताम् ॥ २ ॥
 तस्याभिपश्यतस्तां तु विकारो योऽभ्यजायत ।
 तमपावाह पवनस्तिर्यगूर्ध्वं च वेगवान् ॥ ३ ॥
 ब्रह्मरूपं च शुक्रामं पतमानं समन्ततः ।
 सोमरूपं रजोरूपं विशस्तं जगदुर्दश ॥ ४ ॥
 स सोमो मानसो जज्ञे तस्यामत्रेः प्रजापतेः ।
 पुत्रः समस्ततन्वानामायुराधार एव च ॥ ५ ॥
 विष्णुरेवायतीर्णोऽसौ द्वितीयोऽब्रेः सुतोऽभवत् ।
 दत्तात्रेय इति ख्यातः सोऽनसूयास्तनं पपौ ॥ ६ ॥
 दुर्वासास्तमस्त्रा युक्तो रुद्रांशः सोऽभ्यजायत ।
 सप्ताहात् प्रभुतो मानुरुद्रात् कुपितो यतः ॥ ७ ॥

॥ इति ॥

अथवा वेदं वीर्यं स्खलनमधस्ताद् वासस्यभवत् । किन्तूर्ध्वरंतसो महर्षेः
 शरीरे मनोविकाराद्विशुद्धं रेत ऊर्ध्वमाचक्रमे । तद्रेतः सोमत्वं प्राप्य नेत्राभ्यां धारि
 भूत्वा बहिरभवत् । तद्वायुनाऽन्तरिक्षे नीतं दिक्सोमसंपर्कात् चन्द्रमजनयत् ॥
 तथा चोक्तं ब्राह्मे सप्तमाध्याये :—

“पिता सोमस्य भो विभ्रा जज्ञेऽत्रिमगधानृपिः ।
 ब्रह्मणो मानसात्पूर्वं प्रजासर्गं विधित्सतः ॥ १ ॥
 ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य रेतः सोमत्वमीयिषत् ।
 नेत्राभ्यां चारि सुस्त्राद्य दशधा द्योतयद् दिशः ॥ २ ॥
 तं गर्भं विधिना दिष्टा वश देव्यो दधुस्तदा ।
 ततस्ताभिः सहैवाशु निपपात यमुन्धराम् ॥ ३ ॥ इत्यादि (७ अ.)

अथ भागवते चतुर्थस्कन्धे प्रथमाध्याये कर्दमपुत्र्यामनसूयायां सोमोत्पत्ति-
 स्स्मर्यते—

याः कर्दमसुताः प्रोक्ता नच ब्रह्मर्षिपत्नयः ।
 तासां प्रसूतिप्रसवं प्रोच्यमानं निबोध मे ॥ १ ॥
 पत्नी मरीचेस्तु कला सुपुत्रे कर्दमात्मजा ।
 कश्यपं पूणिमानं च ययोऽपूरितं जगत् ॥ २ ॥
 अत्रेः पत्न्यनसूया व्रीन् जज्ञे सुयशसः सुतान् ।
 दत्तं दुर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसंभवान् ॥ ३ ॥ इति ॥

अथाग्नेयविंशध्याये दक्षपुत्र्यामनसूयायां सोमोत्पत्तिमाहुः —

व्यात्याद्या दक्षकन्यास्तु भृग्याद्या उपदेमिरे ।
 देवी धाताविधातारो भृगाः व्यातिरसूयत ॥ १ ॥
 पौर्णमासश्च संभूत्यां मरीचेरभवत्सुतः ।
 स्मृत्यामङ्गिरसः पुत्राः सिनीवाली कुहूस्तथा ॥ २ ॥
 राका चानुमतिश्चात्रेऽनसूयाऽप्यजीजनत् ।
 सोमं दुर्वाससं पुत्रं दत्तात्रेयं च योगिनम् ॥ ३ ॥
 भीत्यां पुलस्त्यमात्र्यायां दत्तलिस्तस्तुतोभवत् ।
 क्षमायां पुलहाज्जाताः सहिष्णुर्कर्वमादिकाः ॥ ४ ॥
 संतत्यां च क्रतोरासन् बालखिल्या महौजसः ।
 अंगुष्ठपर्वमात्रास्ते ये हि पष्टिसहस्रिणः ॥ ५ ॥
 ऊर्जायां च वसिष्ठास्तु राजा भार्गोर्ध्वबाहुकः ।”

॥ इति ॥

अथ ब्रह्माण्डोपोद्घातेऽष्टमाध्याये भद्राश्वराजकन्यायां भद्राश्वामस्योत्पत्तिस्त-
 “भद्रायां जनयामास सोमं पुत्रं यशस्विनम् ।”

तत्रेत्थमनेकधोत्पत्तिरेकस्य नावकल्पते इति चेत्—

अत्रेदमुच्यते—सर्वजगद्व्यापकोऽयं सोमोऽनेकधा दृश्यते लोके आध्यात्मिक-
 आधिदैविकश्चाधिभौतिकश्च विग्रहवान् जीवश्चेति तत्राध्यात्मिकोऽयं नेहाख्यायते ।
 आधिदैविकस्य तु गगनचरस्य भास्वरचन्द्रस्येयमत्रिनेत्रप्रद्यवणादुत्पत्तिः प्रपञ्चिता
 तत्रायमत्रिः प्राणविध एवेति सिद्धान्तः प्रागेवापपादितः ॥ ० ॥

एवं मार्कण्डेयपुराणोक्तमत्रिरेतसोऽधःस्खलितादुत्पत्तिः, यद्वा ब्राह्मोक्तमत्रिरेतसो नेत्रमार्गेण स्खलितादुत्पत्तिरित्युभयविधाप्याधिदैविकस्यैवचन्द्रस्य भाव्या । सर्वतत्त्वायुराधास्त्वप्रतिष्ठानात् ॥

“तस्य यत् स्रावितं तेजः पृथिवीं समपद्यत् ।

ओपध्यस्ताः समुद्भूता यामिः संधार्यन्ते जगत् ॥”

इत्युत्तरग्रन्थेनाकाशतः पृथिव्यां सोमरसप्रस्रवणप्रतिष्ठानाच्च ॥ तथा चैतस्य सोमस्याधिदैविकत्वे सिद्धे तदुत्पादकात्रिरेतोपि प्राणविधमेव संभाव्यते ननु नरविधस्यात्रैरिदं रेतः स्यात् । अत्यल्पमात्रेण पुंरेतसां महामण्डलस्य चन्द्रस्योत्पत्तेरसामञ्जस्यात् ॥ यत्वनसूयां पश्यतोऽग्नेः कामाद्रेतः स्खलितमिति नरविधत्वे प्रमाणमाहुस्तदसत् ॥ खचरस्याधिदैविकस्य सोमस्य चेतनस्य तु भूमिष्ठस्य सोमस्योत्पत्तिप्रकारभेदे प्राचीनेतिहासवर्णिते भ्रातृया तयोरेकत्वं पश्यतां ब्राह्ममार्कण्डेयादिलेखकानामर्वाचीनानां स्वकल्पितेयं भिन्नप्रकारयोः कथंचिदभेदसार्धनाय सामञ्जस्यकरणयुक्तिः प्रतिभाति । वस्तुतस्तु नानसूयां पश्यतो नरविधस्यात्रैरग्नेः प्रस्खलिताद्वा नेत्रतः स्खलिताद्वा धीर्यादयं खचरश्चन्द्रो जज्ञे इत्यर्थे किञ्चित्सत्यमस्ति । तस्मान्नरविधस्यात्रे रेतसोऽनसूयागर्मे नरविधश्चन्द्रो जज्ञे इत्यन्योऽर्थः । अत्रिनेत्रप्रसूतरसादिग्यारितादंघः पतितात् खचरश्चन्द्रो जज्ञे इत्यन्योऽर्थः इत्येवं पार्थक्येनैवार्थो नेयः ॥

एतस्यैवाधिदैविकस्य शुक्लादिवेशोखे राधायां वर्द्धमानस्य पश्चात् क्रमेण क्षयं गच्छतो रोहिण्यां विलुप्यमानस्य रोहिणीनाक्षत्रिकरसविशिष्टस्येह पृथिव्यां सर्वास्थोपधीषु तस्मिन्नहनि भूयसा संसृज्यमानस्य ताभ्य एवोद्भूतस्य संग्रहणाय कलशादधौ सर्वापथिमूलानि प्रक्षिप्य कदाचिद्देवा विद्वांसो मन्थनप्रक्रियाभिश्चायन्त्रविशेषसाहाय्येन ममन्थुः । अपरे तु शुक्लादिकातिके रोहिण्यां वर्द्धमानस्य पश्चात् क्रमेण ज्येष्ठायां नष्टस्य सोमस्योपधीभ्य उद्धारमभिप्रयन्ति ॥ तथा च दधिमन्थनाप्रवनीतप्रादुर्भाववत्तत्र सर्वापथीमूलमन्थनाद् रोहिणीरसविशिष्टः सोमः प्रादुरभूत् । सर्वापथिमूलोद्भूतत्वाद्विभ्वमूर्तिरसौ सोमः सोमात्मकापोमयः संगृहीनोभूत् । एष एव सामो वायुरुपिणा रुद्रेण शिरसा धृतो नीरूपं धायुं गतो वायुमयो भूत्वा सर्वापथियनस्पतिपोषको भवति । देहिनी च देहे क्षेत्रज्ञः षोडशी नामात्मा संपद्यते । आपोमयं तु सोमरसं पूर्णमास्यामुपोष्य द्वितीयदिने प्रतिपद्यन्नसहकारेण यथाहरति तदंशसोमरसप्रभावादस्य विशिष्टं घानं कान्तिः शरीरपुष्टिद्विविशेषयोगाद्जनघान्यादयश्च “संपद्यन्ते” इति चाराहपुंराणीयसोमोत्पत्तिरहस्यं विज्ञेयम् । नैतेन देहिनः कस्यचिर्जायस्यात्पत्तिरभिप्रेयते इति सुनिभृतं प्रत्येतथ्यम् ॥

देहिनस्तु नरविधस्य सोमस्यानसूयायामत्रैरुत्पत्तिरिति सिद्धान्तः । किन्तु गोप्रघननत्यादत्रिरिति जातिशब्दो न व्यक्तिशब्द इत्यग्नीनां बहुत्वात् सर्वेषां भार्यास्त्वयमनसूयाशब्दः साधारणो भवति । तेन कर्दममुनिवत्यायां कस्यांचिदपि भार्यायामनसूयाशब्दव्यपदेशोऽपि ततोऽतिप्राचीनायामादिग्रहसमकालायां भद्राश्वराजकन्यायां भद्राण्यायामेवानसूयायां सोमो जज्ञे इत्येवोचितं प्रतिभाति ॥

अथवा त्रिविधः सोम इति ध्रुमः—दक्षकन्यायामनमूयायामाध्यात्मिकः सोमः
 सान्यः । भद्राश्वकन्यायामनसूयायां प्राचीनामेरुपन्नः सोमऽन्यः । कर्दमकन्यायामन-
 मूयायामर्षाचीनामेरुपन्नः सोमोऽन्यः । तत्र क्रतूदक्षा ह वा अस्य मित्रावरुणौ ।
 एतन्न्यध्यात्मम् । स यदेव मनसा कामयते-ददं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स एव क्रतुः । अथ
 यदस्मै तत्समृध्यते स दक्षः । “इति मित्रावरुणग्रहयागीयवाजिश्रुतेः (शत. ४।४।४।)
 प्रसिद्धस्याध्यात्मिकस्य दक्षस्य प्रसूत्यां चतुर्विंशति धर्मा इष्यन्ते तदुक्तम्—“प्रसूत्यां
 जज्ञिरे दक्षश्चतुर्विंशतिकन्यकाः । श्रद्धा लक्ष्मीर्भृतिस्तुष्टिर्मेधा पुष्टिस्तथा क्रिया
 ॥ १ ॥ शुद्धिलज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिरयोदरी ॥ पत्न्यर्थं प्रतिजग्रा-
 ह धर्मो दाक्षायणीरिमाः ॥२॥ एयातिः स्मृतिश्चानमूयाप्रीतिः क्षान्तिश्च संततिः । ऊर्जा
 स्वाहा स्वधा तद्वत् संभूतिश्च सती तथा ॥३॥ एकादशर्षयस्त्रेता, एयात्याद्या जगृहुः
 पृथक् । भृग्वज्जिरोऽग्रयस्तद्वत् पुलस्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठोऽग्निश्च पितरो मरीचिश्च
 भवस्तथा”—इति । एषामपि पुत्रपौत्रा विष्णोः प्रथमांशे सप्तमाध्याये द्रष्टव्याः ।
 श्वेत्प्रसन्नप्रवृत्तिश्चान्यः सोमोऽध्यात्मं महाप्राप्तं स्मर्यते पुराणेषु । आध्यात्मिकत्वाविशेषे-
 ऽप्येतौ सोमौ परस्परतो मिथेते । अथ याजेतौ भद्राश्वकर्दमयोर्द्वौर्द्विर्वा मानुषौ
 भवतः । तौ च मिथेते । अत एवास्य द्वितीयसोमस्य कन्या भद्रा नास्ती स्मर्यते ।
 अन्यथा प्राचीनामेर्षायां दशसु भद्राश्वपुत्रीष्वेकस्या भद्रानामन्याः सोमजननी-
 त्वात् तत्सोमदुहितुरपि भद्रानामकरणमसमभ्रसं स्यात् । सोमदुहिता ज्येष्ठं भद्रा
 ष्टदम्पतिप्रानुत्तथ्यस्य भाय्यासीत् तामेकदा चरणोऽपजहारैत वधानकं
 भारतानुशासनपर्यणि दानधर्मे पयनाहुर्नसंघादे स्मर्यते :—

“भद्रा सोमस्य दुहिता रूपेण परमा मता ।
 यस्यास्तुल्यं पतिं सोम उतथ्यं समपश्यत ॥ १ ॥
 तत आहूय सोतथ्यं ददापेभिर्यदास्थिनीम् ।
 भाय्यायै स तु जग्राह विधिघट् भूरिदक्षिणः ॥ २ ॥
 तां त्यजामयत धीमान् चरणः पूर्षमेव ह ।
 स घागम्य घनप्रस्थं यमुनायां जहार ताम् ॥ ३ ॥
 जलेभ्यस्तु हृत्वा तामनयन् स्वपुरं प्रति ।
 परमानुत्तमं वाशं पट्टसहस्रशतहृदम् ॥ ४ ॥
 न हि स्मर्यतरं किञ्चित् तस्मादन्यत्पुरोत्तमम् ।
 प्रासादैरप्मरोभिश्च दिव्यैः कर्मैश्च शोभितम् ॥ ५ ॥
 अथा स्यात्तमुत्प्याय ततः पत्न्ययमर्दनम् ।
 तच्छ्रुत्वा नारदात् सयमुत्पथ्यो नारदं तदा ॥ ६ ॥
 प्रोवाच गच्छ प्रहि त्वं वरुणं परमं पयः ।
 महाक्यान्मुञ्च मे भाय्यां यस्मान् तां हतयानमि ॥ ७ ॥
 लोचपाशमि लोचानां न लोचस्य पितुर्मयः ।
 सोमेन दक्षा मे भाय्यां त्वया पापहृताय वै ॥ ८ ॥

नारदात् तद्वचः श्रुत्वा ततस्तं घरणोऽग्रवीत् ।
 ममैवा 'सुप्रिया भीरुर्ननामुत्पण्डुमुत्सहे ॥ ६ ॥
 इत्युक्तो वरुणेनाथ नारदः प्राप्य तं मुनिम् ।
 वतथ्यमग्रवीद्वाक्यं नातिदृष्टमना इव ॥ १० ॥
 गले गृहीत्वा क्षितोऽस्मि वरुणेन महामुने ।
 न प्रयच्छति ते भाव्यां यत्ते कार्यं कुरुष्व तत् ॥ ११ ॥
 नारदस्य वचः श्रुत्वा क्रुद्धः प्राज्वलदक्षिराः ।
 अपिवत् तेजसा वारि विष्टभ्यं स महातपा ॥ १२ ॥
 अपि क्रुद्धोऽग्रवीद्भूमिमुतथ्यो ब्राह्मणोत्तमः ।
 दर्शयस्व स्थलं भट्टे पट्सहस्रशतं हृदम् ॥ १३ ॥
 ततस्तदीरणं जातं समुद्रध्वावसर्पितः ।
 * तस्माद्देशान्नदीं चापि प्रोवाचासौ द्विजोत्तमः ॥ १४ ॥
 अदृश्यागच्छ भीरु त्व सरस्वति मरुत् प्रति ।
 अपुण्य एव भवतु देशस्यकस्त्वया शुभे ॥ १५ ॥
 तस्मिन् संशोपिते देशे भद्रामादाय वारिपः ।
 अद्वदाच्छरणं गत्वा भाव्यामाङ्गिरसाय ताम् ॥ १६ ॥
 प्रतिगृह्य तु तां भाव्यामुतथ्य, सुमनाभवत् ।
 मुमोच च जगद्, खाद्वरणं चैव हृदय ॥ १७ ॥ इति (१५५)

अत्र पाठेऽज्यङ्गिर, शब्दौ सोमोतथ्याभिप्रायेणोक्तौ तयो, शब्दयोस्तद्वंशधर-
 मात्रसाधारणत्वं दर्शयतः ॥ यमुनाकूले वनप्रस्थनास्मि ग्रामे स उतथ्यो निवसति-
 स्मेति गम्यते । एतद्वनप्रस्थमेव संप्रतिकाले 'पाणीपथ' नाम्ना प्रसिद्धमस्तीति सभा-
 वयामः । वरुणपुरं तु वनप्रस्थादस्मादक्षिणपश्चिमतः, साक्षाद्वाविंशत्यक्षांशतुल्ये
 पादोनचतुर्थीशदेहीपश्चिमदेशान्तरप्रमिते देशे संभाव्यते । यद्यप्यस्य वरुणस्य
 मुख्या राजधानी 'वाह्यीक' नगरादक्षिणतः, समुद्रान्तर्गते क्षुद्रद्वीपविशेषे कचिदा-
 सीत् तथापि यथेदानीं कश्मीरमहाराजस्य श्रीनगरं जम्बूनगरं चेति राजधानीद्वय-
 मुपलभ्यते एवं पुरा देवयुगे देवानामसुराणां च प्रायेण नगरत्रयं नगरद्वयं वा
 निवासस्थानं बहूनि च विहारस्थानानि भवन्तिस्मेति भूयसा वेदपुराणयोर्नियम-
 दर्शनादस्यापि वरुणस्य सिन्धुनदात् प्रतीच्यां प्राच्यां चोभयतो दिशि स्थानद्वय-
 मुपपद्यते । एतद्वरुणपुरसंबन्धेनैव भरतवर्षाद्वहिर्धा दक्षिणपश्चिमतः, समुद्रपार-
 स्थानां सुदूरवर्तिनामप्यसुराणामिह सिन्धोः पूर्वदेशे भरतखण्डे यातायातप्रवृत्ति-
 रासीत् । या चेदानीं सिन्धुशतद्रुसंगमस्थानात् पूर्वतो महती मरुस्थली दृश्यते तत्र
 पुरा युगे पूर्णोर्वराभूमिरासीद्वह्निं चाग्रधनसमृद्धानि वरुणपालितानि जनपद-
 नगराण्यासन् । पट्सहस्रशतहृदो जलाशयप्रायश्चायमतिरमणीयो देश आसीत्
 किन्तु कर्दमदौहित्रसोमसमसमय एवोतथ्यमुनितप प्रभावाद्वा प्रकृतिविपर्ययाद्वा
 जलानां निःशेषपरिशोषणात् पट्सहस्रशतहृदानां विध्वंसादयमित्यमीरिणप्रान्तोऽ-
 भूत् । समुद्रश्चैतत्स्थानादक्षिणतोऽपेक्षतोऽभूत् । बालुकास्तूपौघप्रवर्षणाच्च सर-

स्थत्यादयः कतिपयनद्योऽप्यन्तरतोऽन्तर्हिता अमघन् । तमेतमीरिणप्रायमपुण्यदेशं
वरुणाक्षया समागत्य हिरण्यकशिपुर्महाबलिष्ठोऽसुरराजः पुनरावासयत् । कश्यपपुरं
च मूलस्थानं स्वराजधानीनगरं कृत्वाऽप्रदेशे न्यवसत् इति देवासुरख्यातां विस्त-
रतो व्याख्यातम् ॥

“ हिरण्यकशिपोः किञ्चित् प्राचीनोऽयं कर्हमदौहित्रः सोमः । ततोऽप्यत्यासन्न-
पूर्वः स भद्राश्वदौहित्रः सोम इति पूर्वापरप्रसङ्गपर्यालोचनादवगम्यते । तदित्य
सोमद्वयसत्त्वे सोमसम्बन्धेन यदूर्ध्वं किञ्चिद्वक्ष्यामस्तदिति वृत्तं पूर्वेण सम्यग्मुत्तरेण
वेति सन्दिग्धमपि यथाशक्यं निर्द्धारयितव्यम् ॥

ब्राह्मणः पुत्रोऽयमग्निस्तावद् ब्राह्मणो महर्षिरेवासीन्नक्षत्रियो राजा वा । अतएव
ब्राह्मणपुत्रत्वादस्य चन्द्रस्यापि ब्राह्मणत्वमेव युज्यते । किन्तु पश्चादयं ब्राह्मणप्रसादादु-
त्तरदिक्पालत्वं लेभे ।

“द्विजानां धीरूथां चैव नक्षत्राणां ग्रहेः सह ।
यजानां तपसां चैव सोमं राज्येऽभ्यषेचयत् ॥

इति ब्राह्मण्डाद्युक्तोर्गगनचरस्य चन्द्रस्य ब्राह्मणादीन् प्रत्याधिपत्यव्यवस्थानयद्-
मुप्य भूमिष्ठस्य नरविधस्य चन्द्रस्यापि देवेषु गन्धर्वांश्च प्रति, मनुष्येषु ब्राह्मणांश्च
प्रति, पशुषु शशादीन् प्रति, धीरूत्सोपधी. प्रति, धर्मेषु यज्ञतपांसि प्रति च लोकपा-
लत्वं ब्राह्मणाऽक्रियत । ततोऽसौ राज्येऽभिषिक्तत्वात् क्षत्रियत्वेन प्रसिद्धोऽभूत् ।
अत एवायमेकत्र ध्रुवो ब्राह्मणस्पर्त्यादिवर्गे पठितत्वाद् ब्राह्मणत्वेनैवाभिमतोऽपि पश्चाद्-
न्यत्र ध्रुवो लोकपालवामिमानेन क्षत्रियवर्गे ध्रुवेन “ग्रह वा अग्निः क्षत्रं सोमः” इति

कौपीतकिञ्चुते. (६ । ४) ॥ “यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणि—इन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः
वा. आ. नै. ई.
पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति । तस्मात् क्षत्रात् परं नास्ति । तस्माद् ब्राह्मणः क्षत्रि-
यमधस्तादुपास्ते राजसूये”—इति याजिश्चुतेऽथ । (१४ कां । ४ अ. । २ । ग्रा.) एते
स्यार्ष्टा क्रमेण पूर्वपश्चिमयोरुत्तरदक्षिणयोर्वायव्याग्नेययोर्नक्षत्रैश्चानयोरधिपतय आ-
सन्निति दिक्पालत्वमन्येषामाप्यातं भवति ॥ पर्जन्योऽयं मेघोत्पादको चापुयिदेशः ।
अग्निर्हि विध. ध्रुवो व्याख्यातः । शिवश्च घोरश्चेति । तत्र घोरोऽयमग्निरथ यमश्च देना-
ख्यातः ॥ एषामभिमानिनो देवा इह लोकपाला विवक्षिताः ॥ (म. ८)—(प्र. पू. ११)

यद्यपि राजेषु मानस्यब्राह्मण्डादिषु ऋषयोऽप्यनेके लोकपाला स्मर्यन्ते—सुधर्मा
प्राच्यां, शंक्षपदो दक्षिणस्यां, केतुमान् प्रतीच्यां, हिरण्यरोमा चोदीच्यामधिपतय
इति ॥

पूर्वेण दिक्पालप्रधाभ्यपिञ्चब्राह्मणा सुधर्माणमरातिहेतुम् ।
ततोऽपिर् दक्षिणतश्चकार सर्वेभ्यः शंसपदामिधानम् ॥ १ ॥

स केतुमन्तं च दिगीशमीशश्चकार पश्चाद् भुवनाण्डगर्भः ।

हिरण्यरोमाणमुद्गदिगीशं प्रजापतिर्देवसुतं चकार ॥ २ ॥

अद्यापि कुर्वन्ति दिशामधीशाः शत्रून् दहन्तस्तु भुवोभिरक्षाम् ।

चतुर्भिरेभिः पृथुनामवेयो नृपोऽभिषिक्तः प्रथमं पृथिव्याम् ॥ ३ ॥ इति (मात्स्ये ८ अ.)

नैपां दिक्पालत्वमेवासील्लोकपालत्वमप्येषां स्मर्यते—

“सुधर्मा स तु वैराजः प्रार्ची दिशमुपाश्रितः ।

लोकपालः स धर्मात्मा गौरीपुत्रः प्रतापवान् ॥ १ ॥

स वै शंखपदः श्रीमान् लोकपालः प्रजापतिः ।

दक्षिणस्यां दिशि रतः काम्या दत्ता प्रियव्रते ॥ २ ॥

रत्नाद्वराङ्गयजनयन्मार्कण्डेयी यशस्विनी ।

प्रतीच्यां दिशि राजानं केतुमन्तं प्रजापतिम् ॥ ३ ॥

हिरण्यरोमा पर्जन्यो मारीच्यामुदपद्यत ।

आभूतसंलवस्थायी लोकपालः स वै स्मृतः ॥ ४ ॥ (ब्रह्माण्डे पूर्व. ११ अ.)

तथापि नैतावता देवानामष्टानामिन्द्रादीनां दिक्पालत्वं लोकपालत्वं वा व्याह-
न्यते । भिन्नार्थत्वात् । तथा हि—त्रिविधं राज्यशासनं भवति—स्वेच्छातन्त्रं, नीति-
तन्त्रं प्रजातन्त्रं च । तत्रादौ स्वेच्छातन्त्रस्यैव खुष्टिरासीत् । स्वेच्छाचारेण शासनं
कुर्वतो वेनस्य महाराजस्य दुःशासनप्रक्रियया परिक्रुद्धास्तदानीं तना धर्माधिकारिणो
विद्वांसो महर्षयस्तं वेनं विनिपात्य तस्य स्थाने पृथुं राजानमभ्यषिञ्चन् । वेनेन
सहैव ते स्वेच्छातन्त्रशासनस्याप्यन्तं चक्रुः । राज्यशासनाय च ते धर्मानुकूलं
नीतिं निम्माय तस्या एव नीते, परिरक्षार्थं पृथुं राजानं कृत्वा तन्नीत्यनुसारेणैव
राज्यं कर्तुमेतन्माहापयन् । तदित्थं नीतितन्त्रशासकानां राज्ञां प्रथमोऽयं राजा
पृथुरभूदिति कृत्वा स प्रथमराजत्वेनाभिपूयते भूयसा पुराणेषु यथाऽग्नेयाष्टादशे—
राजसूयामिषिकानामाद्यः स पृथिवीपतिः । पृथुर्वन्द्यः प्रजा, सर्वा ररक्ष क्षत्रपूर्वजः”
इति ॥ तत् समये राज्यप्रबन्धे भूयान् संस्कारः परिष्कारश्चोपपेदे । तद्-
नुसारेणैवाखिलपृथ्वीनाथस्यैक उग्रस्य पृथोरस्य शासनाधीनायामस्यां पृथिव्यां
सुधर्मशंखपदादयश्चत्वारः प्रान्तशासका अकलयन्त । ते च पृथोराज्ञावशंवदा एव
तत्तत्प्रान्तशासनं नीत्यनुसारेण कुर्वन्तिस्म । तेषामेव प्रान्तशासकानां प्रबन्धेनैतेषु
प्रान्तेषु ग्रामखर्बटनगरजनपदादयः कृषिकर्माणि तदर्थः क्षेत्रकेदारपदयः कर्मकाणां
स्वामिनश्च दायव्यवस्था, पशुचारार्थमरण्यभूमयः संसरणानि मार्गरक्षकाश्च व्यव-
स्थिता अभवन् । नातः पृथोः पूर्वमेपां स्वरूपं किञ्चिद् व्यवस्थितमासीत् । तत्का-
लिकप्रान्ताधीशानां सुधर्मादीनां प्रकल्पिताभिर्व्यवस्थाभिरैवाद्यापि तत्तत्प्रान्तेषु सर्व-
लोकव्यवहारार्थं भुवोभिरक्षा भवतीति मात्स्यपुराणादिवचनाभिप्रायो गम्यते । तथा
यैते चत्वारो दिक्पाला लोकपालाः पृथुराजसंबन्धिनः पृथगेवासन् । इन्द्रादयस्त्वष्टौ
दिक्पाला देवलोकेश्मरावती नगरे सुधर्मानाम्भ्यां देवसभायां समेयाः सन्तः सर्व-
लोकशासका आसन् । त एव चोपमेरौ प्रागज्योतिषनगरे ज्योतिष्मत्यां सभायां
समेया आसन् । एषां च प्रजातन्त्रशासनशास्त्रत्वमासीदित्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ॥

एषु चाष्टासु लोकपालेषूपदिक्पालाश्चत्वारोऽग्निमृत्युवाय्वीशानाः साधारणा एव देवा ब्रह्मरूपया नियुज्यन्ते स्म । किन्त्वन्ये चत्वारो मुख्ये दिक्पाला राजान एव सन्तो लोकपालपदे प्रतिष्ठाप्यन्ते स्म न तु अराजानः केचित् । तथा च देवराजः प्राच्याः, असुरराजः प्रतीच्याः, पितृराजो दक्षिणस्याः, गन्धर्वराज उन्तरस्या लोकपालो भवेदिति ब्रह्मरुताद् राजकीयव्यवस्थानियमात् पुरा देवयुगे लोकपालपदमेव सर्वाधिकारापेक्षयाऽऽयुच्चतमं प्रतिष्ठितं पदमासीत् । तत्राप्युपदिक्पालापेक्षया मुख्यदिक्पालानां विशिष्टं गौरवमासीत् । तत्र पूर्वपश्चिमलोकपालयोरिन्द्रवरुणयोः संनिवेशे जातेऽपि तृतीयचतुर्थदिक्पालयोः स्थानं यावद्विक्तमासीत्, तस्मिन्नयसरेऽयमग्निपुत्रश्चन्द्रस्तदिदं मुख्यदिक्पालपदं प्राप्तुं कामयमानो ब्रह्माणमभ्यर्थयामास । किन्तु नाराजा दिक्पाला भवतीति नियमादयमात्रेयश्चन्द्रः साधारणदेवतया मुख्यदिक्पालपदं प्राप्तुं नार्हतिस्म । ततस्तादृशयोग्यतासंपत्त्यर्थं लोके प्रसिद्धयर्थं चैव ब्रह्मा चन्द्रमेतं दशादये रयेऽध्यारोप्य सागरान्तां सर्वां पृथिवीं त्रिःसतकृत्यः परिभ्राम्य स्वकीयं ब्रह्मलोकमनयत् ॥ तत्रैतस्य चन्द्रस्य लोकपालत्वप्रदानाय ब्रह्मर्षादयो ब्रह्माणं प्रार्थयामासुः । तदुक्तं मात्स्ये प्रयागविंशाध्याये, पाद्मसूत्रौ च द्वादशाध्याये, ब्राह्मसप्तमाध्याये च—

“युवानमकरोद् ब्रह्मा सर्वायुधधरं नरम् ।

स्यन्दनेऽथ सहस्रादये वेदशक्तिमये प्रभुः ॥ १ ॥

आरोप्य लोकमनयदात्मीयं स पितामहः ।

तत्र ब्रह्मर्षिभिः प्रोक्तमस्मात्स्थामी भवत्वयम् ॥ २ ॥

पितृभिर्देवगन्धर्वैरोपधीमिस्तथैव च ।

तेनोपधीशः सोमोऽभूद् द्विजेशश्चापि गच्छते ॥ ३ ॥ इति ॥

ततोऽयं चन्द्रो ब्रह्मप्रसादाद् गन्धर्वाणामाधिपत्येऽभिषिक्तोऽभूत् । तृतीयलोकपालत्वं चास्मै प्रददौ । यद्यपि द्वेपिभिर्यज्ञमुत्पसाधनसोमवल्लीसमूलविध्वंसनाय प्रयतमानैरसुरैः कृतोपघातात् सोमोत्पत्तिप्रदेशानां हेमकूटादिपर्वतानां परिरक्षणार्थं मिन्द्रनिपुक्ताः पञ्चकोटिमिता गन्धर्वा हेमकूटगिरिष्वेतगिरिप्रान्तदेशानारभ्य दक्षिणसमुद्रं यावत् सिन्धुमहानदस्य दक्षिणकूलमारभ्य पश्चिमप्रान्तदेशानभित्याप्य न्यवसन् । तेषामेवानुरोधेनायं गन्धर्वराजः सोमोऽपि तत्रैव देशे पुण्यकेतुनान्नि पर्यते कश्चिद्राजधानीं निर्माय हेमकूटादिपर्वतेषु सोमोपधिपरिरक्षायां दृढपरिकरो यभूव ॥

अत्रोत्तरदिक्पालस्य तृतीयत्वाप्यानादिन्द्रः पूर्वततो वरुणस्ततः सोमस्ततः पितृपतिस्ततोऽन्ये इत्येवं लोकपालानां प्रतिष्ठानक्रमो गम्यते ।

अथायं देवराजः शतं महायज्ञानाहूय राज्ञां सम्राज्ञां चाधिपतिः स्वराष्ट्रभयितुं दृढप्रयत्नोऽभूत् । तस्य तथात्मोपतिरुतेऽध्यवसायं विप्राय तदीर्षया तदानीमसुरा अपि सर्वे निजस्वामिनां वरुणमतियुगेन राजसूयेन याजयामासुः । तेनायं वरुणो राजाऽपि सन् पश्चात् सम्राड् यभूव । “आहूता राजसूयस्य सम्राडिति ह विद्मते.”—

इति ब्राह्मपद्यायोक्तेः॥अथ तदीर्ष्याऽयं गन्धर्वराजः सोमोऽपि राजसूर्यं यज्ञं कर्तुं
मैच्छत् । किन्तुप्रबलप्रतापानां प्रचुरराजसत्ताकानामसुराणां साहाय्येनायं बल्लो
राजसूर्यं संपादयितुं पारयामास । न तथास्य गन्धर्वराजस्य सोमस्य राजसूर्यं
विधातुं संभारः सुलभ आसीत् । बहूनां हि राज्ञामध्यक्षो राजसूयेन यष्टुमीष्टे न
साधारणो राजेति नियमात् । ततोऽयं तादृशयोग्यतालाभार्थमादौ सौकरवे क्षेत्रे
तपश्चरितुमारम्भे । बलविशेषोन्नतिलाभार्थं यत्र एवोपायाः पुरात्वे विद्वद्भिर्निर्धार्यन्त
यज्ञस्तपो दानमिति—दानं दुर्बलं, ततो बलवत् तपः, ततोऽप्यतिबलीयानयं यज्ञः ।
स राजसूर्यं यज्ञं कर्तुं गन्धर्वराजस्तपश्चरणबललाभार्थं यज्ञाधिष्ठातारं विष्णुं परि-
तोषयितुं सौकरवक्षेत्रे तपश्चक्रे । तत्क्षेत्रमाहात्म्यमुक्तं चाराहे सप्तत्रिंशशताध्याये
पृथ्वीं प्रति—

विष्णुरुवाच ।

तत्र सौकरवे तीर्थे चन्द्रो विष्णुमतोषयत् ।
प्राप्ता च परमा सिद्धिः सोमतीर्थेऽन्यदुर्लभा ॥ १ ॥
यत्र तत्र तपस्तेन सोमेन सुमहामना ।
पञ्चवर्षसहस्राणि एकपादेन तिष्ठता ॥ २ ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि तथैवोर्ध्वमुखः स्थितः ।
एवमुग्रं तपः कृत्वा कान्तिमानभवच्च सः ॥ ३ ॥
ममापराधान्मुक्तश्च ब्राह्मणानां पतिस्तथा ।
तस्य चिह्नं प्रवक्ष्यामि सोमतीर्थस्य सुन्दरि ॥ ४ ॥
वैशाखस्य तु मासस्य क्षुद्रपक्षस्य द्वादशी ।
प्रवृत्ते चान्धकारे तु यत्र कश्चिन्न दृश्यते ॥ ५ ॥
सोमेन च विना भूमिर्दृश्यते चन्द्रसप्रभा ।
अलोकश्चैव दृश्येत सोमस्तत्र न दृश्यते ॥ ६ ॥
एतच्चिह्नं महाभागे क्षेत्रे सौकरवे मम ।
सोमतीर्थे विशालाक्षि यत्र वै विस्मयः परः ॥ ७ ॥ इति ॥

सहस्रशब्दः पूर्णार्थः । पूर्णानि दशवर्षाणि तपश्चक्रे इत्यर्थः । यत्तु मातृस्ये
प्रयोविशे पाद्मसृष्टौ च द्वादशे—

“ततः पाद्मसहस्राणां सहस्राणि वक्ष्ये तु ।
तपश्चचार शीतांशुर्विष्णुध्यानैकतपः ॥ १ ॥
ततस्तुष्टु भगवांस्तस्मै नारायणो हरिः ।
घरं वृणीष्व प्रोवाच परमात्मा जनार्दनः ॥ २ ॥
ततो वद्रे वरान् सोमः शत्रूलोकं जयाम्यहं ।
प्रत्यक्षमेव भोक्तारो भवन्तु मम मन्दिरे ॥ ३ ॥

राजसूये सुरगणा ब्रह्माद्याः सन्तु मे द्विजाः ।
 रक्षःपालः शिवोऽस्माकमास्तां शूलधरो हरः ॥ ४ ॥
 तथेत्युक्तः स आजहो राजसूयं तु विष्णुना ।
 होतात्रिभृर्गुरुध्वयुर्हृत्पाताभूच्चतुर्मुखः ॥ ५ ॥
 ब्रह्मत्वमगमत्तस्य उपद्रष्टा हरिः स्वयम् ।
 सदस्याः सनकाद्यास्तु राजसूयविधौ स्मृताः ॥ ६ ॥
 चमसाध्वर्यवस्तत्र विश्वेदेवा दशैवतु ।
 प्रैलोक्यं दक्षिणा तेन ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादितम् ॥ ७ ॥

इति पाद्मसहस्राणां दशसहस्राणि तपः काल उक्तः । तेनापि दशैव वर्षाणि कालो लभ्यते । पद्मशब्दः पृथिव्यर्थः पद्मपुराणे व्याख्यातः । सहस्रशब्दस्तत्परिमित-पृथिव्यंशपरः । यथा पट्टयुत्तरनिशतोमिताः पृथिव्यंशा अहोरात्रानुरोधेन कल्प्यन्ते तथैव सूर्यसहस्रांशुभोगानुरोधेनास्यां सहस्रांशाः कल्प्यन्ते । तेषां च सहस्रमिताः सूर्यसहस्रांशुभिः संयोगा एकस्मिन् संवत्सरे संपद्यन्ते । तेन पाद्मसहस्राणामेकं सहस्रमेकः संवत्सरो नाम । संवत्सरान् दशेति स्पष्टं वक्तुमौचित्येपि परोक्षविधयार्थनिर्देशनं पौराणिकानां समयसिद्धमित्यूह्यम् ॥ शकलोकं जयाम्यहमित्यस्यामराव-त्यामिन्द्रचनुत्यदिकृपालप्रतिष्ठां प्राप्नुयामित्यर्थः । यच्च ब्राह्मसप्तमे—

“तपस्तेपे महाभागः पद्मानां दशतीर्दश ।
 ततस्तस्मै ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदांवरः ॥ १ ॥
 स तत् प्राप्य महासूर्यं सोमः सौम्यवतांवरः ।
 समाजहो राजसूयं सहस्रशतदक्षिणम् ॥ २ ॥

इति पद्मानां दशतयो दशोच्यन्ते । तत्र नैने पद्मदशतिशब्दौ संख्यावचनौ किन्तु पद्मानां सूर्यमण्डलभूमण्डलचन्द्रमण्डलानामंशुभिर्द्वार्यां दशतयोर्दशानानि दन्ताघातवन्मिथः परिघट्टनानि तान्येकस्मिन् संवत्सरेऽष्टदिकपत्राण्यभिव्याप्य संपद्यन्ते तथा च दशतयो दशेत्युक्त्या संवत्सराणि दशेत्येवाप्यो निष्कृष्यते । युक्तं चैतत् । अन्यथा, स्वारासिकार्थमात्रलापने सर्घपुराणवचनाज्ज्ञां परस्परव्याहृतार्थतया विरोधादप्रामाण्यं स्यादिति बोध्यम् ॥

इतरेषां राजसूये स्वाधीना राजान एव सर्वे कर्मकरा भवन्ति किन्तु चन्द्ररुते राजसूये साधारणराजवर्गादप्यतिविशिष्टा देवा एव कर्मकरा बभूवुरिति विशिष्टं चन्द्रस्य सिद्धम् । तदित्यमयं चन्द्रोऽपि वरुणवत् पश्चात् सम्राडभवत् ॥

अर्धतस्मिन् राजसूयपक्षे समाप्ते विशिष्ट्यमागतं तं चन्द्रं पट्तिष्ठं यथान्ये सर्वे ऋषयः पितरो देवा असुरा मनुष्याश्चोपतस्थिरे तथैव देवपत्न्योऽपि तदानीमुपतस्थुः । तत्र नव देव्यः कामयाणाहताः सत्यस्तं चन्द्रं कामयामासुः । तदुक्तं मास्ये त्रयोविंशत्यायेऽग्निपुराणेऽप्येवं चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमाध्याये—

ततः समाप्तेऽचभृथे तद्रूपालोकनेच्छवः ।
 कामवाणाभितताङ्गयो नव देव्यः सिपेचिरे ॥ १ ॥
 लक्ष्मीनारायणं त्यक्त्वा सिनीवाली च कर्दमम् ।
 द्युतिर्विभावसुं तद्वत्पुष्टिर्धातामध्ययम् ॥ ३ ॥
 प्रभा प्रभाकरं त्यक्त्वा हविष्मत्तं कुहः स्वयम् ।
 कीर्तिर्जयन्तं भर्तारं चसुमारीचकक्षयम् ॥ ३ ॥
 धृतिस्त्वक्त्वा पतिं नन्दि सोममेवामजस्तदा ।
 स्वकीया इव सोमोऽपि कामयामास तास्तदा ॥ ४ ॥
 एवं कृतापचारस्य तासां भर्तृगणस्तदा ।
 न शशाङ्गापचाराय शपैः शस्त्रादिभिः पुनः ॥ ५ ॥
 संघर्षे समनुशात ब्रह्मा चन्द्रं न्यधारयत् ।
 तथाप्यराजत विधुर्दशधा भावयन् दिशः ॥ ६ ॥
 सौमः प्राप्याथ दुष्प्राप्यमैश्वर्यमृपिसत्कृतम् ।
 सप्तलोकैकनाथत्वमवाप तपसा तदा ॥ ७ ॥

एतस्मिन्नेव समये दक्षस्य महर्षेः पट्टिः कन्या आसन् । तामिरस्य सप्त
 जामातरोऽभवन्—चन्द्रः कक्ष्यपो धर्मोऽङ्गिराः कृशाश्वो भार्गवोऽरिष्टनेमिश्च । तत्र—

“दक्षस्तु पट्टिकन्यास्तु सप्तविंशतिमिन्दवे ।
 ददौ स दश धर्माय कक्ष्यपाय त्रयोदश ॥ १ ॥
 द्वे चैवाङ्गिरसे प्रादाद्द्वे कृशाश्वाय धीमते ।
 द्वे चैव भृगुपुत्राय चतस्रोऽरिष्टनेमिने ॥ २ ॥

इति सर्वपुराणप्रसिद्धाऽस्य चन्द्रस्य रोहिणीप्रमुखा नक्षत्रनाम्यः सप्तविं-
 शतिर्भावा अभवन् । तासां रोहिणीप्रमुखनामकरणेन तदास्थे व्योम्नि भवके
 रोहिण्यामेव वसन्तसंपात आसीदिति गम्यते । तथा च रोहिण्या ज्येष्ठत्वादाभिरु-
 प्याच्च तत्रैवास्य चन्द्रस्य भूयान् प्रेमासीन्न तथान्यास्विति कृत्वा सर्वास्ता
 असंतुष्टा भूत्वा तादृशवन्द्यापचारं स्वपित्रे दक्षाय प्रोचुः । सर्वास्तु तास्तु साम्येन
 वर्तयितुं दक्षेण भूयसा प्रबोध्यमाणोऽप्यतिगर्वितः स चन्द्रो यदा न किञ्चिदक्ष-
 वचनमन्यरुध्यत तदा क्रुद्धो दक्षस्तस्मै शपथं ददौ तदुक्तम् वाराहे पञ्चविंशे—

ब्रह्मणो मानसः पुत्रो ह्यत्रिर्नाम महायशः ।
 तस्य पुत्रो गवत्सोमो वक्षजामावृतां गतः ॥ १ ॥
 याः सप्तविंशतिः कन्या दाक्षायण्यः प्रकीर्तिताः ।
 सोमपत्न्योऽतिमान्यास्तास्तासां श्रेष्ठा तु रोहिणी ॥ २ ॥
 तामेव रमते सोमो नेतरास्त्विति शुश्रुम ।
 इतराः प्रोचुरागत्य चन्द्रस्यासमतां पितुः ॥ ३ ॥
 दक्षोऽप्यसदृदागत्य तमुवाच स नाकरात् ।
 समतां सोपि तं दक्षः शशापान्तर्हितो भव ॥ ४ ॥ इति ॥

अस्या रोहिण्याः पुत्रोऽयमिति कृत्वा बुधो रोहिणेय उच्यते । यद्यपि बृहस्प-
तिपत्न्यास्तारायाः गर्भजाऽयं बुधो न रोहिणीगर्भजस्तथापि सोमौरसोऽयं बुधः
सोमपत्नीषु ज्येष्ठत्वात् पट्टराज्ञा रोहिण्या एवायं पुत्रो नियम्यत इत्यतः स रोहिणेयः
प्रसिद्धोऽभूत् अन एवोक्तं ब्रह्माण्डपूर्वभागे दशमाध्याये शिवाष्टमूर्तिप्रसङ्गे—

“नाज्ञाष्टमस्य महतस्तनुयां चन्द्रमाः स्मृतः ।

तस्य वै रोहणी यत्नी पुत्रस्तस्या बुधः स्मृतः ॥ १ ॥ इति ।

अथ सर्वलोकाधिनाथस्य ब्रह्मणो विराजः परमानुग्रहभाजनत्वादत्युन्नतलोक-
पालपदलाभाद् ब्राह्मणगन्धर्वीपत्न्याद्युत्कृष्टाधिपत्न्याधिष्ठातृत्वाच्चैनं चन्द्रं भूयान् मद्
आविवेश । अतिशयसुभगमूर्तितया स्त्रीवर्गप्रियत्वाच्चैनं नितान्तस्त्र्येणप्रवृत्तिं भूयान्मद्
आविवेश । मदावलेपाच्चासी कार्याकार्यविमूढो भूत्वा तारां नाम गुरुपत्नीमप्येकदा
निर्लज्जो निर्भयश्चापजहार । अस्ति यत्तु देवानां पुरोधाः बृहस्पतिर्नाम । स हि
देवेन्द्रस्वाराज्यधुरन्धरो महामन्त्री प्रधानसेनाध्यक्षश्चासीत् । शस्त्रास्त्रशिक्षायां
नीतिशिक्षायां चैष सर्वेषां देवानां गुरुरासीत् । अत एवास्य देवलोके महतो
प्रतिष्ठाऽत्यधिकश्च संमानः प्रवर्तते स्म । तस्य च दयिता भार्याऽऽसीत् तारका नाम ।
तस्या मातापितृकुले विकेशीति नामासीत् । भर्तृकुले तु जुहुरिति नामकरणं जातम् ।
तथापि लोकत्रयहारे त्वस्यास्तारेत्येव प्रसिद्धं नामासीत् । सा चैकदा यजमानस्य
चन्द्रस्य भवनं केनाप्यर्थेनाजगाम । तामत्यर्थं रुपयौवनशालिनीं एष्टुं वचां चन्द्रः
कामानुरो जातः । साऽपि तं मनोविकाराकारितविलक्षणवेष्टावन्तं दृष्ट्वा सहसा
मदनाऽऽतुरा जाता । इत्थमभ्योन्यानुरागवशवर्तिनौ तौ क्रमशः प्रवृद्धवर्जाभ्यां
परस्परस्पर्धया मदमत्तौ रंजान् । उक्तं च ब्राह्मे—

“तावद्वैर्यनिधिर्ज्ञानी मतिमान् विजितेन्द्रियः ।

यावत्स कामिनीमेघवागुराभिर्न बध्यते ॥ १ ॥

विशेषतो रहःसंस्थां कामिनीमायतेक्षणाम् ।

विलाप्य न मनो याति कस्य कामेषु वदयताम् ॥ २ ॥

अत एषान्धपुण्यदर्शनं न कदान्नम ।

कुलवध्वा रहःकार्यं भीतया शीलविवुनेः ॥ ३ ॥

रममाणयोस्तयोः कतिचित् दिनानि तत्रैवातिक्रान्तानि । चन्द्रगृहे च निव-
सनयास्तस्यास्तारायाः सुमेति नामान्तरमक्रियतेति स्मर्यन्ति । ततस्तामनासाद्य
दुःखातीं बृहस्पतिस्तारां गृहमानेतुं शिष्यं प्रेषयामास । किन्तु घेरोरुनां सा तारा
नायाना । ततश्चन्द्रः पुनः पुनः शिष्यं परावर्तयत । ततोऽतिकुञ्जो बृहस्पतिः स्वय-
मेवाजगाम चन्द्रं च स्मयमानमुवाच—“चन्द्र । किमिति दुष्टतं कर्म कृतवानसि ?
जानासि, त्वं मे यजमानो भवसि । तयाहं गुरुः । कथं नाम गुरुदारास्यया भुक्ता
रक्षिता वा—

“ब्रह्महा हेमहारी च सुरापो गुरुतल्पगः ।

महापातकिनो द्योते तत्संमर्गां च पञ्चमः ॥ १ ॥”

रे दुराचार ! यदि त्वया ज्ञानादियमङ्गना भुक्ता ततो महापातकयुक्तस्त्वं न देवसदनार्हः सांप्रतमवतिष्ठसे । अद्यापि मुञ्च मुञ्च तामिदानीं मम सदनं नयामि । नोचेत्—रे दुरात्मन् ! त्वां गुरुदारापहारिणं श्रययिष्यामि । इत्येवं भाषमाणं दारापहारात् क्रोधान्धं गुरुमालोक्य स्मयमानो रोहिणीपतिरुवाच । भगवन् ! जहि क्रोधम्—

“अपकारिणि चेत् क्रोधः क्रोधः क्रोधे कथं न ते ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां परिपन्थिनि ॥ १ ॥”

अपि च क्षमासारा हि ब्राह्मणा भवन्ति । ते यदि क्रोधवर्जिता धर्मशास्त्रज्ञा भवेयुस्तर्हि पूज्यन्ते । अथ चेत् क्रोधेनाक्रम्यन्ते ततो दुराराध्यास्त्यज्यन्ते । तस्माच्छान्तो मय । धैर्यमवलम्ब्यस्व । स्थाने वर्तते तारा नाकाण्डे पतिता । कामं सा ते गृहं स्वयमेवागमिष्यति । यजमानस्य गृहमिति मत्वा यच्छ्रुत्वा तावदन्नैवावतिष्ठते । तावता का ते हानिः । इह सा सुखं लभते । कतिचिद्दिनानि सुखेनायं स्थाय स्वेच्छयैवागमिष्यति । भगवन् ! भवान् धर्मं जानाति । भवतैव च पूर्वमुदाहृतोऽयं धर्मः कथमिदानीं न स्मर्यते ।

“न स्त्री दुष्यति जारेण न विप्रो वेदकर्मणा”

ततस्तावदिदानीं गच्छ । इत्येवमुक्तो गुरुपतुरोऽपि चिन्ताविष्टः स्वगृहं ययौ । कतिचिदेव दिनानि स्थित्वा चिन्ताकलुषितान्तरः पुनरौपधीपतेः सदनमाससाद । किन्तु क्षत्रा प्रतिपिद्रोऽसौ द्वारदेशे एवातिरुपान्वितस्तस्थौ । चन्द्रोऽपि तत्र नायातः । ततो विवर्णो बृहस्पतिर्वाक्कुलस्तत्रैव क्रोधं नाटयति । रे शिष्यापसद ! रे मूढ ! आदौ मातृभूतां गुरुपत्नीं हतवानसि । ततो गुरुवचनमतिक्रान्तवानसि । रे देवापसद ! अवारितद्वारोऽप्यहमिदानीं वारितो द्वारि निराकृतः । रे पापाचार ! अत्राप्यागत्य मां न प्रत्युपतिष्ठसे । अरे शूद्र ! किमिति भवने शेषे, यहिर्मव । देहि देहि मे कामिनीं नोचेदद्य शापं ददामि—

“करोमि भस्मसान्नूनं न ददामि प्रियां मम ।

कृतकर्मफलं मन्द ! नचिरत्तर्हि भोक्ष्यसे ॥ १ ॥”

इत्येवमादीनि क्रूराणि भाषणानि श्रुत्वा, चन्द्रः सत्वरं सदनान्दं बहिराजगाम । हसंस्तमुवाच—किमिदमित्थं बहु वलगसे । नेयमसितापाङ्गी, सर्वशुभलक्षणा तव योग्या । काञ्चिदन्यां कुरूपं स्वसदृशीं स्त्रियं गृह्णान् । न पुनरीदृशी राजकुलयोग्या वरवर्णिनी मिश्रुकस्य गृहे स्थातुं युज्यते—

“रतिः स्वसदृशे कान्ते नाय्याः खलु निगद्यते ।

न त्वं जानासि मन्दात्मन् ! कामशास्त्रविनिर्णयम् ॥ १ ॥

यथेच्छं गच्छ दुर्बुद्धे ! नाहं दास्यामि कामिनीम् ।
यच्छस्यं कुरु, तत्कामं न त्रेया वरचर्णिनी ॥ २ ॥
कामार्तस्य च ते शापो न मां बाधितुमर्हति ।
न ददे न ददे कान्तां यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ३ ॥"

अथापमित्यं शशिना प्रत्याख्यातो बृहस्पतिः स्तब्धशुन्धान्तरो निरुत्तरोद्ग्र-
व्यप्रताप्रस्तः क्रुद्धो रुष्टश्चाभूत् । यद्यप्ययं बृहस्पतिर्देवपुरोधा ऋषिजातीयो देव
आसीत् । चन्द्रस्तु गन्धर्वजातीयो देवः । ऋषिगन्धर्वदेवेषु च परस्त्रीग्रहणं नान्यन्तं
निन्दितं कर्मासीत् । व्यवहारप्राप्तत्वात् । तथापि स्वधनापहरणवद्वारापहरणेपि
प्रकृतिस्वभावाद्यात्मा विशुद्धः क्रोधरुद्रपितो भवतीत्यतः स बृहस्पतिस्तदानीं
भूयां भूयश्चिन्तयामास—

"किं कुर्यां किं न वा कुर्यां कथं स्त्री लप्स्यते मम ।
इदं वाच्यमवाच्यं वा हतं कवेदं त्वपत्रे ॥ १ ॥
अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चेरितानि च ।
गञ्जनं चापमानं च मतिमान्न प्रकाशयेत् ॥ २ ॥
जन्मर्धं मैथुनं मन्त्रो गृहच्छिद्रं च यञ्जनम् ।
आयुर्धनापमाने स्त्री न प्रकाश्यानि सर्वथा ॥ ३ ॥ (काशीखण्डे)

अथवा किमेतेन । नायमस्या नीतेरघायसरः । इह तु पश्यामि—

"अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा तु पृष्ठत ।
स्वार्थमभ्युदयेत्प्राज्ञः स्वार्थव्रंशो हि मूर्खता ॥ १ ॥
उपायेन कृतेनैव जानद्भिः सान्यते फलम् ।
वृथाभिमानिनः शीघ्रं विपद्यन्ते विनोद्यमम् ॥ २ ॥

एतमध्यवसाय स बृहस्पतिः साहाय्यप्रार्थनार्थं दिवस्पतेर्मघोनःस्थानं प्रतस्थे ।
स च शचीपतिर्गुणमागतमालोक्य अभ्युत्थानाभिवादनैः पायाध्यायमनोपादिभिः
स्यागतेः सम्यगर्हणां चक्रे, पप्रच्छ च । गुरो !

"सशोक इव कस्मात्त्वं दुर्मना इव लक्ष्यसे ।
केनापमानितोऽसि त्वं नष्टं वाऽपहतं तव ॥ १ ॥
त्वदधीनमिदं सर्वं सैन्यं लोकाधिपैः सह ।
का चिन्ता ते महामाग शीघ्रं कथय सुप्रत ॥ २ ॥

गुरुवाच—देवेश ! किं वदसि, अपं दुष्टा मा वन्द्रो मदीयां भाव्यां
तारामपजहार । भूयसा प्रार्थितोऽपि न वदसि । ततः किं कल्पसि । अत्रार्थे त्वमेव
नः शरणं यदि शक्यते साहाय्यं कुरु, विमतः परं वाच्यम् ॥ इन्द्र उवाच ।
एतन् कीदृशः कालधर्मः । भगवन् ! मा शक्यं कुरु, तथाप्यं दास्यः सर्वथा ते भाव्यां मा-

नाय्य समर्पयिष्यति । तत्र तावद् दूतं प्रेषयामि, अथापि चेदयं मदाकुलो न प्रत्यर्पयिष्यति तत्तर्हि नूनमर्हं देवसैन्यैः समावृतो युद्धं करिष्यामि किमिति स न दास्यति; भगवन् ! प्रसीद ।” इत्येवमाश्व्यास्य वृद्धश्च वाचुं विचक्षणं चार्ताशंसिनं सोमाय प्रेषयामास । स च त्वरितश्चन्द्रलोकं गत्वा रोहिणीपतिमुवाच—

“प्रेषितोऽहं महाभाग ! दानेण त्वां विवक्षया ।
कथितं प्रभुणा यच्च तद् प्रवीमि यथायथम् ॥ १ ॥
धर्मक्षोऽसि महाभाग ! नीतिं जानासि सुव्रत ।
अत्रिः पिता ते धर्मात्मा न निन्द्यं कर्तुमर्हसि ॥ २ ॥
भार्या रक्षया सर्वभूतैर्यथाशान्धमनन्दिता ।
तदर्थं कलहः कामं भविष्यति न संशयः ॥ ३ ॥
यथा तव तथाऽन्येषां यत्नः स्याद्धाररक्षणे ।
आत्मयत्सर्वभूतानि चिन्तय त्वं महामते ॥ ४ ॥
अष्टाविंशतिसंख्यास्ते कामिन्यो दक्षजाः शुभाः ।
गुरुपत्नीं कथं भोक्तुं त्वमिच्छसि सुधानिधे ॥ ५ ॥
स्वर्गे मदा वसन्त्येता मेनकाद्या मनोरमाः ।
भुङ्क्ष्व ताः स्वेच्छया कामं मुञ्च पत्नीं गुरोरिदाम् ॥ ६ ॥
ईश्वरा यदि कुर्वन्ति जुगुप्सितमर्हतया ।
अप्रास्तदनुयर्तन्ते ततो धर्मक्षयो भवेत् ॥ ७ ॥
तस्मान्मुञ्च महाभाग ! गुरोः पत्नीं मनोरमाम् ।
त्वन्निमित्तोऽयं देवानां कलहो न भवेद् यथा ॥ ८ ॥

इथं शक्रवचः श्रुत्वा सोमः किञ्चित् क्रोधाकुलो भूत्वा महूया प्रत्यूचे । दूत ! त्वमिदं गत्वा यथापथमिन्द्राय मधुकमिदं ब्रूहि—

त्वमेक एव धर्मज्ञः कोन्योऽस्ति त्वद्विधः प्रभो ।
पुरोधा अपि ते तादृक् युवयोः सदृशी मतिः ॥ १ ॥
अहो कासीदिदं ज्ञानमहल्यां भजतस्तव ।
पूर्वजानुजयोर्मार्ग्यं भजतस्ते गुरोरपि ॥ २ ॥
परोपदेशे कुशला भवन्ति बह्व्यो जनाः ।
दुर्लभस्तु स्वयं कर्ता प्राप्ते कर्मणि सर्वदा ॥ ३ ॥
वृहस्पतिप्रणीतं तु शास्त्रं गृह्णन्ति मानवाः ।
को विरोधोऽत्र देवेश ! कामयानां भजन् स्त्रियम् ॥ ४ ॥
स्वकीयं बलिनां सर्वं दुर्बलानां न किञ्चन ।
स्वीया च परकीया च भ्रमोऽयं मन्दचेतसाम् ॥ ५ ॥
नेयं तारां तथा जीवे यथा मय्यनुरज्यते ।
अनुरक्ता कथं त्याज्या धर्मतो न्यायतस्तथा ॥ ६ ॥

विरक्तेयं तदा जाता यदाऽसौ ते पुरोहितः ।
 संवर्तभार्या चक्रमे चक्रमे ममतामपि ॥ ७ ॥
 सपत्नीसंभवं दुःखं वैधव्यादधिकं स्त्रियः ।
 मन्यन्ते नैव शोचन्ति तदानीं स्वहिताहितम् ॥ ८ ॥
 यः स्वयं व्यभिचारी स्यात्तस्य स्त्री व्यभिचारिणी ।
 स्त्रियं रक्षितुमिच्छेच्चेदनुत्थयेत तत्र सः ॥ ९ ॥
 न मन्त्रणाशतेर्भार्या शप्त्या केनाऽपि रक्षितुम् ।
 केवलं सानुरागेण दंपत्यो रक्षिता भवेत् ॥ १० ॥
 गृहारम्भस्तु रक्तायां विरक्तायां कथं भवेत् ।
 ईश्वरोऽसि सहस्राक्ष ! यदिच्छसि कुरुष्व तत् ॥ ११ ॥

अथैवमुक्तो वार्ताहरः शक्रसन्निधिमासाद्य यथोक्तं सर्वमिन्द्रायाचष्ट । तच्छ्रुत्वा
 तुरापाहपि क्रोधान्मन्ते भूत्वाः गुरो साहाय्यार्थं सेनोद्योगं चक्रे । शुक्रस्तु बृह-
 स्पतेः पाष्णिग्राहेण वृद्धग्रवसा प्रवर्तमानमेधं विग्रहं ध्रुत्वा गुरुद्वेपादागत्य सोमस्य
 पाष्णिं जग्राह । स हि ताराज्जामुवाच । “हे चन्द्र ! हे मारिषि । मा ददस्व ताराम् ।
 यदि चेन्द्रेण तव संग्रामो भविता, तदाऽहं ते मन्त्रशक्त्या साहाय्यं करिष्यामि ।”
 इति ॥ अङ्गिरस्तो लब्धविद्यः शङ्करोऽप्येवं गुरुद्वाराभिमर्शनमाकर्ण्य बृहस्पतेः पाष्णि-
 ग्राहो भूत्वा साहाय्यमकरोत् । इन्द्रद्वेपाद्वरुणोऽपि सोमतो बभूव । वरुणसम्यग्धात्
 शुक्रसम्यग्धाच्च सर्वेऽप्यसुरा इन्द्रप्रतिपक्षे देवसेनाभिः सह योद्धुं सन्नद्धा बभूवुः ।
 तथा चाष्टसु लोकपालेषु सोमवरुणनिर्ऋत्यग्नयोऽप्येकतस्ततोऽन्ये—इन्द्राग्निम-
 रुद्रयायश्चेति पञ्चैकतो बभूवुः । अतः परं तारकासुरवदेवदानवयोः प्रवृत्तः संग्रामो
 बहूनि वर्षाणि यावदतिक्रान्तः । तद् दृष्ट्वा भगवान् ब्रह्मा ह्येतापशान्त्यं हंसधिमा-
 नारुढस्तं देशमाजगाम । राकापतिं प्राह च । मुञ्च गुरुभाटपाम् नोधेद् विष्णुं समा-
 हूय संक्षयं करिष्यामि । भृगो ! तथापि सन्नदोपात् किं पापमतिर्जाता । विरमस्वत-
 त्साहाय्यकर्मणः । ददातु गुरवे तारां चन्द्रः । ततो भुगुरपि शुक्रपिता तत्रागत्य
 तमौपधिपतिं निषेधयामास । हे अत्रिनन्दन ! तव पित्राहं प्रेषितः । गृहाण निदेशं
 “गुरोरेद्यैव भार्या मुञ्च” अथैवमाकर्ण्य पितृपितामहगौरवानुरोधेनासौ सुधाकरो-
 ऽनिच्छन्नपि गुरुपत्नीमन्तर्जनीमर्पयामास । अथ बृहस्पतिर्दयितामासाद्य हृष्टः स्व-
 गृहं ययौ । देवाश्च देव्याश्च स्वान् स्वान् गृहानाययुरिति सर्वं शान्तम् ॥

अत्राहुः केचित् । इदं ताराहरणं गुरुदक्षिणाकालमुद्यानकालं स्वयंगताकालं
 चेति त्रिवारं कृतमिति पुराणालोकनादवगम्यते तथाहि चन्द्रस्तापदयमस्माद् बृह-
 स्पतेरपीत्य सर्पा विद्याः शिक्षासमाप्तौ किं मया गुरुदक्षिणार्थं दातव्यमिति गुरुं
 पप्रच्छ । न मह्यं कश्चिदर्थोऽपेक्ष्यते । गुरुपत्नीं तु ब्रूहि मा यदिच्छति तत्तस्मै
 दत्त्वा समावर्तयेति गुरुणाहमश्चन्द्रोऽतर्गुहं गत्वा गुरुपत्नीं तारां पप्रच्छ । गुरुद-
 क्षिणार्थं किं मया दैयमिति । इयं तु तारा गुरुगृहे भोजनाच्छादनादिना वा विषया-
 न्तरेण वा कष्टमापन्ना विराय लक्ष्मीत् । अतः साऽन्नवस्त्रादिचिशेषलभार्थं शिष्यस्य

चन्द्रस्य तव गृहे गन्तुमिच्छामीत्येव गुरुदक्षिणां कामयामासा॥चन्द्रोऽपि तां गृहीत्वा
स्वगृहाननयत् । तामानेतुं कृतप्रयत्नायापि बृहस्पतये यदा चन्द्रस्तारां नार्पयत्,
तदासौ बृहस्पतिः शुक्रं प्रार्थयामास । शुक्रस्तपसा शिवं समाराध्य तत्साहाय्येन
चन्द्रं निर्मल्यं, बलाचाराभानीय बृहस्पतये समर्पयत् । तदेतद् गुरुदक्षिणाकालं
ताराहरणमाप्यातं ब्राह्म गौतमी माहात्म्ये द्रव्यशीतितमेऽध्याये—(ब्रा० गौ० मा०
८२ अ)

अग्निपुत्रो महातेजाश्चन्द्रमा इति विद्युतः ।
सर्वान् वेदांश्च विधिवद्भुज्येदं यथाविधि ॥ १ ॥
अर्धोत्थ जीवात् सर्वाश्च विद्याश्चान्या महामते ।
गुरुपूजां करोमीति जीवमाह स चन्द्रमाः ॥ २ ॥
बृहस्पतिस्तदा प्राह चन्द्रं शिष्यं मुदान्वितः ।
मम प्रिया तु जानीते यत् तारेच्छति देहि तत् ॥ ३ ॥
प्रष्टुं तां च तदा प्रायादतर्वेश्म स चन्द्रमाः ।
तारां तारामुखीं दृष्ट्वा जगृहे तां करेण सः ॥ ४ ॥
स्ववेश्मप्रति तां लोभाद्वलादाकर्षयत्तदा ।
उचितानुचितं किञ्चित् कामान्धो न ददर्श सः ॥ ५ ॥
तावद्वैर्यनिधिर्हानी मतिमान् चिजितेन्द्रियः ।
यावन्न कामिनीनेत्रवागुराभिर्निबध्यते ॥ ६ ॥
विशेषतो रहःसंस्थां कामिनीमायतेक्षणाम् ।
विलोक्य न मनो याति कस्य कामेषु वश्यताम् ॥ ७ ॥
अत पचान्यपुरुषदर्शनं न कदाचन ।
कुलधध्वा रह कार्य्यं मीतया शीलविप्लुतेः ॥ ८ ॥
विज्ञाय तत्परिजनात् सहस्रोत्थाय निर्गतः ।
दृष्ट्वा तद्गुह्यं कर्म बृहस्पतिरुदारधीः ॥ ९ ॥
शशाप कोपाच्चाक्षिप्य वाग्भिर्विप्रियकारिभिः ।
परामिभूतामालोक्य कान्तां कः सोढुमीश्वरः ॥ १० ॥
जीवोऽपि देवैर्धुपुत्रे तेन चन्द्रमसा रुपा ।
न शपैर्हन्यते चन्द्रो न मन्त्रैर्नोपुधैरपि ॥ ११ ॥
तदा चन्द्रस्तु तां तारां नीत्वा संस्थाप्य मन्दिरे ।
युभुजे बहुवर्षाणि रोहिणीं चाकुतोभयः ॥ १२ ॥
न जीयते यदा देवैर्न कोपैः शपमन्त्रकैः ।
न राजमिर्न ऋषिभिर्न साध्ना भेददण्डनैः ॥ १३ ॥
यदा भार्या न लेभेऽसौ गुरु सर्वप्रयत्नतः ।
सर्वोपायक्षये जीवस्तदा नीतिमथास्मरत् ॥ १४ ॥
अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा तु पृष्ठतः ।
स्वार्थमुद्धरते ब्राह्मः स्वार्थघ्नो हि मूर्खता ॥ १५ ॥

एवं निश्चित्य मेधावी शुक्रं गत्वा न्यवदेयत् ।
 तमागतं कथिषात्वा संमानेनाभ्यनन्दयत् ॥ १६ ॥
 तस्मै स विस्तरेणाह भाव्याद्वरणमादितः ।
 बृहस्पतेर्वचः श्रुत्वा कोपात् कथिरथाऽग्रवीत् ॥ १७ ॥
 तदा भोक्ष्ये तदा पास्ये तदा स्वप्स्ये तदा वदे ।
 यदा नये प्रियां भ्रातस्तव भाव्यां परादिताम् ॥ १८ ॥
 एवमुक्त्वा स जीवाय दैत्याचार्य्यो जगाम ह ।
 शिषमारोध्य यत्नेन परं सामर्व्यमातयान् ॥ १९ ॥
 सजीवोऽथ ययौ शुक्रस्तारया गग चन्द्रमाः ।
 वर्तते तं शशापोर्च्यः शृणु त्वं चन्द्र मे वचः ॥ २० ॥
 यस्मात् पापतरं कर्म त्वया पाप मदात् कृतम् ।
 कुप्रीभूयास्ततश्चन्द्रं शशापैयं रुपा कथिः ॥ २१ ॥
 कथिशापप्रदग्धोऽभूत् कुप्युरोगी स चन्द्रमाः ।
 प्रादुः क्षयं न के नाम गुरुस्वामिस्तद्विदुहः ॥ २२ ॥
 तन्वाज तां स चन्द्रोऽपि तारां नीत्वा कथिस्तदा ।
 पदयतां सर्वदयानां सत्कन्य गुरवे ददौ ॥ २३ ॥

तदिदं प्राथमिकं तारापहरणम् । अत्र ताराया बृहस्पत्यन्तर्घेऽभावस्थानं चन्द्रा-
 क्रमणकालः । शुक्रो रुद्रश्चास्य पाणिप्राहावभूतान् । शुक्रस्तारां गृहीत्वा बृहस्पतये
 प्रत्यर्पयदिति विशेषो गम्यते ॥ १ ॥

अथार्य गन्धर्वराजश्चन्द्रः पूर्वगृहस्नेहानुस्मरणात् तारासक्तचित्तस्तत्प्राप्त्यर्थं
 चङ्क्रममाणः क्वचिदुद्यानगतामेतां तारामालोभय यत्नादिव हस्ते गृहीत्वा स्वं गृहमा-
 निनाय, बृहस्पतिना याच्यमानोऽप्यसौ चन्द्रो यदा नार्पयतिस्म, तदा बृहस्पत्यनुरो-
 धाद् गणसैन्ययुतो रुद्रः सोमेन सह युध्वा विनाशं कर्तुं युज्यतेऽभूत्; तदानीं घोर-
 संग्रामायां जनं हृष्ट्वा पितामहः सोमं निरमःसयत् । शशाप च । ततः पितामहवच-
 नगौरवाच्चन्द्रानिच्छन्नापि तारां बृहस्पतये ददौ । तदिदमुद्यानकालं तारापहरण-
 माख्यातं मास्त्रे त्रयोविंशे पान्नष्टौ द्वादशाध्याये च—

कदाचिदुद्यानगतामपश्यदनेकपुष्पाभरणोपशोभाम् ।
 बृहन्नित्यस्तनमारखेदां पुष्पावभग्नोऽप्यतिदुर्बलाङ्गीम् ॥ १ ॥
 भाव्यां च तां देवगुरोरनङ्गवाणाभिराभायतचाल्नेत्राम् ।
 तारां स ताराधिपतिः स्मरार्तः केशेषु जग्राह विधिकभूमौ ॥ २ ॥
 साऽपि स्मरार्तां सह तेन रमे तद्रूपकाल्या हतमानसैव ।
 चिरं विहृत्याथ जगाम तारां विधुर्गृहीत्वा स्वगृहं ततोऽपि ॥ ३ ॥
 न वृष्टिरासीत् स्वगृहेऽपि तस्य तारानुरक्तस्य सुखगमेषु ।
 बृहस्पतिस्तद्विराग्निदग्धस्तदुद्याननिष्ठैकमना यभूय ॥ ४ ॥

शशाक शार्पं न च दातुमस्मै न मंत्रशस्त्राग्निविषैरदोषैः ।
 तस्यापकर्तुं विविधैरुपायैर्नैवाभिचारैरपि वागधीशः ॥ ५ ॥
 स याचयामास ततस्तु देवं सोमं स्वभार्यायमनंगततः ।
 स याच्यमानोऽपि ददौ न तारां बृहस्पतेस्तुखपाशवद्धः ॥ ६ ॥
 महेश्वरेणाथ चतुर्मुखेन सार्धैर्मरुद्भिः सह लोकपालैः ।
 ददौ यदा तां न कथंचिदिन्दुस्तदा शिवः क्रोधपरो बभूव ॥ ७ ॥
 यो घामदेवः प्रथितः पृथिव्यामनेकरुद्रार्चितपादपद्मः ।
 ततः सशिष्यो गिरिशः पिनाकी बृहस्पतेः स्नेहवशानुवद्धः ॥ ८ ॥
 धनुर्गृहीत्वाजगवं पुरारिजंगाम भूतेश्वरसिद्धजुष्टः ।
 युद्धाय सोमेन विशेषदीप्तस्तृतीयनेत्रानलभीमवक्त्रः ॥ ९ ॥
 तदाख्युद्धं जगतां क्षयाय प्रवृद्धमालोक्य पितामहोऽपि ।
 अन्तः प्रविश्याथ कथंचिद्वैतत्रिवारयामास सुरैः सहैव ॥ १० ॥
 अकारणं किं क्षयकृज्जनानां सोम ' त्वयापीदमकार्यकार्यं ।
 यस्मात् परर्खाहरणाय सोम त्वया कृतं युद्धमतीव भीमम् ॥ ११ ॥
 पापग्रहस्त्वं भविता जनेषु शान्तोऽप्यल नूनमथो सितान्ते ।
 भार्यामिमामर्पय वारुणतेस्त्वं न चाचमानोऽस्ति परस्वदारे ॥ १२ ॥
 तथेति चेत्वाच हिमांशुमाली युद्धादपाकामदतः प्रशान्तः ।
 बृहस्पतिस्तामथ गृह्य तारां हृष्टो जगाम स्वगृहं च रुद्रः ॥ १३ ॥ इत्यादि

ब्राह्मे सतमाध्यायेऽपीदमेवोक्तम्—(अग्नि० २७४ अध्यायेऽपि)

तस्य तत् प्राप्य दुष्प्राप्यमैश्वर्य्यमुपि सत्कृतम् ।
 विवभ्राम मतिस्तात विनयादनया हृता ॥ १ ॥
 बृहस्पतेः स वै भार्यामैश्वर्य्यमदमोहितः ।
 जहार तरसा सोमोऽवमत्याङ्गिरसः सुतम् ॥ २ ॥
 स याच्यमानो देवैश्च तथा देवर्षिभिर्मुहुः ।
 नैष व्यसर्जयत् तारां तस्मै चाङ्गिरसे तदा ॥ ३ ॥
 उशना तस्य जग्राह पाणिमाङ्गिरसस्य ह ।
 रुद्रश्च पाणिं जग्राह गृहीत्वाजगवं धनुः ॥ ४ ॥
 तेन ब्रह्मशिरो नाम परमाख्यं महात्मना ।
 उद्दिश्य देवानुत्सृष्टं येनैषां नाशितं यशः ॥ ५ ॥
 तत्र तद्युद्धमभवत् प्रयातं तारकामयम् ।
 देवानां दानवानां च लोकक्षयकरं महत् ॥ ६ ॥
 तत्र शिष्टास्तु ये देवास्तु पिताश्चैव ये द्विजाः ।
 ब्रह्माणं शरणं जग्मुरादिदेवं सनातनम् ॥ ७ ॥
 तदा निवार्यांशानसं तं वै रुद्रं च शंकरम् ।
 ददावङ्गिरसे तारां स्वयमेव पितामहः ॥ ८ ॥

तदिदं द्वितीयं तारापहरणम् । तत्र तागयाः कचिदुद्यानप्रदेशेऽवस्थानं
चन्द्राग्रमणकालः । रुद्रश्च तस्य गृहस्पतेः पणिमाहो भूत्वा युतप्रचणोऽभूत् । ब्रह्मा
तु तारां गृहीत्वा गृहस्पतये प्रणर्पयदिति विशेषो गम्यते ॥ २ ॥

पुराणान्तरे तु चन्द्रगृहे स्वयंगतायास्ताराया अपहरणं स्मर्यते । तत्र चन्द्रगृहे
प्रत्युपस्थानं चन्द्राग्रमणकालः । शुक्रस्तु तत्र सोमस्य पणिमाहोऽभूत् । अथ रुद्रो
गृहस्पतेः । देवासुरयुद्धं चाभूत् । ब्रह्मा तत्र तारां गृहीत्वा गृहस्पतये प्रणर्पयत् इति
विशेषो लभ्यते ॥ ३ ॥ तदित्यं त्रैधापहरणं सिद्धम् । परे स्वाहुः— एकध्वेदम्-
पहरणं, न त्रैधा । केनचिन्मितिनाऽसंतुष्टतया रुद्रा तारा गृहस्पतिगृहे घस्तुमनिच्छ-
न्ती क्रितया कचिदुद्याने पर्यटन्यासीत्; तस्मिन्नेव समये शुक्रदक्षिणादानाय
ताराभिप्रायं ज्ञातुं गृहस्पतेरुत्तयेंद्रमप्रविष्टेन चन्द्रेण तत्र तारानुपलम्भाद्बहिरन्विप्यता
सा कचिदुद्याने दृष्टाभूत् । तत्र परस्परानुरागवशीरुता तारा चन्द्रसंमत्या स्वयमेव
चन्द्रगृहमाजगामत्येवं त्रिविधानामपि पुराणवचनानामेकार्थ्यं सपद्यते । यत्तु तारां
कचिच्छुक्रः प्रददौ कचिद्वा ब्रह्मेति नायमात्यन्तिको विरोधः । ब्रह्मणः प्रधानत्वेऽपि
शुक्रादीनामनुवर्तयितृत्वादुभाभ्यां तथा व्यवहर्तुं शक्यत्वात् । एवं युद्धाद्योजनसत्त्वे-
ऽपि ब्रह्मणा नियतित्वादिह युद्धं तदभावश्चैषुभयथा शक्यते वक्तुम् । यत्त्वेकत्र शुक्रो
गृहस्पतेः पक्षपाती बभूव, अन्यत्र तु सोमस्येति वैषम्यं दृश्यते तदेतिहासिकानां
ग्रन्थोपहर्तुं भवेत् शुक्रपाष्णमाहकताधैपम्यमात्रेण नृथा ताराहरणत्रैविध्यकल्पनाया
अनौचित्यत् । तस्मादेकमेवेदं ताराहरणम् अत एवेतत्प्रमाणभूतायां वेदसंहिताया-
मकमेवेदमुपाख्यानं ध्रुयते । तत्र ताराया जुहुरिति नामाख्यायते ॥ अपि चात्र
धुर्ता देवासुरयुद्धं नाख्यायते किंतु केवलं कतिपये दया महर्षयो मनुष्याश्च राजानः
समेत्य सर्वे तत्र निर्णयं कृत्वा सोमापहृतां गृहस्पतिजायां गृहस्पतये दापयामासुरि-
त्युच्यते । अपि च गन्धर्वदेशे महोदयनामराजधान्यां चन्द्राधिष्ठितायां गन्धर्वस्व-
राज्यधुरन्धरा राज्यध्ववस्थापकसमासदोऽकूपारः, सलिलः, मातरिष्या, वीजुहराः,
राशो लोकपाला आसन् । ते सर्वेऽप्यमुष्मिन्ध्वद्रकवृके ब्रह्मजायानिरोधे विधुष्यान्त-
राः सन्तो विचारार्थं तत्र समितिं कृत्वा ब्रह्मजायानिरोधसंबन्धे नवीनां व्यवहार-
नीतिं निर्माय तत्र व्यवस्थापयामासुरिति विशेषः ॥ तथाहि ऋग्वेदसंहितायां
दशमे मण्डले नवशतं सूक्तं तावदित्यमाध्यायते—(१० मं० १०६ सू०)

तेऽवदन् प्रथमा ब्रह्मकिद्विषेऽकूपारः सलिलो मातरिष्या ।

वीजुहरास्तप उग्रो मयो भूरापो देवीः प्रथमजा ऋतेन ॥ १ ॥

प्रथमा इयमगण्या मुख्यत्वेन स्थापिताः । प्रथमजा इति प्रतिष्ठितं-युत्रा वयसा
ज्येष्ठा वा । अकूपरादयस्तदार्नितनानां देवविशेषाणां संज्ञाः । किद्विषमपराधः ।
ऋतेन सत्येन । ऋतस्येति पाठान्तरमाथर्वणे दृश्यते । अयमग्राभिसन्धिः । गृह-
स्पतिजायां गृहस्पतिगृहे सत्याः कदाचिद्भोजनाच्छादनादिषु विषयान्तरे वा
किञ्चित् कष्टमासीत् । तच्छृते दम्पत्योरन्योऽन्यं कलहे संभवत्ते संरुष्टा सा जाया गृह-
स्पतिं त्यक्त्वा पत्यन्तरचिकीर्षया सोमस्य गृहमापयी । तत्रैतस्मिन् दम्पत्योः कलहे

वस्तुतः कस्यापराध आसीत् ब्रह्मणो-वा जायाया वेति विचारप्रसङ्गे भगवान् वेद-
पुरुषः प्रथमामृचं ग्राह । तत्र विचारार्थं प्रवृत्तेषु लोकेष्वग्रगण्या वृद्धा अकूपारादयो
देवविशेषाः सत्येनामिसन्धाय बृहस्पतेस्तथापराध इति पक्षेऽब्रुवन् न ब्रह्मपत्न्या
अपराध इति पक्षे ।

सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजायां पुनः प्रायच्छदहणीयमानः ।

अन्वर्तिता वरुणो मित्र आसीदग्निर्होता हस्तगृह्या निनाय ॥ २ ॥

अथ लोकमान्यः सोमो राजा स्वयमागतां ब्रह्मजायां गृहे नीत्वापि पश्चादाग-
ताय बृहस्पतये घृणामकृत्वा सौहार्दं प्रदर्श्य तां प्रायच्छत् । अत्रार्थं मित्रो वरुणो-
ऽग्निश्चेति त्रयो देवा अनुवर्तयितार आसन् । यथेयं ब्रह्मजाया ब्रह्मगृहं गच्छेत् तथा
यत्नमकुर्वन् । तत्रायमग्निदेवः सोमगृहेऽतर्निगूढां तां ब्रह्मजायां हस्ते गृहीत्वा बृह-
स्पतये दानाय बहिरानिनाय । इति ।

हस्तेनैव ग्राह्य आधिरस्या ब्रह्मजायेयमिति चेद्वोचत ।

न दूताय प्रहो तस्य पपा तथा राष्ट्रं गुपितं क्षत्रियस्य ॥ ३ ॥

अथ सोमोऽयं गन्धर्वदेशे राजाऽऽसीदित्यन्यत्र श्रूयते । गन्धर्वेषु चान्योन्यानु-
रागेमात्रेण दाम्पत्यव्यवहारप्रथासीत् । तदनुसारेण परस्परानुरागं निमिस्तीकृत्य
सोमेन तत्र ममैवेयं जाया न तु बृहस्पतेरित्येवं प्रख्यापिते यदा तस्या अन्वेपणाय
पुनरानयनाय वा सोमगृहे बृहस्पतेर्दूतः पर्यधावत्, तदा सोमस्यैवेयं जाया ; न
त्वत्र ब्रह्मजायास्तीति ब्रुवद्भिः सोमद्वारपालैः स दूतः प्रत्याख्यातो न्यवर्तत । किन्तु
पश्चात् स्वयं तत्रोपस्थितस्य बृहस्पतेः पाणिग्राहणां मित्रवरुणाग्नीनां प्रयत्नेन यदा
तस्याः सोमानुरक्ताया अपि पुराग्निसाक्षिकयाक्षिकविवाहकर्मणा वैदिकसंस्कार-
पद्धत्या संपादितं बृहस्पतिपत्नीत्वमेव निरधार्यत, यदा वाऽग्निदेवस्तां हस्ते
गृहीत्वा सोमगृहाद्बहिरानिनाय तदा बृहस्पतेः कायाग्निरतितरां प्रज्वलितोऽभूत् ।
ममैवेयं जायेति वदतो गुरुदारापहारिणः सोमस्यापराधं निरूप्य स विशुद्धान्तरो-
ऽभूत् । तस्मिन् प्रसङ्गे तस्य क्रोधं शमयितुं तत्र स्थिता देवास्तस्मै बृहस्पतये
मन्त्रमूचुः । ब्रह्मन् । यद्यत्र निर्णयार्थं प्रवृत्ताः सर्वे देवाः महर्षयश्चेकमत्येन ब्रह्म-
जायेयं, न सोमजायेयमब्रुवन् ; तदा त्वया नूनमस्या हस्तेनैव सह स्वीयोऽयमाधि-
रपि ग्राह्यः । इमां स्वहस्ते गृह्णन्स्तन्निबन्धनमाधिमपि स्वहस्ते गृहाण । आधि
संहय संहृष्टः सपत्नीको गृहान् गच्छ ; नातः परं कुदस्येति भावः । सामस्य हि
दोषो नास्ति, पपा ते भार्येव दूताय त्वयाः प्रहिताय संमुखतो न तस्ये । अथवा
प्रहो प्रत्यावर्तनकर्मणि दूताय दूतसहगमनाय नैवोपतस्ये । प्रहेयेत्याथर्वणपाठे तु
दूतसहगमनाय प्रहेया प्रत्या-वर्तनीयेषा न तस्ये इत्यर्थः । तेन ताराया एवार्थं दोषो-
स्ति ॥ गृहमागतायास्तु तस्या गृहे संरक्षणं क्षत्रियस्य धर्म्मो भवति । तथा कृते
क्षत्रियस्य राष्ट्रं गोपितं भवति । अन्यथा त्वार्तानामाश्रयदानामावादाधितपरि-
त्यागाच्च राष्ट्रमरक्षितं विनश्येत् । तस्माद्वैवं तारायाः संनिरोधे चन्द्रस्य दोषः संभ-
वति इत्यर्थः ॥

देवा गतस्यामवदन्त पूर्वे सप्त ऋषयस्तपसे ये निषेदुः ।

भीमा जाया ब्राह्मणस्योपनीतां दुर्धो दध्नाति परमे व्योमन् ॥५॥

अपि च बृहस्पते । देवाश्च सतर्पयद्वा ये तपसे सत्यानुसन्धानायात्र निषेदुः
त सर्वे भवदागमनात् पूर्वे एतस्यां योषिति विषये भवितव्यमब्रुवन् । यदस्मिन्
सोमकर्तृके ब्रह्मजायाहरणे पश्चात् भूयान् फलहः संभाव्यते इत्यतो सीमा भयंकरी
परिणामे ह्येकाकारिणी हीयं ब्राह्मणस्य जाया सोमेनोपनीताऽस्ति । तामेव सोमः
परमे व्योम्नि त्रैलोक्येऽपि निगूहितुं दुःशक्त्यां गृहेषु धत्ते । महामहिम्नो हि ब्रह्मणो
जायां न बहुतिथं स्वगृहे स्थापयितुं शक्नोति इति भावः । तपसेस्थाने तपसेति
तृतीयापाठोऽस्याथर्वणे ॥

ब्रह्मचारी चरति धेचिपद् विषः स देवानां भवत्येकमङ्गम् ।

तेन जायामन्वविन्दद् बृहस्पतिः सोमेन नीतां जुह्वं न देवाः ॥४॥

अथ परस्परानुरागनिबन्धनेन गान्धर्व्येण विवाहप्रकारेण्यं सोमस्यैव जाया
कस्मान्नाभ्युपेयते इति चेद् ब्रूयात् । तत्र देवा ध्रुवते एव बृहस्पतिः पुरा ब्रह्मचारी
चरति, विवाहमकुर्वाण एवास्ते किंतु स पश्चात् विषो धेचिपदिति यत् यजमानो
देवानांमेकमङ्गं भवति । देवा हि स्वकर्तव्यं यजमानेन कारयितुमस्मै पीरोहित्यम-
वदुः । ततश्चैव यजमानानां देवानां प्रतिनिध्ये प्रतिष्ठापितो देवानां मुख्यमङ्गं
भवति । अपत्नीकश्चाद्दृशरीरात्मा यत् कर्तुं न शक्नोतीत्यतस्तेन देवानां यज्ञक-
र्तृत्वेन हेतुना देवप्रेरितो बृहस्पतिपरिमां सोमोपनीतामेव योषितं जायामन्वविन्दत्
देवा जुह्वमिव । विवाहार्थमाहुतिप्रदानादिमे देवा यथा जुह्वमन्वविन्दन् तथा
चाग्निसाक्षिक्यशस्त्रंस्कारोपनीतस्य दाम्पत्यसम्बन्धस्य गान्धर्वोद्वाहेनापलापो
न शक्यते कर्तुम् । गान्धर्वविवाहापेक्षया याज्ञिकविवाहस्य दृढबन्धनत्वात्
प्रायल्यात् तस्मिन् पूर्ववृत्ते पश्चात् गान्धर्वविवाहप्रयोगायोगात् । तस्मादियं
ब्रह्मजायेव न सोमजायेति सर्वेऽब्रुवन् ॥

पुनर्वं देवा अददुः पुनर्मनुष्या उत ।

राजानः सत्यं कृण्वाना ब्रह्मजायां पुनर्ददुः ॥ ६ ॥

अथास्मिन् जायानिमित्ते विवादे निर्णयार्थं समुक्ता देवर्षयो मनुष्या राजा-
नश्च प्रातिस्विकसाक्ष्यदानेन सत्यं कुर्वन्तस्मां सोमात् प्रत्याकृष्य ब्रह्मणे प्रददुः ।
इमां ब्रह्मणो जायां मन्यामहे न सोमस्येत्येवं ते सर्वे प्रत्येकं सत्यमकुर्वन्ति ॥

पुनर्दाय ब्रह्मजायां कृत्वा देवैर्निकिलिपम् ।

ऊर्ध्वं पृथिव्या भक्तायोरुगायमुपासते ॥ ७ ॥ इति ।

समाप्तं ब्रह्मजायापहारचरित्वाप्यानम् । अतः परमेष्ठं धर्मव्यवस्थादाने स्वानु-
मतिं प्रदर्शयितुं वेदपुरुषस्तमर्थं प्रदर्शयति ; अन्येऽपि लोका एषधिषे ब्रह्मजाया-

चिदादे प्रसक्तो देवेर्विहङ्गिनि-किलिपं कृत्वा, अपराधं परिशोधय, ब्रह्मजायां ब्रह्मणे पुनर्दत्त्वा पुनर्विवाद्योपशमनाय 'तस्यै योगक्षेमनिर्वाहोपयुक्तां पृथिव्यूर्जं संविभाज्य वर्त्ता फीर्ति भजन्ते । यदि फक्षित् पुरुषः स्वपत्न्यै भोजनाच्छादनादिकं न दद्यात् तदर्थं च कलहे यदि गृष्टा भार्या गृहं परित्यज्यान्वत्र गच्छेत् तदा तामानीय परपुरुषं स्थापयेयुः । तन्निर्वाहयोग्यं तु पत्युः पृथिव्या आयं तस्यै पृथगिव दापयेयुः । न पृथ्वीमेव दापयेयुः । अवलायाः स्त्रिया ह्यपिकर्म्मार्थमस्त्वत्वात् । तदित्थं चिदादे तच्छ्रमनाय व्यवस्थां प्रवर्तयन्तो यशोभाजो भवन्तीति मन्त्रार्थः ॥

अथाथर्वणसंहितायामपि पञ्चमकाण्डे सप्तदशे सूक्ते तदिदं ब्रह्मजायापहरण-मृग्वेदवदाज्ञायते । किन्तु तत्रैतदुपायानानन्तरं गा-धर्वराज्यव्यवस्थापकसभासङ्घि-रूपारादिभिरष्टमिलोकपालेदेवमनुष्यराजैः कृता ब्रह्मजायापहरणसंविधनी व्यव-हारणीतिरपि एकादशभिर्ऋग्भिः प्रदर्श्यते । तथा हि—

यामाहुस्तारकैषा विकेशीति दुच्छुनां ग्राममवपद्यमानाम् ।
 सा ब्रह्मजाया विदुनोति राष्ट्रं यत्र प्रापादि दश उल्कुपामान् ॥ १ ॥
 ये गर्भा अवपद्यन्ते जगद् यच्चापलुप्यते ।
 चीरा ये वृहन्ते मिथो ब्रह्मजाया दिनस्ति तान् ॥ २ ॥
 नास्य जाया शतवाही कल्याणी तल्पमाशये ।
 यस्मिन् राष्ट्रे निरुध्यते ब्रह्मजाया चित्या ॥ ३ ॥
 न चिरर्णः पृथुशिरस्तस्मिन् वेश्मनि जायते ।
 यस्मिन् राष्ट्रे निरुध्यते ब्रह्मजाया चित्या ॥ ४ ॥
 नास्य क्षत्ता निष्कग्रीवः सूनानामेत्यग्रतः ।
 यस्मिन् राष्ट्रे निरुध्यते ब्रह्मजाया चित्या ॥ ५ ॥
 नास्य भ्येतः कृष्णकर्णो धुरियुक्तो महीपते ।
 यस्मिन् राष्ट्रे निरुध्यते ब्रह्मजाया चित्या ॥ ६ ॥
 नास्य क्षेत्रे पुष्करिणी नाण्डीकं जायते विसम् ।
 यस्मिन् राष्ट्रे निरुध्यते ब्रह्मजाया चित्या ॥ ७ ॥
 नास्मै पृश्नि विदुहन्ति यस्या द्रोहमुपासते ।
 यस्मिन् राष्ट्रे निरुध्यते ब्रह्मजाया चित्या ॥ ८ ॥
 नास्य धेनुः कल्याणी नानड्वान् सहते धुस्म् ।
 विजानिर्यत्र ब्राह्मणो रात्रि वसति पापया ॥ ९ ॥
 उत यत् पतयो दश स्त्रियाः पूर्वे अग्राहणाः ।
 ब्रह्मा चेद्वस्तमग्रहीत स एव पतिरेकधा ॥ १० ॥
 ब्राह्मण एव पतिर्न राजन्यो न वैश्यः ।
 सत् सूर्यः प्रनुयन्नेति पञ्चभ्यो मानवेभ्यः ॥ ११ ॥ इति ॥

अत्र सूक्ते तस्या ब्रह्मजायायास्तारेति विकेशीति च नामद्वयमधिकं लभ्यते । ग्राममागतां दुच्छुनां शूलस्थानत्वापादकजनपदविभ्वंसनीयदुःशुनरुपां यामि-

मामपहत्य गृहेऽचरोधितां ब्रह्मजायां तारका विनेशीत्याहुः । मा ब्रह्मजाया संपूर्णं
राष्ट्रमुपतापयति । कीदृशं तदुपतापनमिति चेदुच्यते राष्ट्रं ये गर्मा अवपद्यन्ते गर्म-
पाता भवन्ति- गर्मे वा शिशवो म्रियन्ते, यच्च जगदपलुप्यते । मनुष्यमृत्यवो
भवन्ति । चौर्यं वा भवति गृहादिकं पतति । भूकम्पाद्याघातात्कश्चन भूमिभागो
रसातलं याति । ये वा वीर्यः परस्परं विद्रोहादिसन्ति । एतत्सर्वं ब्रह्मजायाप-
हरणदोषादेव संभवति । अत्र राष्ट्रं निरुद्धेया ब्रह्मजायैव तान् सर्वान् दिनस्तीति
विद्यः । यस्मिन् राष्ट्रे ब्रह्मजाया चिन्तया शोचन्ती चिन्तया शोच्यमाना वा
निरुध्यते तत्र राष्ट्रे क्षियः सुखं न शोक्ते न वीरा जायन्ते, न क्षेत्रे साध्वन्नमुत्पद्यते,
न वृषो बलवान् भवति । यदि क्षत्रिया राजा, बलादिव ब्रह्मजायां स्वान्तः पुरं
निगृहीयान् स्वश्रियं च कुर्व्यात्, तत्पतिश्च ब्राह्मणस्तदर्थं यदि निःस्त्रीकृतया चिन्तया
परिहृद्भाति, तदास्य राज्ञो राष्ट्रं नश्यतीत्यर्थः ॥ इति राजकीयस्वेच्छाचारिणाकर्म-
समालोचनात्मकं गन्धर्वदेशीयं लोकसमाप्तमथर्ववेदे प्रदर्शितम् ।

अथ द्वाभ्यां धर्मनीतिव्यवस्थां कल्पयन्ति । अत्राह्मणक्षत्रियाः दशवारं
पुनर्विवाहाः शस्यन्ते कर्तुम् । ब्राह्मणस्त्रियास्वेक एव पतिः स्वाश्रयस्याः द्वितीयो
भर्ता स्यात् । अत्राह्मण्या ब्राह्मणः पतिः संभवति, क्षत्रियादिरपि । ब्राह्मण्यास्तु
ब्राह्मण एव पतिर्न क्षत्रियो चैवो वा । "पञ्चभ्यो मानवेभ्यः"—इत्येवमुक्ताः
पञ्च मानवास्तु—ऋषयः पितरं देवासुराः नैर्य्ययोना मनुष्याश्चेत्येवं द्रष्टव्याः ।
सर्व एव पृथिव्यां नराः पुरा देवमुने एतरेव पञ्चभिर्विभागैर्विभक्ता आसन् ।
त एव पञ्चजनाः पञ्चगुण्यश्चाच्यन्ते स्म । नागसुपर्णादिसंज्ञाभिः प्रसिद्धा नरजातय-
स्तेष्वंगयाना उच्यन्ते । गन्धर्वयक्षादयस्तु देवयानया दवेष्टेवान्तर्भाव्यन्ते इति
नाध्यातिः ॥ तथा चैतांसु पञ्चस्वपि मानवजातिरिष्टं व्यवस्था क्रियते इति ता प-
र्यम् । गन्धर्वजातोया गन्धर्वाणां राजाऽयं सोमो यद्यपि ब्राह्मणानामपि राजाऽसीत्
"सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति" मन्त्रध्वणान् । तथापि न स्वेव स्वयं ब्राह्मण
आसीदित्ययमर्थो अथर्ववेदे ब्रह्मजायायां अत्राह्मणः पतिर्न संभवतीत्येवमपि समाजे
सर्वोपालम्भनादवगम्यते ॥ तथा च राज्यमारुचादयं सोमः क्षत्रियः प्रत्येत्यः ।
इत्थं च समायां सत्यं कुर्यात्तः सदस्यैर्देवैर्मुषिभिश्च व्यवस्थाय ब्रह्मजायापहरणं
पराहृतं सर्वव्यामातुः । राजा च लोकमतानुसाराश्च धर्तव्यं, न तु लोकमत-
विरुद्धमन्यत एव च राजा सा ब्रह्मजाया पुनर्ब्रह्मणे प्रत्यर्प्यतेति योज्यम् । तदित्य-
भिर्द्विताराहरणोपायानमस्मिन् सूक्ते निर्दिष्टं भवति ।

परे त्वाहुः—मनुष्यविधस्य रहस्येनेस्तासं नाम मातुर्यां पर्णां मनुष्यविधः
पश्चन चन्द्रोऽपजहात्येव्यंऽस्य ताराहरणापाव्यानस्य तावत्वं नोपनेयम् । गुरुपण्य-
पहरणकर्णोऽयन्ननिरुद्धकर्तया तादृशकर्मकृत्येन चन्द्रस्य पत्न्यपितु-
मनर्हणात् । यस्तुतस्तु चेदसंहिताज्ञातां पाव्यानानां पैमानिषत्तस्मान्
नाराहणोपाव्यानात् सद्योऽस्मिन् हस्यति च ग्र्यां प्रहयेनं श्रमो गसत्यगि विशिष्ट
विज्ञानिकं रहस्यं विज्ञातं भवति न तु मनुष्यवर्तितम् । तथा हि-पञ्चविधं तापप्रज्ञं
भवति—तारावज्ञं, तारायूहवज्ञं, खेदवज्ञं, गतिवज्ञं, सांपातिकवज्ञं

चेति । तेषु वासन्तसंपातारब्धप्रात्यहिकचन्द्रगत्यवच्छिन्नप्रदेशात्मकं हि संपातिक-
नक्षत्रं तदष्टाविंशतिसंख्यम् । तच्च संपातविन्दोरस्थिरतया नातीवोपयुक्तमित्यु-
पेक्ष्यते ॥ ५ ॥ अथाभिजित्पूर्वपार्श्वत आरभ्य प्रात्यहिकन्यूनाधिकगत्या गच्छन्धन्द्रः
सप्तविंशतिदिनैः २७, ऊनविंशतिदण्डैः १६, सप्तदशपलैः १७, सप्तपञ्चाशद्विपलैः
५८, एकविंशत् प्रतिविपलैः ३१, सर्वा पृथ्वी परिक्रम्य पुनः प्राक्तनं स्थानमाया-

दि० घं० मि० से०

तीति नियमो दृश्यते (२७ । ७ । ४३ । ११, ५) तथाचैवं प्रात्यहिकगत्यवच्छिन्ना
अष्टविंशतिविभक्ता आकाशप्रदेशाः श्रवणादीनि गतिनक्षत्राण्युच्यन्ते । ते च प्रदेशा
न्यूनाधिकाः स्युः । सवर्षेक्षया चाभिजिन्नक्षत्रप्रदेशाऽत्यल्पमात्रः संपद्यते । पूर्णा-
होरागत्यनवाच्छिन्नत्वात् ॥ ४ ॥ अथ रेवत्यन्तांशः कोपि स्थिरविन्दुर्नियम्यते ।
तत आरभ्य क्रान्तिवृत्तौ कलाष्टशत्यवच्छेदेन कृतास्तुल्याः सप्तविंशतिविभागा एव
स्वदेशनक्षत्राणि । तान्यारम्भकविन्दोः स्थिरत्वादविचालीनि ॥ ३ ॥ अथैवमेव
देशनक्षत्राणां स्थानपरिचयार्थं तत्तत्प्रदेशस्थेस्तारापुञ्जैर्यथासंभवं मूर्तयोऽश्विनी-
भरणीकृत्तिकादयः प्रकल्पिता अभवन् । अश्वमुखारुतिरश्विनी । मधुमक्षि-
कारुतिर्मधुकोशाकृतिर्वा भरणी । कृत्ता शस्त्रविशेषः । इत्येवमुत्तरा अप्यू ह्याः ।
पर्या ताराजुजानामन्वक्षतया तदुपलक्षिता द्युप्रदेशा अप्यञ्जसा विज्ञाता भवन्ति ता
पतास्तारापुञ्जकल्पितारुतयः समप्रदेशनक्षत्राणामिव चिपमप्रदेशनक्षत्राणामपि
योधिकाः संभवन्ति । नक्षत्रबोधकत्वाच्चपामपि ताराव्यूहानां नक्षत्रसंज्ञा । तेषु
च व्यूहेषु एकैका योगतारा भवति । सैव मुर्या नक्षत्रताराध्यवसीयते ॥ २ ॥
एवमेकैकताराणामप्यचलानां नक्षत्रसंज्ञा क्रियते । न क्षरतीति व्युपत्तेश्च स्वैव
तारासु नक्षत्रशब्दो मुख्यः ततस्ताराव्यूहेषु प्रदेशेषु च समविपमेषु भाकः प्रचरते ॥ १ ॥
प्रतिनक्षत्रवर्तिस्यूलतारोपपन्नं ज्योतिस्तु तत्तन्नक्षत्रदेवतामुपकल्पयन्ति । तद्यथा—

मेषाः क्रमादश्विनमाग्निधातृक्षपेशरुद्रादितिजीवसर्पाः ।

पिता भगश्चार्यमकक्षसूर्यस्वष्टा च वायुश्च सहन्द्रबह्वी ॥ १ ॥

मित्रेन्द्ररक्षांसि जलं च विश्वे ब्रह्मा च विष्णुश्च वसुज्जलेशः ।

अजैकपादप्यद्विबुध्य एवं पूयेति बोध्याः क्रमतोऽश्विनीतः ॥ २ ॥

तथा च पुष्यतारायाः स्वामी बृहस्पतिः सिध्यति । सोयमर्वाचां संप्रदाये
सुध्यकयन्धुर्नामाच्यते । तस्यैव पुष्यस्थानीयस्यूलज्योतिष्त्वात् । बृहस्पतिर्ध्वं च
तस्य मन्त्रश्रुतिस्वारस्यादुपपद्यते । तथा हि—

“स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यां अरिष्टनेमिः स्वस्ति नः बृहस्पतिर्दधातु” —

इति मन्त्रे खमण्डलस्य चत्वारि केन्द्रस्थानानि दृश्यन्ते । बृद्धश्रवा इन्द्रश्चि-
त्रात्यतारारूपः कौशिकमूर्तिः । ततः पङ्क्तान्तरे रेवत्यात्यतारारूपः पूषादेवः ।
अथ नवत्यंशान्तरे श्रवणात्यतारापुञ्जरूपः सुपर्णमूर्तिस्ताक्ष्यः । अथाणामृक्षणां

समाहारस्तृप्तं यलोपदह्यान्धसः । तत्कल्पितः पक्षी तादर्यः । ततः पद्भान्तरे वृहस्प-
तिरित्याह । स च तत्रान्यसंभवास्तुग्धकवन्धुरेव सिध्यति ॥ छिविधो हि चन्द्रवृह-
स्पत्यादयो नामाख्यायन्ते । चराः स्थिराश्चेति । चरा ग्रहाः प्रसिद्धाः ॥ स्थिरेषु
चन्द्रो मृगशीर्षनक्षत्रे स्थूलतारात्मको दृश्यते । एचमयं पुण्ये तुग्धकवन्धुः स्थिरा
वृहस्पतिर्नाम । स हि पुण्यतारस्वामी भवति । कृत्तिकापेहिणीपुष्यामघाचित्रा-
दीनां कतिपयनक्षत्रयोगताराणां चन्द्राच्छाद्यत्वसिद्धान्तादेतामपि वृहस्पतिस्वामिकां
पुण्यतारमयं चन्द्रधरन् कदाचिदाच्छादयति । तत्राहनि वृहस्पतिगृहं गतश्चन्द्रो
एवंतां तारां भुङ्क्ते । वृहस्पतिसहचरो मृगव्याघ्रश्चान् रुद्रो वृहस्पतिपक्षपात
भवति स चन्द्रमसो पुन्यन् खरवाहलवत्याच्च तद्वलमपकर्षयति । तदेतदेवं पश्य-
न्त आचार्याः कीर्तुकादियेदं ताराहरणोपाख्यानमुपकल्पयन्तिस्म ॥ इत्येकःकल्पः॥१॥

अपि च—पुनर्वस्येकपादसहितं पुण्यस्त्रेण कर्कराशिर्भवति । स च वृहस्पते-
रुच्चराशिर्निगम्यते ॥

“मेषो वृषोऽथ मकरः कन्या कर्को क्षपस्तुला ।
मृष्यादीनामुच्चमानि तेज्येने वलिनो ग्रहा” इत्यभियुक्तोक्तेः ॥

तत्रापि पञ्चमांशरूपं पुष्यादिपादमध्यं परमोच्चस्थानं प्राहुः ॥ अथ पुनरस्यैव
कर्कस्य चन्द्रः स्वामी भवति ।

“राशिनाथा. क्रमेणाहुः शनिर्मकरकुम्भयोः ।
धनुर्मीनपतिर्ज्यो मेघशुक्रिपयोः कुजः ॥ १ ॥
शुक्रो वृषतुलस्वामी कन्यामिधुनयोर्बुधः ।
कर्कस्वामी चन्द्र एवं सिंहस्थामी रविःस्मृतः॥२॥” इत्यभियुक्तोक्तेः ।

तथा च वृहस्पतिविलासस्थानस्य तारामयस्य चन्द्रस्यामिकन्धोपपादनात्
तारप्रतिपत्त्याधारेणापीदं ताराहरणोपाख्यानमुपलब्धं भवति ॥ २२ ॥

अपि च—अयं खलु वृहस्पतिद्वादशभिः संवत्सरैः संपूर्णं ममण्डलं भुङ्क्ते ।
तावता कालेनायं सूर्यः साधिकद्वादशवारं परिक्रममाणो भवति । तथा च सूर्यणा-
न्तर्दिता वृहस्पतिरस्तं गत्वा यदि कृत्तिकायामुदयं गतः संवत्सरकालं दृश्यते ।
तदासीं कार्तिको नाम संवत्सर उच्यते । पुनरस्तं गत्वा मृगशीर्षपुंदिता मार्गशीर्ष
संवत्सरं कुर्वते । एवं क्रमेण पौषमाघादयः संवत्सराः स्युः । द्वादशभिर्मासैरेकं
चान्द्रवर्षमिव द्वादशभिर्वर्षैरेकं बाह्यस्पत्यं वर्षं भवति । पञ्चमिध्वान्द्रवर्षैरेकं चान्द्र-
युगमिव च पञ्चमिध्वार्हस्पत्यवर्षैरेकं पश्चिमार्गकं बाह्यस्पत्ययुगं भवति । क्षयमाप्ता-
धिक्रमासवत्वेहापि लुप्तान्द्राधिकवर्षं भवतः । सेयमित्यं कृता सर्वा कालव्यवस्था
पुरातनैर्गणितपण्डितैरादी वृहस्पतिसूर्यसंबन्धेनैव दृष्टासीत् । तेनादी वृहस्पति-
संबन्धेनैव कार्तिकादिनामानो नक्षत्रोपलसिताः कालविभागा उपलब्धा आसन् ।

अत एवायं बृहस्पतिरेव तदानीं सर्वनक्षत्रतारास्वामितयादौ निर्णीतोऽभूत् । किन्तु तत्पश्चात् कालक्रमेण सेवं सर्वा कालन्यवस्था सूर्यचन्द्रसंयन्धेनापि दृश्यते स्म । ततो बृहस्पत्यपेक्षया चन्द्रसंयन्धादेवेते कार्तिकादिनामान् कालविशेषास्तत्तद्वर्णितन्यवस्थाश्चाद्ये सुप्रसिध्यन्ति ॥ तेन बृहस्पतिभुक्तास्तारा पश्चाच्चन्द्रभुक्ता अभूवन्तित्येत मेवार्थमुपलक्ष्यतत्ताराहरणोपाख्यानमुपकल्पयामासुरिति पदयाम् ॥ ३ ॥

अत्रोच्यते—संभवत्येवमिदमाधिदैविक विज्ञानं किन्तु नैतावता मनुष्यचरितं नाभूदिति शक्यं वक्तुम् । आधिभोक्तिरर्थमभितानामेव सतामाधिदैविकानामाध्यात्मिकानां चार्थानामितिहासविधयोपपादनस्य वेदे भूयसा दृष्टत्वात्—“तदुक्तं विज्ञानमाधे” —

यथा दुग्धं च मत्तं च शर्करा च सुमिथितम् ।

कल्पितं देवभोगाय परमात्रं सुधोपमम् ॥ १ ॥

तथा त्रेविध्यमापन्नं ध्रुतिमेदं सुखात्मकम् ।

नयते ब्राह्मणाश्रित्यं ब्रह्मानन्दं परात्परम् ॥ २ ॥ इति ॥

युक्तं चेत्—अन्यथा तनाकूपारसलिलमातरिश्वादीनां राजमन्त्रिणां समिति पूर्वकं ब्रह्मजायापहरणविषयक यवस्थाकरणसूत्रेदायवैदोऽलिखितमानर्थक्याद्व्याकुण्ठेत । यत्वेव सत्यपोरपेक्षानादिवेदस्य सादिव पौरुषत्वं च प्रसज्येतेति केचिदाक्षिपन्ति तदसत् । आधिदैविकविज्ञानमात्रव्योपपादनेऽपि तादृशार्थानां जगदन्तर्गतत्वाजगत्सृष्ट्यपेक्षयापि पूर्वस्मिन् वेदे तदुल्लेखायोगात् तावतापि वेदसादित्वाक्षेपस्य तादवस्थ्यात् । भविष्यदर्थोपपादनं वेदऽस्तीति चेन्मनुष्यचरितस्यापि भविष्यदर्थस्य तत्रोपपादनं समवतीति तुल्यमतम् । वस्तुतस्तु विज्ञानार्थकस्य विद्यारूपस्य वेदस्यापौरुषेयानादित्वसिद्धान्तेऽपि तादृशायापपादकवेदग्रन्थात्मकस्य वेदस्य मनुष्यचरितत्वेनैवोपपादितव्योदधद्वेय एवायमाक्षेप इति विरम्यते ॥ यत्तु चन्द्रस्य गन्धर्वराजस्य तादृशदुराचरणकर्तृत्वं नोपपद्यते इयादुस्तदप्यसत् । सदाचारदुराचारयोर्मनुष्येषु स्वामाधिकतया प्रवर्त्तमानत्वात् । ऐतिहासिकैश्च यथाभूतवृत्तान्तप्रदर्शकेरापामरमादवराजं च व्यक्तिगतनिरुपलब्धत्वादपेक्षापातानपेक्षयैव प्रवर्त्तमाने सम्राजोऽपि चन्द्रस्य दुराचरणादिदोषाणामवश्यप्रदर्शनीयत्वात् । महामहिमभाजोऽप्यस्य चन्द्रस्य गुरदारापहरणाविमहापातकसंयन्धादस्मिन्नेव जन्मनि कुष्ठरोगपीडाग्रस्तत्वं स्मर्यते । अन्ते चार्यं चन्द्रो राजयक्ष्णणा महातापेणाक्रान्तो गन्धर्वनगरे एव प्राणस्तित्याज । अयुप्रपुण्यपापानामिहैव जन्मनि फलोदयसंभवात् ॥ तथाहि—

त्रिसिर्वर्षस्त्रिभिर्मासेस्त्रिभिः पक्षैस्त्रिभिर्दिने ।

अर्मुक्तदं पुण्यप्रापैरिहैव फलमश्नुते ॥ १ ॥ ॥ ३ ॥

धर्म एव इति हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ॥

इति हि धर्मसूक्तारो स्मरन्ति । तथा चतस्रःमाचरणप्रमायाश्चायं चन्द्रः पूर्वं यथा परमैश्वर्यमुपलभे तथैवायं पश्चादधर्मविध्वंसनात् परमं कुष्ठरोगक्षयरो-

गादिऋष्याममादेति गम्यते ॥ अतएव च परमैश्वर्यप्राप्तावपि ततो मदमानमोह-
दम्माहङ्काराद्यनर्थमस्पृशन्नि सदाचात्माचरन्नि सदा धर्म एवाश्रयणीया नाधर्म ।
धर्म एव हि सर्वेषामभ्युदयाय सपद्यते ।

तस्यैतस्य चन्द्रस्य जन्माधारयानं प्रशस्यते ब्राह्मे—(७ —

एतत् सोमस्य यो जन्म कीर्तितं कीर्तिवर्द्धनम् ।
धन्यमापुण्यमातोऽयं पुण्यं संरूपमाधनम् ॥ १ ॥
सोमस्य जन्म ध्रुवैव पापेभ्यो विप्रमुच्यते ।
यशस्य मुनिश्रेष्ठा । कीर्त्यमान निराधन ॥ २ ॥

॥ इति चन्द्रराजचरितं समाप्तम् ॥

—०—

बुधः ४

अस्य चन्द्रस्य बुध पुत्र जासीत् । स च बृहस्पते पत्न्यां ताराया चन्द्र-
वीर्यादुदपद्यत । तथा हि गुरुपत्नीमिमां तारां गृहीत्वाऽयं चन्द्रो रद्रशुक्रादि-
प्रतिपत्तस्य तारफामयबुद्धस्यान तर् यदा ब्रह्मपितामहवचनात्पुनर्बृहस्पतये प्रयर्पयत्
तदानीमियं तारा गर्भेन यासीत् । बृहस्पतिवचनान्तरेण नाग तं गभमिषीकास्तस्ये
न्याज । ततोऽतिसुन्दर पुत्रं एषा गृह्यमानस्तं बालं प्रहीतुमाप्नो बृहस्पति पित्र-
पञ्जानर्मादिमंस्कार कर्तुं मन्त्रतः ॥ तच्छ्रुत्वा परिमृद्वश्चन्द्र स्वपुत्रं ननु तत्रागत्य
पुनर्बुद्धाय ससजे । “न चायं तत्रपुत्रोस्ति मम वीर्यसमुद्भव । जातर्मादिक कार्य
कथं न कृतवानसि” — इत्येवं चन्द्रेणाक्षितो बृहस्पतिरूच—क्षेत्रिण पुत्रो भवतीति
धर्मव्यवस्थानादयमनुरूपो ममैव पुत्र संभवति न तवेति । तदित्यं पुनर्विवाद संजात ।
युद्धार्थं पुनरागताना दृष्टवानवाना समरंश्रीमे महानिच मरम्भ समभूत् ।
ततोऽमुं युद्धं शमयितुमुपस्थितो ब्रह्मा तारावचनादस्य बालकस्य चन्द्रपुत्रवं
निर्णय चन्द्रायनं समर्पयामास । अथ चन्द्रस्तं गृहीत्वा ‘बुध’ इति नामकरणं कृते ।
तदुक्तं ब्राह्मे—

“तामन्त प्रसवा दध्या नुद्ध प्राह बृहस्पति ।
मदीयाया न ते योनी गमा धार्य कथचन ॥ १ ॥
इषीकास्तम्यमासाद्य गर्भ सा चोत्ससर्ज ह ।
जातमात्र स भगवान् देवानामक्षिपद्रु ॥ २ ॥
ततः संग्रयमापन्नास्तारामृषु सुप्रेतमा । -
सत्यं ब्रूहि सुत कस्य सोमस्याथ बृहस्पते ॥ ३ ॥
गृह्यमाना यदा देवर्नाह सा विबुधान् किल ।
तदा तां शत्रुमारब्ध कुमारो दस्पुह्यतम् ॥ ४ ॥

तं निवार्य तदा ब्रह्मा तारां पप्रच्छ संशयम् ।
 यदत्र तथ्यं तद् ब्रूहि तारे । कस्य सुतोस्त्ययम् ॥ ५ ॥
 उवाच प्राञ्जलिः सा तं सोमस्येति पितामहम् ।
 ततः पितामहो ब्रह्मा वदौ सोमस्य बालकम् ॥ ६ ॥
 तदा तं भूमिं चाप्राय सोमो राजा प्रजापतिः ।
 'बुध' इत्यकरोऽन्तां तस्य बालस्य धीमतः ॥ ७ ॥
 प्रतिकूलं च गगने समभ्युत्तिष्ठते बुधः ।
 उत्पादयामास तदा पुत्रं वै राजपुत्रकम् ॥ ८ ॥ इति ॥

भास्त्रेये तु बुधोऽप्यात्मानं सोमपुत्रत्वेनाभ्युपजगामेत्याह (२७५ अ०)

तामन्तःप्रसवां दृष्ट्वा गर्भं त्यजावबीदुरः ।
 गर्भस्त्यक्तः प्रदीतोऽथ प्रादाहं सोमसंभवः ॥

यद्यपि क्षेत्रिणः पुत्रो भवति न बीजिन इति मानवं धर्मशास्त्रमस्ति—“तथैवा-
 क्षत्रिणो बीजं परेक्षेत्रप्रवापिणः । कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम् ॥ ६५१ ॥
 फलं त्वनभिसंघाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा । प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थं बीजाद् योनिर्ग-
 रीयसी ॥ ६५२ ॥ क्रियाभ्युपगमात् त्वेतद्बीजार्थं यत्प्रदीयते तस्येह भागिनी दृष्टौ बीजी
 क्षेत्रिक एव च ॥ ६५३ ॥ ओघवाताहतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति । क्षेत्रिकस्यैव
 तद्बीजं न वत्ता लभते फलम् ॥ ६५४ ॥ इति मनुस्मरणात् ॥ तथापि तस्या धर्म-
 नीतेर्मनुष्याधिकारेण विहिताया गन्धर्वेष्वनधिकारात् प्रजापतिवचनाच्चासौ बुध-
 सोमस्यैव पुत्रः प्रत्यपद्यत । न त्वस्य बृहस्पतेः । यद्येव बृहस्पतिपुत्रोऽभविष्यत् स
 तर्हि ब्राह्मणोऽभविष्यत् । सोमपुत्रत्वाच्चैव बुधो गन्धर्वाणां राजपुत्रः
 क्षत्रियः सऽपद्यतेति बोध्यम् ॥ चन्द्रस्तं बुधं नीत्वा ज्येष्ठत्वान्मुख्यायै स्वधर्मपत्न्यै
 रोहिण्यै समर्पयामास । ततोऽसौ बुधो रोहिणेय इत्युच्यते ॥ यत्तु वायुपूर्वार्थं
 द्वितीयाध्याये नैमिषक्षेत्रमाहात्म्ये “यत्र सा गोमती पुण्या सिद्धचारणसेविता ।
 रोहिणी सुपुत्रे तत्र ततः सौम्योऽभवत् सुतः” इति नैमिषक्षेत्रे रोहिण्या गर्भं बुध-
 जन्मोक्तं, तेन तत्रैव रोहिण्यै समर्प्य जातसंस्कारविधानं प्रतीयते । रोहिण्याः
 पुत्रत्वेन प्रस्थानस्यैव ततः प्रसवत्वेनाभिप्रेतत्वात् । न तु वस्तुतस्तस्य रोहिण्या गर्भं
 जन्मासीत् । ताराहरणोपाख्यानविरुद्धत्वात् ॥ गन्धर्वदेशादतिदूरदेशे नैमिषक्षेत्रे
 जातसंस्काराय गमने को हेतुरिति चेत् तत्र द्रूमः—चन्द्रगृहादानीतायास्तारायाः
 शुद्धयर्थं गौतम्यां गङ्गायां प्रायश्चित्तार्थमागमनं तावदुक्तं ब्राह्मे गौतमीमाहात्म्ये—

ततः धृतिः सुरनाह गौतम्यां भक्तितस्त्वियम् ।
 स्नानं करोतु जीवेन तारा पूता भविष्यति ॥ १ ॥
 तथाकरोच्च वै तारा भर्त्रा स्नानं यथा विधि ।
 तदभूत् सकलाघौघध्वंसनं सर्वकामदम् ॥ २ ॥ इति ॥

तथा च गोतमीस्नानोत्तमेष्व गोमतीतीरेऽपि नैमिषक्षेत्रे गतया तार्षेय शुक्-
वचनाद्भर्म्यागे तार्षेय स्वपुत्रं ब्रहीतुं चन्द्रस्यागमनं संभाष्यते । तत्रैव च तच्चिरा-
न्वन्द्रेण जातसंस्कारादिकरणमपि संभाष्यते इति विज्ञेयम् ॥

अनेन हि बुधेन सर्वप्रथमं हस्तिशस्त्रं निर्माय लोके प्रवर्तितमिति गात्रे
चतुर्विंशेऽध्याये पादूमे मृष्टिलण्डस्य द्वादशाऽध्याये च स्मर्यते ॥

तारोऽष्टगह्विनिष्कान्तः कुमारश्चन्द्रसन्निभः ।

गमः सोमस्य पुत्रत्वाडाजपुत्रो बुधः स्मृतः ॥ १ ॥

सर्वाधंशास्त्रविद्भोमान् हस्तिशस्त्रप्रवर्तकः ।

स चक्रे राजपुत्रोऽयं विश्रुतं गजवैद्यकम् ॥ २ ॥

यद्यपि पालकाप्यमुनिना प्रणीतमेकं गजशास्त्रमिदानीमुपलभ्यते, न तु
बुधप्रणीतं राजपुत्रीयं गजशास्त्रमयत्वे कापि प्रसिद्धयति । तथापि सर्वतः पूर्वभिदे
गजविद्वान् गन्धर्वदेशे बुधनैव राजपुत्रेण प्रदर्शितमिति पुराणपर्यालोचनादवगम्यते ।
कालदोषाच्च तत्रप्रप्रायं संभाष्यते । एवमपि चन्द्रराजपुत्रस्य बुधस्य तादृशापूर्ववि-
द्योद्भायकत्वेन निरतिशयमनीयामास्मीत्यं मुख्यकमुपपद्यते ॥

गन्धर्वराजपुत्रत्वाच्चैतस्य बुधस्य 'राजपुत्र' इति नामान्तरं भवति ॥ एतदंश-
जातत्वादेष्टु चन्द्रवंश्यानां क्षत्रियाणां राजपुत्रसंज्ञा प्रथमं प्रवृत्ता । सा पश्चात्
सर्वविधप्रक्रियजातिविषयतया निर्विशेषमज्ञानान् प्रवच्यते इति संभाष्यते ॥

स एव बुधो राजपुत्रोऽत्यन्तं विद्वान् सुन्दरश्चासीत् । हास्यप्रियो बालवच्च-
पलप्रकृतिरप्युद्धतश्चासीत् । स षडविंशमृगयां गतः कुमारवन्तोपान्त्यप्रदेशमाज-
गाम । तदानीं तस्मै वेपमाज पादूमे मृष्टिलण्डाग्रमे ॥

“विशिष्टाकारवान्मुण्डो मकमण्डलपुस्तकः ।

वेणुदण्डरतावेशः पवित्रकलनिन्नकः ॥ १ ॥

छिन्नरूपः शिष्यां ब्रह्म निगदन् कर्णकुण्डलो ।

बहुभिद्वार्थिभिर्बुक्तः समित्पुष्पकुशोत्तकैः ॥ २ ॥

स हि तत्र वनोपान्त्यप्रदेशे कांचिद्वेकाकिनीं नवर्षावनमं पलां विषयमकस्माद्-
पश्यन् ॥

(इला)

केयमासीदिति जिज्ञासायामस्याः परिचयमत्र मतभेदेन वक्ष्यामः ।

इयमिला नाग्री राजकुमारी प्रतिष्ठानपुराधिष्ठातुः सुद्युम्नस्य, महाराजस्य ज्येष्ठा भगिन्यासीदिति तावदेके व्याचक्षते ।

तथाहि—पुरा देवल्लोके द्वादशादित्या नाम देवजातिविशेषाः सूर्यापरनामानः केचिदासन् । तेषु विवस्वान् नामैको देवानां कुलविशेषः प्रसिध्यति स्म । तत्र कस्यचिद्विवस्वतः सूर्यापरनाम्नः श्राद्धदेवो यमश्चेति द्वौ पुत्रौ बभूवतुः । ब्रह्मणः प्रसादात्तु तयोरयं श्राद्धदेवो मनुर्भवत् । यस्याधिष्ठातृत्वे मानुषी प्रजा ध्रियते । स प्रशास्ता मूलपुरुषो मनुरित्युच्यते । मनुरिति यमस्य मनुष्यप्रजाशासकत्वनियन्धना भवत्याधिकारिकी संज्ञा । यथा चायं मनुर्मनुष्यलोकानामध्यक्ष आसीत् । एवमयं यमोऽप्यन्यो वैवस्वतः पितृलोकानामधिष्ठाताऽऽसीत् । तथा च परिप्लवध्रुतौ श्रूयते—“मनुर्वैवस्वतो राजा । तस्य मनुष्या विश आसते इत्यथोत्रिया गृहमेधिन उपसमेता भवन्ति । यमो वैवस्वतो राजा । तस्य पितरो विशः । त इम आसते इति स्थविरा उपासमेता भवन्ति”—इति ॥ गृहमेधिनाम् श्रोत्रियत्वमेव च तदावे ऋषिपितृदेवतिर्य्यङ्मनुष्यात्मकैषु पञ्चविधमनिवेपु मनुष्याणां लक्षणमासीदित्यप्यनया श्रुत्यावगम्यते । तेषां च मनुष्याणां लोकी भरतखण्डे खल्विषवतीनिर्गमस्थानादक्षिणभूभागः सर्वोऽपि पुरा युगे नियत आसीत् इति पुराणे निर्धार्यते । अयं तु मनुः उत्तरकुण्डे देवल्लोके तदासीत् । अतो मनुष्याणामेषां प्रशासनाय वैवस्वतो मनुस्त्वस्मिन्नेव मनुष्यलोके राज्यं कर्तुं स्वपुत्रान् प्रस्थापयामास । इक्ष्वाकुः, नृगः, धृष्टः, शर्यातिः, नरिष्यन्तः, प्रांशुः, नाभानेदिष्टः, कर्णः, पृथ्वः, सुद्युम्नश्चेति दशैते तस्य वैवस्वतस्य श्राद्धदेवस्य मनोः पुत्रा आसन् । इलानामैका कन्या चेयमिक्ष्वाकुतोपि ज्येष्ठासीत् । तस्मै दश भ्रातरो मानवा विवस्वतः सूर्यस्य पौत्रा इति कृत्वा एषामेव वंशधराः सर्वे सूर्यवंश्याः क्षत्रिया उच्यन्ते । या चेयमिला नाग्री सर्वज्येष्ठा भगिन्याऽऽसीत्, तद्वंशधरा एव तु चन्द्रवंश्याः क्षत्रिया उच्यन्ते इति ऐतिहासिकानां समयो भवति । तेषु सर्वज्येष्ठः खल्वयमिक्ष्वाकुः स्वपितुर्मनोः श्राद्धदेवस्य देहत्यागानन्तरं भरतखण्डे समागत्य मनुष्यलोकसंवन्धिनीमिमां पृथ्वीं दशभ्रातृदायानुरोधेन दशधा व्यभजत् । तदुक्तं शिवपुराणोमासंहितायां पटत्रिंशाध्याये—“प्रविष्टे तु मनौ तात दिवाकरतनुं तदा । दशधा तत्र तत् क्षेत्रमकरोत् पृथिवीं मनुः”—इति । अत्रेक्ष्वाकुरपि मनुशब्देनाख्यायते।मनुपुत्रत्वात् । श्राद्धदेव एव वा मनुरिद्याकवे दशधा विभागायाहापयत् । तदनुसारेणायं दशधा विभज्य प्रधान राजधान्यर्थं गङ्गातः पूर्वस्यां दिशि कंचन भूभागं सर्वतः पूर्वमवधनाम्ना प्रस्तुत्य तत्रायोध्यां नाम नगरीं सर्वसमृद्धां रूपसम्पन्नां विनिर्माय तां निजराजधानीं प्रतिष्ठापयामास । महामारुतयुद्धकालात् पूर्वाणि प्रायेण सार्द्धद्वादशशतानि (१२५०) वर्षाणामतीत्य संभवत्यस्या अयोध्या नगर्या निर्माणकालः । तन्निर्यातुरिक्ष्वाकुर्युः

धिष्ठिरापेक्ष्यैकपञ्चाशत्तमत्वात् । प्रतिवर्षशतकस्य च प्रायेण चतुः पुरुषतयोन्मानात् तत्रायोध्यायामयमिन्द्राकुस्तावत् साम्राज्यायामधिकः सर्वगुणसम्पन्नः सम्राट् । मनुष्यलोकसम्बन्धिनोमासमुद्रान्तां पृथ्वीमेकक्षयामनुशशास । तस्याऽन्ये कनिष्ठा भ्रातरस्तत्र तत्र प्रान्तदेशेषु माण्डलिकाधिपतित्वेन विभज्य प्रतिष्ठापिता इक्ष्वाकुशा-
सनाधीनाः स्वं स्वं राज्यं चक्रुः । तनाऽयं सर्वकनिष्ठः सुद्युम्नोऽत्र दक्षिणपूर्वस्यां दिशि गयाप्रदेशमारभ्य समुद्रपर्यन्तभूभागे माण्डलिकाधिपतित्वं लेभे । भरतखड्गस्य मध्यभागे तुप्रसिद्धादस्मात् सिन्धुनदापश्चिमदेशे वाहीकनगर्यामयं सुद्युम्नो राजा ऽऽसीदित्यन्ये । अथ भगिन्या इलायाः स्त्रीत्वाद् भागायोग्यत्वेऽपि अष्टेष्टत्वाद् वैवस्व-
तप्रियत्वादिक्ष्वाकुप्रभृतीनां भ्रातृणामपि तस्यां निरतिशयसीहार्घ्यसत्त्वादितरन्नातृष-
दस्या अपि कश्चन भूभागो दायत्वेन परिकल्पितोऽभूत् । तथा चैपमिला प्रतिष्ठान-
पुरोपलक्षिते भूभागेऽधिष्ठानृत्वेनाभिधिकासीत् । किंतु इलाया, स्त्रीत्वाद् राज्यप्र-
धाक्षमतया तत्साहाय्यायेद्वाकोरजुमत्या सर्वकनिष्ठः सुद्युम्नोऽप्यत्र प्रतिष्ठानपुरे नियुक्तोऽभूत् । इलाया एव राज्यसिंहासने प्रतिष्ठितत्वेऽपि सर्वस्तत्र प्रजाशासन-
प्रबन्धं सुद्युम्नस्याधिकारे प्रत्यपद्यत् । अत एव तु पुराणेतिहासेषु कचिदिदं प्रतिष्ठा-
नपुरं सुद्युम्नस्य राजधानीत्युच्यते । कचिद्वा तस्य इलाया राजधानीति प्रतिहायते
तदेतदुभयं समञ्जसं भवति ॥

अथ प्रतिष्ठानपुरास्यानम्—

तदिदं प्रतिष्ठानपुरं कुत्रासीदिति चिन्त्यते । तत्र चतुर्धा विप्रतिपद्यन्ते ॥ १ ॥
प्रयागसन्निधावासीदित्येके ॥ २ ॥ दक्षिणदेशे दण्डकारण्ये इलस्य पुरसन्निधावा-
सीदिति केचित् ॥ ३ ॥ हस्तिनापुरसन्निधावासीदित्यन्ये ॥ ४ ॥

सिन्धुनदात् पश्चिमप्रान्ते पञ्चक्रोशप्रदेशे तदासीदिति परे ।
तेषु प्रयागवादिनस्तावदाहुः—

“राज्यं स कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः ।
उत्तरे जान्वातीरे प्रतिष्ठाने मदायशाः ॥”

इति हरिवंशं ब्रह्मादिषु च स्मरणात् प्रयागासन्ने गङ्गाया उत्तरतीरे प्रतिष्ठान-
पुरसंनिवेशो लभ्यते ।

यजुर्वेदभाष्ये च उपोद्धाते ३ पादे ६६ अ०) उत्तरे यामुने तीरे—इति पाठो
वदयते ।

लैङ्गेऽपि—

“उत्तरे यमुनातीरे प्रयागे मुनिसंस्थिते ।
प्रतिष्ठानाधिपः श्रीमान् प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठितः ॥”

इत्येवं पठ्यते । तत्र ज्ञान्द्वीतीरे यमुनाशब्दो लेखकप्रमादादपपाठः । अथवा प्रयागे द्वयोरेवसंगमना जालुधुत्तरस्य यमुनातोऽप्युत्तरत्वं पश्यद्भिषिशोपात्तयोकम् । तथा चामाभ्यां ताभ्यामुत्तरत्वस्मरणात् त्रिवेणीसंगमस्थानात् साम्बेनोत्तरतः क्वचिदस्य प्रतिष्ठानपुरस्यावस्थानं संभान्यते ।

यत्तु 'प्रयागे प्रतिष्ठाने'—इति, सामानाधिकरण्येन स्मरणात् प्रयागस्यैव प्रतिष्ठानत्वं केचिदाशङ्कन्ते तद् भ्रान्तम् । ययातिचरिते माधव्याः, प्रतिष्ठानतः प्रयागे गमनस्मरणात् तयोर्मितदेशत्वोपपत्तौ । प्रयागे इति तु सामीप्ये सप्तमी । गङ्गायां घोष इतिवह्नाक्षणिकव्यपदेशा घा ।

अथवा प्रकृते प्रयागशब्दो नैकनगराभिप्रायः प्रयुज्यते, अपि तु नाना नगर-खेटखर्चटग्रामसमूहात्मकमण्डलाभिप्रायो द्रष्टव्यः । राजशासनानुरोधेन प्रकल्पिते प्रयागमण्डले प्रतिष्ठानस्याप्यन्तर्भूक्तया प्रयागे प्रतिष्ठानव्यवहारोऽपि साधुपपद्यते । मण्डलसदृशभावश्चेतत् प्रयागसंबन्धेनोक्तः । पाञ्चतृतीयस्यैकत्रवारिंशोऽध्याये"—

“प्रयागं तु विशेषेण स्वयं रक्षति वासवः ।

मण्डलं रक्षति हरिर्देव सह सुसंमतम्” ॥

इति, तथा च बहुविस्तृत संनिवेशस्य प्रयागस्य नाना विभागात्मकतया मुख्य-प्रयागनगरात्सोमप्रान्तवर्तिनोऽस्य प्रतिष्ठानस्य प्रयागनगरमिदं प्रयागमण्डलान्तर्गतत्वं चेत्पुनरप्यपि व्यवहारः शक्यते कर्तुम् ।

अथाऽन्ये कंचिद् विशेषमप्यत्रावक्षते ॥ तथाहि त्रिविधं प्रयागं शिष्यते । मण्डलात्मकं नगरात्मकं ब्रह्मक्षेत्रात्मकं च । तत्र प्रयागनगरात् पूर्वतः कुण्डत्रयोपेतं यहवेदीस्थानं ब्रह्मक्षेत्रं नाम प्रयागं भवति । तन्मुख्यः तत्संबन्धेनैव नगरं प्रयागं तत्संबन्धेन च मण्डलमपि प्रयागं भवतीति द्रष्टव्यम् । यत्रैदानीं गङ्गाप्रवाहो दृश्यते । ततः किञ्चिदुत्तरेण पुरात्वे गङ्गा प्रवहतिरम । तस्या वर्तमानप्रवाहस्थाने पुराणो कुण्डत्रयोपेता ब्रह्मणो यहवेदी विनिर्मिताऽऽसीत् । तदात्वे ब्रह्मणा प्रकृतं यागं कुर्वता दूरदूरे पञ्चवेद्यो व्यधीयतः—

“प्रयागो मध्यमा वेदिः पूर्वा वेदिर्गयाशिरः ।

विरजा दक्षिणा वेदिरनन्तफलादिनी ॥ १ ॥

प्रतीर्षा पुष्करा वेदिस्त्रिभिः कुण्डैरलंकृता ।

समन्तपञ्चके सूक्ता वेदिरेवोत्तरा तथा ॥ २ ॥

आसमन्ताघाजनानि पञ्च पञ्च च सर्वतः ।

समन्तपञ्चकं नाम धर्मस्थानमनुत्तमम् ॥ ३ ॥

इति (वा. २२ अ०) पामनपुराणे प्राविशोऽध्याये तदुक्तेः । समन्तपञ्चकं ब्रह्मक्षेत्रम् । वेद्या हि वैतानिक्यमन्त्रवन्धिनः सर्वाः आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नि-

संयोगात् कुण्डत्रययुक्ता भवन्ति । तेनैतस्यां मध्यमायामपि वेद्यां कुण्डत्रयमासीत् ।
कालान्तरे गङ्गाया तत्कुण्डत्रयमाकृत्य तन्मध्यभागेण प्रवाहः प्रवर्तित इति नेदानोन्तानि
स्पष्टं दृश्यन्ते । तथा चातं पात्रे (३ स्वर्गं स्व० ३६ अ०)

“तत्र त्रीण्यपि कुण्डानि तयोर्मध्येन जाहुर्वा ।
प्रयागात् समतिक्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥ १ ॥
तपनस्य सुता तत्र त्रिषु लोकेषु विधुता ।
यमुना गङ्गाया साद्वं सङ्गता लोकपाविनी ॥ २ ॥

एतन् द्वयोः कुण्डयोरुपरि गङ्गायमुनयोः सङ्गम उच्यते । तृतीयन्तु
सरस्वतीकुण्डमिदानीमपि पृथगेव दृश्यते । तद्विषयं कुण्डत्रयोपेतमहावेद्यात्मक
प्रयागं त्रिवेणासङ्गमस्थानस्थितं पृथगिति सिद्धम् । तदेव ब्रह्मणो देवयजनक्षेत्र-
त्वाद् ब्रह्मक्षेत्रं नामोपपद्यते । तस्य च ब्रह्मक्षेत्रप्रयागस्य नगरप्रयागं पश्चिमसीमा
भवति । कम्बलाभ्यतरोत्तीर्थं दक्षिणसीमा प्रतिष्ठान्तु पूर्वसीमा । तदुक्तम्—पार्श्वे
तृतीयभण्डैकचत्वारिंशाध्यायं (३ । ४१ ।)

“आ प्रयागात् प्रतिष्ठानात् धन्वकी घासुकीदृष्टात् ।
कम्बलाभ्यतरो नार्गी नागाश्च यदुमूलिकाः ॥ १ ॥
एतत् प्रजापतिक्षेत्रं त्रिषु लोकेषु विधुतम्” ॥ इति ॥

अत्र घासुकीदृष्टस्य भोगवतीति नामान्तरम् । “ततो भागवती नाम घासुके-
स्त्रोर्धमुत्तमम्” ॥ इति पार्श्वोक्तेः ।

तेन प्रयागतोर्ध्वप्रतिष्ठानतीर्थं भागवतीतीर्थं कम्बलाभ्यतरोर्ध्वतुःसीमापदं
वेदिप्रयागः प्रदर्शितो भवति । तत्र कम्बलाभ्यतरस्य दक्षिणदिग्वर्तिर्यं चान्तम्
कीर्णं सप्तत्रिंशाध्याये—

“कम्बलाभ्यतरी नार्गी यमुनावक्षिणे तटे ।
पूर्वपार्श्वे तु गङ्गापार्श्वे लाङ्गवे रयातिमाद्रूप ॥
अथटः सर्वसामुद्रः प्रतिष्ठानं च विधुतम् ॥ २ ॥
उत्तरेण प्रतिष्ठानं भार्गवप्यास्तु सन्वतः ।
हंसप्रपतनं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविधुतम् ॥ इति ॥

एषा च प्रतिष्ठानादीनामभिधिरसीमायं द्रष्टव्यम्, ननु मयोदासीमायम् ।

“प्रयागे तु प्रतिष्ठानं कम्बलाभ्यतराधुर्गा ।
तीर्थं भागवती र्ध्वं वेदो प्राजा प्रजापतेः ॥

इति पात्रे तेषां वेदीरासीरान्तर्गतत्वेनोपपादनात् । तस्मान्नगस्य यागमित्रस्याप्ये-
तस्य प्रतिष्ठानस्य वेदीप्रयागेकदेशत्वाच्चमण्डलप्रयागेकदेशत्वाच्च प्रयागशब्देन व्यपदेशो
न विरुध्यते । तेन प्रयागे गमनञ्च माधव्याः सङ्गच्छते ।

ननु पादमे—ऊनचत्वारिंशाध्याये—

“प्रयागं सर्वतीर्थेभ्यः प्रभावेणाधिकं प्रभो ।

ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिपुलोकेषु भारत” ॥

इति प्रयागप्रशंसासामुपक्रम्य—

“एवमेवा महामाग प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता ।

तीर्थयात्रा महा पुण्या सर्वपापप्रमोचनी” ॥

इत्थेयं प्रतिष्ठाने तदुपसंहारात् प्रयागप्रतिष्ठानयोरैक्यं प्राप्नोति । तत्कथं प्रति-
ष्ठानस्यैकदेशत्वमाख्यायते इति चेत्, अत्राच्यते—इह हि नानातीर्थेष्वूहात्मकं
प्रयागसम्पन्निबन्धास्तीर्थयात्रायाः प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठा निर्दिश्यते । प्रयागाश्रितेषु सर्वेषु
तीर्थेषु गत्वा सर्वान्ते प्रतिष्ठानं गच्छेत् । तत्र गतस्य प्रयागयात्रा सम्पूर्णा सम्पद्यते
इत्यभिप्रायः । तेन प्रतिष्ठानस्य प्रयागेकदेशत्वे सिद्धेऽपि सर्वथा प्रयागप्रतिष्ठानयो-
रैक्यमुपक्षेप्तुं न शक्यते । पूर्वोक्तानेकवचनेस्तथोर्मेदस्थोपपादितत्वात् । नन्वेव
मपि पूर्वं त्रिवेणीसंगमस्थानादुत्तरतः प्रतिष्ठानपुरसंनिवेशः प्रतिज्ञातः ।

अयेदानीं प्रतिष्ठानस्य पूर्वसमीपमाख्यायते तद्विस्तृतमिति चेन्न ।
जाह्नव्या—उत्तरीरे संनिविष्टस्यैव प्रतिष्ठानस्य जाह्नव्याः पूर्वदिग्वर्तिवोपपत्तेः ।
तथाहि—‘उत्तरे जाह्नवीतीरे’—इत्यत्रात्तरशब्दो वामदिक्परः त्रिवेणीसंगमस्थाने
गंगाया दक्षिणपार्श्वे पश्चिमादागतया यमुनया सह संगन्तुमियं गंगादक्षिणाभि-
मुखी कथं चित् भूत्वा पश्चात् किञ्चित् पश्चिमवाहिनी भवति । तत्रैतस्यां
प्राच्यामेव तदुत्तरं कुलं सम्पद्यते । तस्मादक्षिणाभिमुखप्रवणायाः गङ्गायाः प्राच्यां
दिशि नाति दूरं प्रतिष्ठानपुरमासीदिति सिद्धम् । तच्च त्रिवेणीसङ्गमस्थानादुत्तर-
स्यामेव दिग्गुपपद्यते इति न केषांचिद्वचनानां विरोधः सम्भवति । यत्तु
इदानीन्तनाः केचन विद्वांसो विदूरनाम्ना प्रसिद्धं नगरं प्रतिष्ठानपुरमाहुः तदसत् ।
तस्य पुरात्वे पार्थिवप्रती नाम्ना प्रसिद्धतया प्रतिष्ठानत्वासम्भवात्—इति दिक् ।

इत्थं च सर्वथा भरतखण्डस्य मध्यभागे प्रतिष्ठानसत्ता निर्विवादं लभ्यते ।
अत एव यथातिग्राह्यः प्रतिष्ठानाभिष्ठाता स्वपुत्रं पूरुं प्रतिष्ठानेऽभ्यासनं प्रतिष्ठाप-
यन् स्पष्टमाचष्टे ।

“गंगायमुनयोर्मध्ये कृत्स्नोऽयं विषयस्तत्र । मध्ये पृथिव्यास्तं राजा भ्रात-
रोऽन्याधिपास्तत्र इति (मात्स्ये ३६ अ०) । अन्या अपि ते देशा भ्रातृणमित्यं
विभज्यन्ते । यथोक्तं धैष्णवे—

“दिशि दक्षिणपूर्वस्यां तुर्वसुं च समादिशत् ।
प्रतीच्याञ्च तथाद्रुह्यं दक्षिणायां ततो यदुम् ॥
उदीच्यां च तथैवानु कृत्वा मण्डलिनो नृपान् ।
सर्वपृथ्वीपतिं पूरुं मीऽभिपिच्य वनं ययौ ॥ इति ॥

लंके यथा—

“सप्तद्वीपां ययातिस्तु जित्वा पृथ्वीं सप्तागराम् ।
व्यमजच्च त्रिधा राज्यं पुत्रेभ्यो नाहुपस्तदा ॥ १ ॥
अभिपिच्य ततो राज्ये पूरुं ससुतमात्मनः ।
दिशि दक्षिणपूर्वस्यां तुर्वसुं पुत्रमादिशत् ॥ २ ॥
दक्षिणायामथो राजा यदुं ज्येष्ठं न्ययोजयत् ।
प्रतीच्यामुत्तरस्यां च द्रुह्यं चानुं च तानुमी ॥ ३ ॥ इति ॥

अत्र मध्यराज्यं पूरये, दक्षिणपूर्वराज्यं देवयानीपुत्राभ्यां, पश्चिमोत्तरराज्यन्तु
शर्मिष्ठापुत्राभ्यामित्येवंप्रकारेण पुत्रेभ्यस्त्रेधा राज्यविभागो द्रष्टव्यः । अथवा व्यमजत्
पञ्चधा राज्यमिति शुद्धपाठस्याने लेखदोषात् त्रिधादान्दः पश्यते सोपपाठः ।

“सप्तद्वीपां ययातिस्तु जित्वा पृथ्वीं सप्तागराम् ।
व्यमजत् पञ्चधा राजा पुत्रेभ्यो नाहुपस्तदा ॥ १ ॥
अभिपिच्य ततः पूरुं न राज्ये सुतमात्मनः ।
दिशि दक्षिणपूर्वस्यां तुर्वसुन्तु न्यवेशयत् ॥ २ ॥
दक्षिणापततो राजा यदुं ज्येष्ठं न्यवेशयत् ।
प्रतीच्यामुत्तरस्यां च द्रुह्यं चानुं च तानुमी ॥ ३ ॥

इत्येवं ग्रन्थाष्टे स्पष्टं पञ्चशन्दोल्लेखान्; तथैवीचित्याद्य । तथा च गङ्गायमु-
नान्तगलदेशाधिष्ठानुरूप्य पूतोत्पदयं प्रयागासन्ने प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठानं संभाव्यते,
नत्ययम् ॥

यत्तु पञ्चकोशप्रदेशे पुष्कलावतीसन्निधाने इति तन्नापुरसन्निधाने वा प्रतिष्ठान-
मासीदिति केचिद्वाहुः तदन्तेन परास्तम् । पुष्कलावत्यास्तावद् गान्धारदेशे सन्नि-
धिष्ठतया प्रतीचीदेशत्वेऽपि मध्यदेशायाभावात् । पूरुमहाराजाय तु मध्यदेशराज्यं
दत्तमित्यप्यदं प्रतिष्ठानेन मध्यप्रदेशे भवितव्यं, न प्रतीचीदेशे । तत्रद्रुह्यो राज्यसन्नि-
देशस्याप्यातपात् । यत्तु गान्धारदेशस्य मध्यदेशस्य प्रकृत्य ततः प्रतीच्यां द्रुह्य-
राज्यसन्निवेशः प्रकृत्यतामिति पश्चिम् प्रयात् । तत्सुष्ठम् । द्रुह्यदेशपरसम्बन्धेनैव
गान्धारदेशस्य नामकरणान् तस्य द्रुह्यदेशावापगमात् ॥

तथादि—द्रुह्योऽपि पुत्री सेतुरेव बभूवतुः । सेतोः शय्यानासीत् । तस्य
गान्धार—इति मास्येऽष्टचत्वारिंशे व्याख्यातम् ॥

“द्रुहोस्तु तनयौ शूरो सेतुः केतुस्तथैव न ।
सेतुपुत्रः शरद्धास्तु गान्धारस्तस्य चात्मजः ॥ १ ॥
स्यायते यस्य नास्माऽसौ गान्धारविषयो महान् ॥”

इति—शरद्धतोऽङ्गारसेतुरिति नामान्तरम् । तथा चोक्तम् हरिवंशे—

“द्रुहोस्तु तनयौ राजन् वभ्रुसेतुश्च पार्थिवः ।
अङ्गारसेतुस्तत्पुत्रो मरुतां पतिरुच्यते ॥
अङ्गारस्य तु दायादो गान्धारो नाम भारत ।
स्यायते यस्य नास्माऽसौ गान्धारविषयो महान् ॥२॥ इति (१ । ३२)

तदित्थं गान्धारस्य द्रुहोद्देशाच्चे निर्णयते यस्मात् प्रदेशादस्य प्रतीयत्यर्थं तस्मिन्मध्यमे गङ्गायमुनातराले प्रदेशे प्रतिष्ठानं सम्माय्यते, न तु पञ्चकोशप्रदेशे ।

अपिच दुष्यन्तमागता शकुन्तला दुष्यन्तस्य पृथ्वीलोकवासित्वमाख्यायान्तरिक्षचारित्वं प्रत्याचष्टे ।

“क्षितावटसि राजेन्द्र अन्तरिक्षे चराम्यहम् ।

आवयोरुन्तरं पश्य मेरुसर्पपयोरिव ॥” (महाभा० आदि० ७५) इति ।

यदि दुष्यन्तनगरं गजसाहयं प्रतिष्ठानं वा पञ्चकोशस्थाने संनिविष्टमभविष्यत्, तदान्तरिक्षचारिणां गन्धर्वाणां विषयेषु संनिविष्टस्य तस्यान्तरिक्षान्तर्गतत्वापत्तिं दुष्यन्तस्याप्यन्तरिक्षचारितया तदन्तरोपपादनमसङ्गतं स्यात् । तस्मात् प्रयागस्थाने प्रतिष्ठानं न पञ्चकोशस्थाने, इति सिद्धम् ॥

एवं हस्तिनापुरसन्निधानेऽपि प्रतिष्ठानं नैवासीत् । तस्य गङ्गायमुनान्तरालवर्तित्वेऽप्युत्तरदेशतया मध्यदेशत्वाभावात् । अपि च हस्तिनापुरं तावत् कुरुमहाराजस्य वृद्धप्रपितामहेन हस्तिना राज्ञा विनिर्मितमित्यादुरितिहासिकाः ॥

यथोक्तम्—मांस्ये पञ्चादो (४०)

“बृहत् क्षत्रस्य दायादो हस्तिनामा वभ्रुव ह ।

तेनेदं निर्मितं पूर्वं पुरं तु गजसाहयम् ॥” इति ॥

तदित्थं हस्तिना निर्मितेऽपि हस्तिनापुरे हस्तिनस्तत्रावस्थानं नासीत् । हस्तिप्रगौशस्य संवरणस्य प्रतिष्ठानेऽवस्थानस्मरणात् ॥

तथाहि—यामनपुराणैकविंशोऽध्याये संवरणस्य वैभ्राजवने तपतीदर्शनात् कामानुरस्य प्रतिष्ठानं गमनं स्मर्यते—

“सोमवशोऽवभयो राजा ऋक्षा नाम महाबलः ।
 कृतस्यादौ समभवद् ऋक्षात्संवरणोऽभवत् ॥ १ ॥
 स चाप्यारुह्य तुरगं प्रतिष्ठानं पुरोत्तमम् ।
 गतस्तु मेरुशिखरं कामचारी यथामरः ॥ २ ॥ इति ॥

अपि च भविष्योत्तरे संवरणाय राक्षे सनकोक्तं कोटिहोमविधान
 श्रीकृष्ण. प्राह—

“राजा संवरणं पूर्वं प्रतिष्ठाने पुरोत्तमे ।
 बभूव स महाभाग शस्त्रास्त्रकुशलो बली ॥”

इत्यादिना । विधानपारिजाते द्वितीयस्तत्रोऽप्येतदुक्तम् । तेनास्य राक्ष-
 संवरणस्य प्रतिष्ठानपुरवासित्वं विज्ञायते । तस्य पुनस्तु कुर्वाणं हस्तिनापुरप्रान्तं सर्व-
 स्ववशे कृत्वा कुरुनाङ्गलनाम्ना कुरुक्षेत्रनाम्ना च प्रसिद्धं कारयामास । स एव च
 पूर्वां राजधानीं परित्यज्येदं हस्तिनापुरं राजधानीत्वेन प्रकल्पयामासेत्याहु-
 रैति-
 हासिकाः । यथोक्तं मात्स्ये पञ्चाशे (५०)

“ऋक्षात् संवरणो जज्ञे कुरु. संवरणात् तत् ।
 यः प्रयागमतिक्रम्य कुरुक्षेत्रमकल्पयत् ॥ १ ॥
 गङ्गयापङ्कते तस्मिन्नगरे नागसाहये ।
 त्यक्त्वा विवशुर्नगरं कौशाम्भ्यां तु निवत्स्यति” ॥ २ ॥

इति । तेन पूरुखवसमारभ्य संवरणान्ता. पौरवा प्रयागे राज्यं चक्रुः ।
 कुरुमारभ्याधिसीमं हृत्मान्ता. कौरवा हस्तिनापुरे राज्यं चक्रुः । विवशुं त्वारभ्य
 क्षेमकान्ता कौरवा. कौशाम्भ्यां राज्यं चक्रुरित्येवं त्रिधा कृत्वा पौरवयंश्यानां
 राज्ञामिमास्तिस्रो राजधान्याऽचधार्यन्ते । इत्थं च प्रतिष्ठानाधिष्ठातु. संवरणस्य
 पुत्रेण कुरुणा प्रयागपरित्यागेन हस्तिनापुरस्य राजधानीकरणात् प्रयागस्यैव
 प्रतिष्ठानं लभ्यते, नतु हस्तिनापुरस्येति सिद्धम् ।

सैषा प्रथमा प्रतिपत्तिराण्याता ॥ १ ॥

दण्डकारण्यधादिनस्त्याहुः —

“प्राप्य पुंस्त्यं स सुद्युत् परं हर्षमुपागतः ।
 महाभ्युदयसिद्धधर्ममभ्यमेधं वफार स ॥ १ ॥
 चतुरङ्गं बलं राज्यं दण्डकेऽस्थापयत् तदा ।
 इलस्य पुरनाम्ना तु विल्यातं तदिलापुरम् ॥ २ ॥
 विनताभ्यं पुंस्त्वजातं तत्र राज्येऽभिषिच्य स ।
 प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठाप्य तमैलं वनमापयौ ॥ ३ ॥

इति ग्राह्यघटनाद् दण्डकलाप्ता सुप्रसिद्ध दक्षिणात्यप्रदेशे सुधुस्य
बायभातं राष्ट्रमासीत् । अत एव तद्राष्ट्रं सुधुसः स्वपुत्रेभ्यो विनताभ्यगयात्कलेभ्यः
पुरुषसं च विभज्य दत्तवान् ।

“उत्कलस्योत्कलं राष्ट्रं गयराष्ट्रं गयापुरी ।

तथैव विनताभ्यस्य राष्ट्रेऽभूत् पश्चिमे स्थितिः ॥ १ ॥

इति स्मरणात् । तत्र मगधोत्कलाभ्यां पांड्यमे प्रदेशे इलस्य पुरं नाम नगरं
निर्माय तत्र विनताभ्यमभिषिच्य तत्सन्निधौ प्रतिष्ठानं नामान्यनगरं प्रतिष्ठापितं
तत्र च पुरुषसं नामैलं प्रतिष्ठाप्य सुधुसो वनं जगमेत्यर्थो विज्ञायते । एतदेव
सत्यं प्रतीयते । तथा हि स्त्रीष्वे पुरुषसः पुंस्ये तु विनताभ्यगयोत्कलानां
स्मरणाच्चतुर्षु सुधुसपुत्रेषु सत्सु विनताभ्यादीनामिह पूर्वदक्षिणदेशे इलस्यपुरगयो-
त्कलानामन्यो तगर्थो दीयमानाः स्युः । पुरुषसस्तु गन्धर्वदेशेऽतिदूरे प्रतिष्ठानपुरं
दत्तं स्यादिति न समञ्जसमवकल्पते । तस्मादिलस्य पुरसंनिहितं दक्षिणात्य
प्रतिष्ठानपुरमेवास्य पुरुषसो राजधानीनगरं स्यादिति युक्तमुपस्थाप्यते । प्रसिध्यत-
श्चेते द्वे नगरे अद्यापि दक्षिणापथे—इलस्य पुरं च प्रतिष्ठानं चेति । तदुक्तं जिनप्रभ-
सुरि विरचिते तीर्थकल्पे—इह भारते धर्मे दक्षिणखण्डे महाराष्ट्रदेशावतंसभूतं श्री
मत्प्रतिष्ठानं नाम पत्तनं विद्यते इति । तच्च पयठण (पैठण) इति लोके प्रसिद्धम् ।
गन्धर्वदेशे हस्तिनापुरप्रान्ते प्रयागस्थाने च प्रतिष्ठानपुरमप्रसिद्धमिति दिक् ॥ सैषा-
द्वितीया प्रतिपत्तिरप्याता ॥ ३ ॥

अथ हस्तिनापुरवादिनः प्राहुः । सार्द्धद्विमिते पूर्वदेशान्तरे किञ्चिदधिकोत्तरि-
दक्षांशे (२६ । १) च संनिविष्टमिदं तावद्धरितनापुरं केन विनिर्मितमित्यत्र
मतचतुष्टयं भवति । कुरुरा हस्तिना पूरुणा पुरुषसा चेति । तत्रैते पूरुहस्तिपुर
यत्प्राप्तोऽप्युक्तोत्तरविशेषपरिपश्यन्तीसमर्पकत्वेनैतन्नगरपरिष्कारकर्तार एवासन् ।
नगरनिर्माता तु सर्वादौ पुरुषा एवासीदिति सिद्धान्तः । यत्तु कुरुरयं प्रयागपरि-
त्यागेन हस्तिनापुरे निवासं स्वके इत्याहुः । तस्य कुरुरसमये सर्वथा प्रतिष्ठानराज-
धान्या निःशेषविध्वंसोऽभूदित्यत्र तात्पर्यम् । अत एव तत्कुरुरोत्तरैषां प्रतिष्ठानेन
सह सम्बन्धो न स्मर्यते । अथ यत्पुनरिदं नगरं हस्तिना महाराजेन प्रतिष्ठापित-
मित्येतिहासिका. केचिदाहुः, तदपि भ्रान्तिमात्रम् । हस्तिनः प्रशंसा वा । हस्ति-
नोऽप्यतितरां पूर्वस्मिन् कालेऽस्य नगरस्य विद्यमानत्वात् । तथाहि—हस्तिनो
बृहस्पतितामहस्य शकुन्तलागर्भजातस्य दौष्यन्तेर्मरुतस्य हस्तिनापुरे मात्रा सहागमनं
स्मर्यते । यथोक्तं महाभारते आदिपर्वणि शकुन्तलोपाख्याने—

“तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रतिष्ठानं महौजसः ।

शकुन्तलां पुरस्कृत्य सपुत्रां गजसाह्वयम् ॥ १ ॥

आजगाम ततः सुभ्रूदुष्यन्तं विविताद् यनात् ।

सह तैमैव पुत्रेण शालर्कसमतेजसा ॥ २ ॥

इति । एनेन दुष्यन्तस्य हस्तिनापुरवासित्वमद्वा विज्ञायते । तथा च दुष्यन्ता-
दपि प्राचीनेन केनचिद् राज्ञा हस्तिनापुरं प्रतिष्ठापितमिति प्राप्नोति । तत्र केचिद्वाहुः
पुरुषेदं प्रतिष्ठापितमिति । तथाहि । ययातिपुत्रस्य प्रतिष्ठानपुराधिष्ठानुः पुरोद्मे
भाष्ये आस्ताम्—पौष्टिः कौशल्या चेति । तनेयं पौष्टी ज्येष्ठा प्रवराऽतिमिया
स्वाधीनपतिका चासीत् । कौशल्या त्वपरा सुमधुष्प्रकृतिः कनिष्ठाऽऽसीत् ।
किन्तु सन्तानोत्पत्तौ कौशल्यागर्भजो जनमेजयः सर्वज्येष्ठः सर्वगुणसंपन्नोऽतितरो
राज्ञः प्रियोप्यासीत् तस्मै राज्यं दातुमिच्छतापि राज्ञा मातुलो जेष्ठाग्रमनुकूल
प्रवीराय राज्यं देयं न जनमेजयायेति पौष्टीदुराग्रहेण वशवर्तिना सता प्रतिष्ठान-
पुरासनं पौष्टेयायैव संपर्पितम् । ततो विरक्तचित्तो जनमेजयः स्वमनोविनोदाय
मृगयाप्याजेन हिमवत्प्रदेशमाजगाम । तत्र गङ्गाया दक्षिणे तीरे हिमालयवनोपान्तात्
परिवृष्टमाणानां हस्तिनां संप्रहल्लयः कञ्चिदासीत् । तत्र कौतुकादागतस्य
जनमेजयस्य तस्मिन् प्राप्ते मनःप्रति दृष्ट्वा तद्विहारार्थं तमेव हस्तिनामं हस्तिनां
पुरमित्याप्याय नगररूपेण स पुरुः परिणमयामास । तदेव हस्तिनां पुरं कालेन
हस्तिनापुरं हस्तिनपुरं नागपुरं नागसाहच्यं गजसाहच्यमित्यादिभिः शब्दैर्भ्रमपदि-
श्यतेऽस्म । अर्धतद्वस्तिनापुरं राजधानीत्वेन प्रकल्प्य तत्रायं जनमेजयस्तनुत्रः
प्राचीत्वतो वा पितुः पुरोत्तनुग्रहेण राज्यसिंहासने प्रतिष्ठापितोऽभूत् । तदास्म्य
प्रवीरवंशधराः प्रतिष्ठाने, जनमेजयवंशधरास्तु हस्तिनापुरे विमग्न्य राज्यं चक्रुः ।
अत एव जनमेजयादयस्तनस्य चतुर्दशस्य दुष्कृतस्यापि हस्तिनापुरेऽयस्थानमुप-
घने । यत्तु दुष्यन्तादप्यधस्तनस्य नवमस्य जनमेजयवंशधरस्य राज्ञः संवरणस्य
प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठानं स्मर्यते । नैतावता प्रतिष्ठानस्य प्रधानराजधानीत्वमाख्येयम् ।
अचिरंैव कालेन पौष्टेयानां वंशविच्छेदात् प्रतिष्ठानराज्यस्यापि जनमेजयवंश-
वशात् तैत्त्यसिद्धौ जनमेजयवंश्यानां तत्रापि यथेच्छमयस्थानेपि हस्तिनापुरस्यैव
प्रधानराज्यधानीत्वेनाभिप्रेतमादिति ।

अत्रेदमुच्यते । जनमेजयेन हस्तिनापुरं विनिर्मितमित्यर्थस्तावच्च प्रामाणिकः
श्रूयते जनमेजयादपि पूर्वेषां पुरययातिप्रभृतीनां हस्तिनापुरेऽयस्थानस्मरणात् ।
पौरवसस्यायोनांगपुरेऽयस्थितस्य संनिधौ नहुपस्य सदारस्य गमनाभ्यानाञ्च ।
यथोक्तं पात्रे (२।११।७।२)

“येन्द्रेणापि स दिग्देन स्यन्दनेन घरेण च ।

नागाह्वं पुरं प्राप्तः सर्वशोभासमन्वितम् ॥ १ ॥ इति ॥

न चायुनैव नागपुरं विनिर्मितमित्यर्थः क्वचिदुपलभ्यते । तस्मात् ततोऽपि
पूर्वस्य पुरवसः कालेप्यस्य हस्तिनापुरस्य सत्ता गम्यते । हस्तिनापुरास्मादिदृरे
गङ्गाप्रारवन्खलयोः समीपवर्तिनि पुष्तामनि बर्हिमग्निं पर्वने पुरवसः उच्यते ।
तथाहि महाभारते घनपर्वणि नक्षत्रित्वेऽध्याये उदीप्यपुष्पमूमिषवर्णमसंगे गङ्गा-
दारकनखज साभिध्येन पुरुषवर्तः स्मर्यते—

"विभेद तरसा गङ्गा गङ्गाद्वारं युधिष्ठिर ।

सन्तकुमार फौरव्य पुण्यं कनखलं तथा ॥

पर्यंतश्च पुरर्नाम यत्र जात पुरुरवा " ॥ इति ॥

तेन स्वजन्मभूम्यां नातिदूरे दक्षिणतः स्वरजधानो हस्तिनापुरी निर्माय तत्र तदवस्थानं सामञ्जस्येनोपपद्यते । तथा च पुरुरवसमारभ्यापि सीमवृष्णपर्यन्तानां पट्टपञ्चाशत् पुरपाणामिदं हस्तिपुरमेव राजधान्यासीदिति प्राप्नोति । एवं स्थिते प्रतिष्ठानपुरस्य राजधानीत्वसमर्पकाणि सर्वाणि वचनानि व्याकुप्यन्ते । एकैकस्य विदूरदेशान्तरेण राजधानीद्वयानुपपत्तेः । तस्मादहस्तिनापुरमेवेदं प्रतिष्ठानपदवाच्यं स्यात् इत्यभ्युपगन्तव्यम् । अथवास्तु भिन्नं भिन्नं पुरद्वयम् । अर्थात् हस्तिनापुरस्य सन्निधाने प्रतिष्ठानपुरसन्निवेशोऽभ्युपगन्तव्यः । तत्र हस्तिमहाराजतः पूर्वं प्रतिष्ठानस्यैव प्राधान्यमासीत् हस्तिनापुरं तूपनिवेशमात्रं राप्तो विहारं स्थानं संभाव्यते । अथ फालेन राक्षसिनिवासानुरोधेन हस्तिनामहाराजेन साधुसंस्कृतं परिष्कृतं चेदं हस्तिनापुरं प्रधानराजधानीरूपेण परिणतं प्रभूय ।

प्रतिष्ठानं त्वप्रतिष्ठितं भूत्वा क्रमेण कुरुसमये सर्वथा चित्तमेवाभूदिति विज्ञायते, महाभारतयुद्धकाले तस्य राजकीयोपनिवेशतया कुत्राप्यनुल्लेखात् । पुरात्वे तु प्रतिष्ठानपुरस्यैव राजधानीत्वेऽपि तत्रत्यानां महाराजानां मनोचिनोदनार्थं चिराय नागपुरेऽप्यवस्थानसंभवात् तत्रैवायममहाराजसमीपे नहुपस्य दुष्यन्तसमीपे भरतस्य घागमनं सामञ्जस्येनाप पद्यते हस्तिनापुरसन्निहितस्य प्रतिष्ठानस्यासत्त्वात् तदतिवादेव च तत्समीपवर्तिनि हिमवत्प्रदेशे चेत्रस्थवनशरवणकुमारघनादौ सुद्युम्नादीनां प्रतिष्ठानपुराधिष्ठातृणां महाराजानां भूयसा मृगयाविहारार्थं यातायातं संभाव्यते । अथ पुरात्वे त्वाहुदानदीतीरे शङ्खलिखितयोराश्रमद्वयमासीत् । तत्र मिथिलापूर्वस्थाया कौशिक्या पूर्वतो या बधूसरा नाम नदी बहते ततोऽपि प्राच्यामनतिदूरे बाहुदा नद्यासीदिति केचिदाहु । घस्तुतस्तु हिमालयान्निर्गता धूमिला नाम्ना वृद्धराप्ती नाम्ना वा नदी काचिदवधप्रदेशे प्रवहति । सा पुरात्वे बाहुदा नाम्ना प्रसिद्धासीदिति तर्कयति । तत्कूलस्थस्य लिखितमुने सुद्युम्नसमीपे दण्डधारणार्थं गमनमैतिहासिकैः स्मर्यते । तदप्यत एव साधूपपद्यते । ये तु गान्धारदेशे पुष्कलावतीस्थाने प्रतिष्ठानपुरं सम्भावयन्ति तेषामेतद्विरुद्ध्यते । पुष्कलावत्या अतिदूरे सन्निविष्टतया समीपवर्तिनो नपतीन् विहाय तत्र सुद्युम्नसमीपे लिखितानुधावनस्य निर्हेतुकत्वापत्तेः । तस्मात् हस्तिनापुरमेवेदं प्रतिष्ठानपुरं तत्समीपे वा कचिदासीत् प्रतिष्ठानपुरमित्यभिसंदेहः ।

यत्तु हस्तिनापुरसन्निहितस्य प्रतिष्ठानस्य मध्यदेशत्वं नोपपद्यते-इत्याहु-
तत्तुच्छम् । गङ्गायमुनातरालवर्तिनः सर्वस्यापि प्रदेशस्य प्रवृत्ते मध्यदेशत्वविषयक्षणाददोषात् । ध्रुवते चैतरेयकथितौ पुरायणेऽप्यस्य कुरुपञ्चालदेशस्य मध्यदेशत्वम् । "प्राच्या दिशि ये के च नोच्यानां राजानो येऽप्राच्यानाम् । उदीच्या

दिशि ये के च परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुरवः उत्तरमद्राः । ध्रुवायां मध्य-
मायां प्रतिष्ठयां दिशि ये, के च कुरुपंचालानां राजानः स्ववशोशीनराणाम् ।
राज्याथैव तेऽभिपिच्यन्ते, (पे० ८ । ३ । २) इति मात्स्ये चतुर्दशशताध्याये भुवनकोशे-
ऽप्येवं कुरुपञ्चालदेशस्य मध्यदेशत्वमाश्रयात् । तास्वमे कुरुपञ्चालाः शाल्याक्षय-
सजांगलाः—इत्युपक्रम्य—‘मध्यदेशा जनपदाः प्रायशः परिकीर्तिताः’—इत्युपसंहारात् ।
भार्कण्डेयकौर्मादिष्वपि तत्तथैवाभ्युपगम्यते । तदनुसारेण बृहत्संहितायामपि
भारतवर्षीयकूर्मविभागप्रकरणे—‘गङ्गाहयद्वेतिमध्यमिदम्’—(बृ०.सं०, १४ अ०)—
इति वदन्नस्य हस्तिनापुरस्य मध्यदेशत्वमभिप्रेति ।

यत्तत्तरस्यां मनवे राज्यं पित्रा दत्तं तदिदं गङ्गायमुताभ्यां साम्येनो-
त्तरवर्तिनि हिमालयप्रान्ते ऋचिदासीदिति न प्रमित्यन् । “प्रतीच्यामुत्तरस्यां
च द्रुह्युं चानुं च तालुभौ”—इत्येवं सहैव तपोर्विनियोगेन सहयोगे—तापर्व्या-
वधारणात् । द्रुह्युराज्यत एवोत्तरवर्तिनि देशोऽनुराज्यसन्नामगमात् । प्रयागादुत्तर-
वर्तिनि हिमवत्प्रदेशे त्वनोः स्वराज्यं नैवेद्यते । तद्वंशधराणां म्लेच्छप्रापत्य-
स्मरणादिमालयदक्षिणप्रान्तीयभूमिकासु तु म्लेच्छराज्यविस्ताराप्रसिद्धेः । अथ
यदुक्तं, प्रयागे जाद्व्योतीरं प्रतिष्ठानं—इत्युक्तेः प्रयागासन्ने प्रतिष्ठानमिति,
तदपि नास्माकं विरुद्धते । हस्तिनापुरसन्निहितस्यापि प्रतिष्ठानस्य । देशप्रयाग-
सन्निधानेनोपपत्तेः । सति हि भरतखण्डे नव प्रयागाः गङ्गायमुनयोः सङ्गमे
तापदेकः स च सपादपञ्चविंशत्यक्षांशदेशीयः । अथ हिमवत्प्रान्तेऽलकनन्दा-
याः—मागीर्यी, मन्दाकिनी, कर्णगङ्गा, नन्दगङ्गा, गङ्गाङ्गा, पातालगङ्गा,
विष्णुगङ्गा, सरस्वतीमिगत्तरोत्तर क्रमेण संगमस्थानेषु देवगङ्गा, कर्ण, नन्द, गङ्गा,
पाताल, विष्णु, केशवपूर्वा अष्टौ प्रयागाः प्रसिद्धयन्ति । ते सर्वे सपाद्विंशदक्षांशदे-
शीया भवन्ति । तेषु हस्तिनापुरसन्निहितस्य प्रतिष्ठानस्य प्रयागेणापि साविध्या-
मिधानादमुष्मात् हस्तिनापुरादुत्तरतो देवप्रयागात् विशिष्टप्रथमतो जाद्व्या
उत्तरे कूले ऋचिदासीत् प्रतिष्ठानपुरमिति निष्कर्षोपाधगम्यते । उत्तरदेशाद्
यामदिकपरः । गान्धारदेशे तु प्रयागसन्निधानं नारतीयतः पुष्कलायतीस्थाने
प्रतिष्ठानसेत्ता नोपपद्यते—इति निरुद्धम् । सैवा कूर्माया प्रतिपत्तिराख्याता ॥ ३ ॥
अथ पञ्चकोशवादिनः प्राहुः । पुरुरयस्नायदुर्गदया गन्धर्विण्या सह
भूयसा रमणमाख्यायते । उर्गदया रमणोऽस्य गन्धर्वः क्रियमाणो भूयानुप-
द्रयोऽपि स्मर्यन्ते । गन्धर्वादस्य यत्तानि संपादनविद्याप्रदणमुपदिश्यते ।
भापुःप्रभृतयः पुरुरयसोऽष्टौपुत्राः गन्धर्वलोकादिताः स्मर्यन्ते । गन्धर्वैः
सह संरतवाधिकादुर्गदेशीप्रसंगान्त्वाम्य पुरुरयसो मातृगम्यधृताया मानयता-
तोयतायाः पत्न्यागेन पितुर्गन्धर्वराजस्य सुधस्य जातौ प्रपदेन च पश्चाद्
गन्धर्वन्यामाख्यायते । गन्धर्वाणां विहारस्थानेष्वपि संपादनकलापसामान-द्वनयनादिषु
भूयसा विहारः स्मर्यन्ते । इत्यत्राप्यप्युक्तमो गन्धर्वैः सह संरतवाधिकादुर्गदेशीयस्य
गन्धर्व देशायासिधमडा विद्यायते । तत्र के गन्धर्वदेशा—इति निरूपयितुं गन्धर्वा
एव तावद् विविच्यन्ते । गन्धर्वास्तावद् विविधा भूयन्ते—दिव्य-गन्धर्वाः,

मर्त्यगन्धर्वाश्च । “विश्वावसुरभि तन्नो गृणातु दिव्यो गन्धर्वो रजसो विमानः”—(ऋ० सं० १० । १३६ । ४)—इति मन्त्रश्रुतौ गन्धर्वसम्बन्धेन दिव्यत्वविशेषणादेव मर्त्यगन्धर्वसत्ताप्रतिपत्तेः । तत्र दिव्यगन्धर्वाणामेकादशगणाः कौलिकशाखारूपाः आध्वर्यवश्रुतौ श्रूयन्ते । त एव च वह्निपुराणेऽपि गणभेदनामाध्याये स्मर्यन्ते—

“अभ्राजोऽह्नारिषं भारी सूर्यवर्च्चास्तथा कृधुः ।

हस्तः सुहस्तः स्वाञ्चैव मूर्धन्वांश्च महामनाः ॥

विश्वावसुः कृशानुश्च गन्धर्वैकादश गणाः ॥

इति । मर्त्यगन्धर्वास्तु द्विविधाः—अप्रतिष्ठिताः प्रतिष्ठिताश्च । तत्राप्सरोग्भिः सहिता नृत्यगीतादिव्यवसाया निन्नकक्षाका अप्रतिष्ठिताः । अमीषां मर्त्यगन्धर्वाणामष्टौ कुलशाखा आसन्—हाहा, हृहः, चित्ररथः, हंसः, विश्वावसुः गोमायुः, तुम्बकः नन्दी चेति अथ ये सभ्या देशशासनादिकर्तार उन्नतवृत्तयस्तदानीमासन्ते प्रतिष्ठिताः । एषां च प्रतिष्ठितगन्धर्वाणां जातिद्वयं महामारते (१ । ६५ । अ०) स्मर्यते—मौनेयाश्च प्राथेयाश्च । तत्र मौनेयाः षोडशधा विभज्यन्ते भीमसेनः उग्रसेनः, सुपर्णः, वरुणः, गोपतिः, धृतराष्ट्रः सूर्यवर्चाः, अर्कपर्णः, पर्जन्यः कलिः, प्रभुतः, भीमः चित्ररथः, सर्वविघ्नशी, शालिशिरः नारदश्चेति । एताः खलु मौनेयानां कुलशाखा भवन्ति स्म । अत्र नारदशब्दोऽप्ययं गन्धर्वकुलविशेषस्यैव प्रतिपादको द्रष्टव्यो न तु व्यक्तिविशेषपरोऽयं यद्वच्छाशब्दः । अतिप्राचीनान्मनुसमयादारभ्य महाभारतयुद्धसमयं यावदनेकधा श्रुतानां नारदानामेकव्यक्तित्वासम्भवात् । प्राथेयानान्तु दशैव कुलशाखा आसन्—सिद्धः पूर्णः, बर्ही, पूर्णांशुः ब्रह्मचारी, रतिगुणः, सुपर्णः विश्वावसुः, भार्गुः, चन्द्रः, इति भेदात् । इत्येवमनेकशाखाविभक्तत्वाद्नेके तेषामभिजनदेशा निवासदेशाश्चाऽऽसन् । यथा मौनेयाः, गन्धर्वाः, पट्कोटिसंख्याताः पाताले निवसन्ति स्म । पातालशब्दश्चेदानीममेरिकानां प्रासिद्धस्य देशस्य पुरायुगे संज्ञाऽसौदिति सम्भावयन्ति । तत्र च पूर्वमनलवासुकिनक्षकभेदान्, त्रिधा विभक्तानां नागवंशीयानां क्षत्रियाणां प्राधान्यमासीत् । किन्तु गन्धर्वास्तानि नागकुलान्यभिभूय प्रधानरत्नाधिपत्यमवृद्धन् ॥

ततोऽमिमृतेर्नागेः स्वकन्यां नर्मदां दत्वा संप्रार्थितः पुरुकुत्सो मान्धात्रः पाताले गत्वा सुचिरं निपुण्य गन्धर्वान् विनाश्य पुनर्नागप्राधान्यमस्थापयदिति विष्णुपुराणे चतुर्थींशे तृतीयाध्याये व्याख्यातम् विष्णुपुराणोक्तमेवार्थं स्मारयति मागवते नवमस्य सप्तमे—

“नर्मदां भ्रातृमिदं दत्ता पुरुकुत्साय योरगै ।

तथा रसातलं नीतोः भुजगेन्द्रप्रपुङ्गवा ॥”

गन्धर्वानवध्रीत्तत्रा ध्यान् वै विष्णुशक्तिभृत् । इति

अथ प्रायेणगन्धर्वाणामभिजनदेशा गान्धाराः । सिन्धुनदादुभयपार्श्व-
वर्तिनः प्रदेशा एव हि गान्धारा उच्यन्ते । पिशाचल्लोकादूर्ध्वं गुह्यकल्लोकः, ततो गन्ध-
र्वलोकः, ततो विधाधरल्लोक इति—पौराणिकैः स्मर्यमाणतया गुह्यकप्रदेशसन्नि-
धान एव गान्धर्वप्रदेशस्योपगन्तव्यत्वात् । गुह्यकदेशश्चेदानीं 'लडाख' संज्ञया सुप्र-
सिद्धः । काश्मीरस्योत्तरप्रान्ते हाटकदेश एवाध्यवसीयते । अतस्तत्साभिध्यात्
सिन्धुदेशा एवेते गान्धारदेशाः स्युः । एषु च गान्धारदेशेषु देवयुगादारभ्यैव ते
गन्धर्वा निवसन्ति स्म । तदात्वे सोमसाध्यानां यज्ञानां प्रमायेण यत्नयत्तमैर्देवैः सह
युद्धे पराजिता असुराः कदाचित् सोमोत्पत्तिप्रदेशं समूलधातं विध्वंसयितुं कृत-
यत्ना यभूवुरिति तथाविधं तदध्यवसायं ज्ञात्वा देवेन्द्रः सोमोत्पत्तिसन्निधानं
गान्धारदेशे चन्द्रमसमभिपुत्रं निवासयामास । सोमाधीश्वरीनामाधिपत्यं गन्धर्वा-
धिपत्यं च तस्मै दत्त्वा तं तत्र राजानमकरात् । इह हि मूजवन्धवनादारभ्य सरस्वती-
सिन्धुनदसङ्गमपर्यन्तितेषु पर्वतारण्येषु भूयसा सोमलता उत्पद्यन्ते । सोमाध्याति-
तरां देवेन्द्रमिया आसन् । यज्ञापकरणानि च तानि तदानीं महार्घ्याणि सर्वैः
साधारण्येनालभ्यानि सोमपयद्रव्याणि यस्ततो रक्ष्याणि यभूयुः । अत एव तत्रपर्यन्त-
प्रान्ते भूयसोऽप्यमानानां सामलतानां परिरक्षणार्थं देवेन्द्रेण नियुक्ता गन्धर्वजातय-
स्तप्रदेशे निवसन्तिस्मेति किरोरपक्रीयधुती धूयते ॥

"गन्धर्वा ह वा इन्द्रस्य सोममप्सु प्रत्यायिता गोपायन्ति । त उह खोकामा ।
ते हातु मनांसि कुर्वन्ते"

नदीजलाघातादिशौर्यमाणाणां । मुषास्तुसिन्ध्यादिनदीषु प्रवहमानानां सोम-
खण्डानामप्रहार्यं तत्राप्यु नियुक्ता गन्धर्वाः सन्ति स्वमायतथैऽतितरां स्त्रैणाः
सन्तीत्यर्थः । राजनियुक्तानामेषां भूतिरूपेण तत्र कानिचिद् भूमिशेत्राणि देवेन्द्र-
पत्तानि स्युः । किन्तु पश्चात्ते स्वयलवीर्यात् तद्देशाधिपतयो राजानाऽप्यभयन् ।
तथा च रामचन्द्रसमयेपि तिस्रः कोटयो गन्धर्वास्तत्र देवो दापिताः स्मर्यन्ते-
तेषां च गन्धर्वाणां गान्धारेषु सुविस्तृते चारान्यं प्राधान्यं चैव रामचन्द्रव्राता
भरतोऽप्यहस्य तत्र गन्धर्वनगरस्थानं पुष्कलावती नाम नगरीं विनिर्माय स्वपुत्रं
पुष्कलं गान्धारदेशाधीश्वरं चक्रे । इति रामायणे वाल्मीकीये स्मर्यन्ते । तथाहि—

"वस्यचित्पथ कालस्य युधाजितकर्मणो नृपः ।

स्यगुरुं प्रेषयामास राघवाय महामने ॥ १ ॥

प्रत्युद्गम्य च बाहुनस्यः क्रोशमार्गं सहानुजः ।

गार्ग्यं संपूजयामास यथा शत्रो वृद्धस्यतिम् ॥ २ ॥

उपविष्टं महामागं रामः श्रुत्वा प्रचक्रमे ।

विमोह मातुलो वाक्यं यदर्थं भगवानिह ॥ ३ ॥

रामस्य भाषितं श्रुत्वा महर्षिः कार्प्यविस्तरम् ।

यत्तमनुवृत्तसंकाशं राघवायोपचक्रमे ॥ ४ ॥

भयं गन्धर्वविषयः फलमूहोपशोभितः ।

सिन्धोरुभयतः पार्श्वं देशः परमशोभनः ॥ ५ ॥
 तत्र रक्षन्ति गन्धर्वाः सायुधा युद्धकोविदाः ।
 शैलूपस्य सुताधीर तिलः कोटया महाबलाः ॥ ६ ॥
 तान् विनिर्जित्य काकुत्स्थ गन्धर्वनगरं शुभम् ।
 निवेशय महाबाहो स्वे पुरे सुसमाहिते ॥ ७ ॥
 अन्यस्य न गतिस्तत्र देशः परमशोभनः ।
 रोचतां ते महाबाहो नाहं त्वामहितं यद ॥ ८ ॥
 तच्छ्रुत्वा राघवः प्रीतो महर्षेर्मातुलस्य च ।
 उवाच बाढमित्येव भरतं चान्ववैक्षत ॥ ९ ॥
 सोऽब्रवीद् राघव प्रीतः साञ्जलिप्रग्रहो द्विजम् ।
 इमौ कुमारौ तं देशं ब्रह्मर्षे विचरिष्यतः ॥ १० ॥
 भरतस्यात्मजौ घोरी तक्षः पुष्कर एव च ।
 मातुलेयसुगुप्तौ तु धर्मेण सुसमाहितौ ॥ ११ ॥
 भरतं चाग्रतः कृत्वा कुमारौ सबलानुगौ ।
 निहत्य गन्धर्वसुतान् द्वे पुरे विभजिष्यतः ॥ १२ ॥
 ब्रह्मर्षिमेवमुक्त्वा तु भरतं सबलानुगम् ।
 आज्ञापयामास तदा कुमारौ चाभ्यपेचयत् ॥ १३ ॥
 नक्षत्रेण च सौम्येन पुरस्कृत्याङ्गिरःसुतम् ।
 भरतः सह सौम्येन कुमारोभ्यां विनिर्य्यौ ॥ १४ ॥
 अध्यर्द्धमासमुपिता पथि सेना निरामया ।
 हृष्टपुष्टजनाकीर्णा केकयं समुपागमत् ॥ १५ ॥
 ध्रुत्वा सेनापतिं प्राप्तं भरतं केकयाधिपः ।
 युधाजिद्रुगंसहितं परां प्रीतिमुपागमत् ॥ १६ ॥
 स निर्य्यौ जनौघेन महता केकयाधिपः ।
 त्वरमाणोऽभिचक्राम गन्धर्वान् केकयाधिपः ॥ १७ ॥
 भरतश्च युधाजिच्च समेतौ लघुयुधिमैः ।
 गन्धर्वनगरं प्राप्ती सवलौ सपदानुगौ ॥ १८ ॥
 ततः समभवपुङ्गव तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 सप्तरात्रं महाभीमं न चान्यतरयोर्जयः ॥ १९ ॥
 ततो रामानुजः क्रुद्धः कालस्याखं मुदाणम् ।
 संवर्त नाम भरतो गन्धर्वेष्वभ्यचोदयत् ॥ २० ॥
 ते षड्धाः कालपाशेन संवर्तेन पिदारिताः ।
 क्षणेनाभिहतास्तेन तिलः कोट्यो महान्मनः ॥ २१ ॥
 हृतेषु तेषु सर्वेषु भरतः केकयीसुतः ।
 निवेशयामास तदा समृद्धे द्वे पुरोत्तमे ॥ २२ ॥
 तत्र तक्षशिलायान्तु पुष्कलं पुष्कलायते ।
 गन्धर्वदेशं रुचिरं गन्धारविषये च सः ॥ २३ ॥

निवेश्य पञ्चभिर्वर्षैर्भरतो राघवानुजः ।

पुनरायान्महायादुरयोध्यां कंकयीसुतः ॥ २४ ॥

तथाच भरताक्रमणात् पूर्व्ये युगे वितस्तानद्याः पश्चिमतः पञ्चगौरानाज्ञा सुप्र-
सिद्धं प्रदेशं यावत् संनिविष्टस्य सिन्धुमहानदोपलक्षितस्य प्रदेशस्य सिन्धुदेशतः
गन्धर्वदेशतः चोपपद्यते । अतस्तत्रैव क्वचित् प्रदेशे पुराऽस्य पुरुरवसः प्रतिष्ठान-
पुष्पासीदिति संभावयामः ॥ २ ॥

अपि च तेषां गन्धर्याणां वर्द्धमानपुरनाम राजधान्यासीदामस्यास्मिन् युद्धवि-
ध्वंसात् तस्मिन्नेव स्थाने तत् प्रत्यासन्ने वा क्वचित् स्थाने पश्चात् पुष्कलावती नाम
नगरी भरतेन प्रतिष्ठापिता । सेयं पुष्कलावती पुष्करावती पुष्कलावतं पुष्करावत-
मिति चान्यत्रान्यत्र पठ्यते । सैव तु मन्ये सिकन्दरग्रन्थे पुकेला ओती, पाली
भाषा ग्रन्थे पुष्कला ओती, परिअन् ग्रन्थे पुकेल् इति पाली भाषायां पुक्ल् इति च
तत्रिवासिनो लोका उच्यन्ते । परियनग्रन्थे चैतस्याः पुष्कलावत्याः स्थाने पुराकाले
कस्यचिन्नगरस्यावस्थानमपि शब्देन निर्दिश्यते । तदिदं हस्तिनगरं नाम प्रतिपद्यते ।
हस्ति=अस्ति=अष्टि=अष्ट इत्येवं हस्तिशब्दापभ्रंशरूपस्याष्टिशब्दस्य संभाव्यमान-
त्वात् । स्वात् नाम्नेदानीं प्रसिद्धा सुवासुतुर्नाम नदी पञ्चगौराप्रदेशस्थया
गौर्या नद्या संयुज्यते । सा च सुवासुतुर्यत्र कुमया संयुज्यते ततः संगमस्थाना-
दुत्तरतो गौर्याः प्राक्कूले तदिदं हस्तिनगरं पुरासीत् । इदमेव हस्तिनगरं तत्रागाह्यं
पुरं संभाव्यते यत्रावस्थितस्य गितुरायुमहाराजस्य संनिधौ पुरा सदारी नहुषः
संजग्मे । यथोक्तं पात्रे—

“ऐन्द्रेणापि स विद्येन स्यन्दनेन घरेण च ।

नागाह्वयं पुरं प्रातः सर्वशोभासमन्वितम् ॥

इदमेव च हस्तिनगरं तद् गजसाह्वयं पुरं स्यात् यत्र पुरा मात्रा शकुन्तलया
सह भरतो दीक्षन्तिः पितरमाजगाम । यथोक्तं शकुन्तलोपाख्याने महाभारते—

“शकुन्तलां पुरस्तृत्य सपुत्रां गजसाह्वयम्” ।

आजगाम ततः सुभ्रूडुष्यन्तं विदिताव्रणात् ॥ इति ॥

अस्यैव च हस्तिनगरस्य प्रातिरूप्येण पश्चादस्ती महाराजो मागीर्यीतीरे
कुन्ददेशे नवीनमन्यदपि हस्तिनापुरं विनिर्गम्ये । तदिदं द्विविधं हस्तिनगरमुपपद्यते ।
हस्तिराजतोऽर्वाचीनं कुन्ददेशे हस्तिराजतः प्राचीनं तु गान्धारदेशे इति । उभयं
चैवं हस्तिनगरं गंगाया उपकूले संनिविद्यते । तथाहि द्विविधा जाद्वयी भवति ।
कुन्ददेशायाहिनी सुप्रसिद्धा मागीर्यीगङ्गान्या गान्धारदेशायाहिनी च गौरीनाम्नी
गङ्गान्या तत्र गीर्वा गङ्गायाः कूले तत्राचीनं हस्तिनगरमासीदिति सिद्धान्तः ॥

ननु गान्धारदेशे गङ्गायाः प्रत्यासत्तिर्न प्रसिद्धपति । यतुर्णां द्योतसां सप्तद्योः

तसां मन्दाकिन्यादीनामेव वा गङ्गात्वेन लोके वेदे च प्रतिपन्नत्वादिति चेदत्रोच्यते
महाभारतभोष्मपर्वणा नवमाध्याये भारतवर्षस्थनदीगणनायाम्—

“वास्तुं सुवास्तुं गौरीं च कम्पनां सहिरण्वतीम् । घरां वीरंकरांचापि पञ्चमीं
च महानदोम्”—इत्येवं कतिपयनदीसहचारेण पठिता पञ्चगौराप्रदेशस्था सुवा-
स्तुर्नामनदी गौर्या संयुज्य कुमयापि संयुज्यते । तत्रेयं गौरी गङ्गानाम्ना पुरा प्रसि-
द्धचतिस्म । अतएव गङ्गा सहस्रनामसु स्कन्दपुराणे गौर्या नाम निर्दिश्यते—गङ्गा
गंधवती गौरी गन्धर्वनगरप्रियेति (काशीख० २४ । ४६) । यत्तु गौरीं गौरवर्णां
पार्वतीं वा गौरीशब्देन कश्चित् प्रतीयात् तत्तुच्छम् । गन्धर्वनगरप्रियेति संनिहित-
पदोपस्थापिताया गन्धर्वनगरप्रत्यासन्नाया गौरीनद्या बलवदुपस्थितौ तत्स्थानान्तरे
तात्पर्योन्नयनायोगात् । तस्याश्च नद्या गङ्गानामत्वेनोपादानमवश्यं पुरापुगे गङ्गात्वेन
व्यवहारं स्मारयति । तस्या गङ्गात्वेनापि स्मरणादेव तदासन्नप्रदेशस्य जाह्नवप्रदेशेन
प्राचां व्यवहारं विश्वकोशकारो वसुदासः प्राह । जाह्नवीतीरस्थो जाह्नवप्रदेशः
खल्वद्यतनकुनारप्रदेशाद्वर्णुशब्देन वेदप्रसिद्धादुत्तरतः पञ्चगौराप्रदेशात् पूर्वतः
सिन्धुप्रदेशात् पश्चिमतः संनिविशते ॥ इति ॥ तेनैतस्या गौर्या एव नद्यास्तदा-
सन्नाया वा कस्याश्चिदन्यस्या जाह्नवीशब्देन वैदिकयुगे व्यवहार आसीदिति प्रती-
यते । ननु—“पुराणमोकः सव्यं शिवं वां युवर्नरा द्रविणं जहाव्याम्” इति हि
जाह्नवीतात्पर्येण जहावीशब्दा वेद पठ्यते । विश्वामित्रस्य चैयमुक्तिरस्ति । तस्य च
पश्चाद्ब्रह्मर्षिभूतस्य पुरा राजत्वकाले गाधिपुरे महोदयनाम्नि निवास आसीत् ।
तच्च पुरमवश्यं प्रसिद्धाया जाह्नव्याः कूले वर्तते इत्येतदभिप्रायेणैवैतस्य मन्त्रस्य
तात्पर्यं संभवति सुवास्तुनद्याः संनिहितायाः कस्याश्चिन्नद्या जाह्नवीत्वं न प्राप्नोतीति
चेत् । अत्रोच्यते । संभवत्येवं तन्मन्त्रस्य प्रसिद्धजाह्नवीपरत्वं तथापि वर्णुप्रदेशादु-
त्तरप्रदेशस्य जाह्नवत्वमपि नतरामपहोतुं शक्यते । लम्बाकाः शूलकाराश्च चुलिका
जाह्नवैः सहेत्येवं (मार्क० ४४ । ४०) मार्कण्डेयपुराणवायुपुराणविष्णुपुराणादि-
पूद्गीच्यदेशानां गणनायां जाह्नवप्रदेशस्य पठितत्वाद् भारतवर्षोत्तरसोमासंनिधा-
नेन जाह्नवप्रदेशस्याभ्युपगन्तव्यत्वात् । न च तत्र पुस्तकान्तरे जागुडैः सहेति पा-
ठान्तरदर्शनाज्जाह्नवशब्दो भ्रान्तपाठ इति वाच्यम् । गौर्यागङ्गात्वस्य संदिग्धत्वेऽपि
सिन्धुनदस्य पुराणेषु स्पष्टं गङ्गात्वोपपादनात् तत्संबन्धेनापि तत्प्रदेशस्य जाह्नवत्व-
संभवात् । तथा चोक्तं पाप्मे तृतीये स्वर्गखण्डे तृतीयाध्याये, महाभारतभोष्मपर्वणि
पट्टाध्याये च—

“अभ्युत्तरेण कैलाशं मैनाकं पर्वतं प्रति ।

हिरण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यो मणिमयो गिरिः ॥ १ ॥

तस्यं पार्श्वे महद्दिव्यं शुभ्रं काञ्चन्यालुकम् ।

रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र राजा मगीरथः ॥ २ ॥

‘द्रष्टुं भागीरथीं गङ्गामुवास बहुलाः समाः ।

तत्र दिव्या त्रिपथगा सप्तधा प्रतिपथने ॥ ३ ॥

पस्वोक्तसारा नलिनी पावनी च सरस्वती ।
जम्बूनदी च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी ॥ ४ ॥ गङ्गा नदी च
पता दिव्याः सप्तगङ्गास्त्रिषु लोकेषु विद्युताः ॥ इति ॥ ७ ॥

७७ रामायणेऽपि बालस्य द्विर्जचारिणाख्याये—

“विससजं ततो गङ्गा एवो विन्दुसरः प्रति ।
तस्यां विमृश्यमानायां सप्तस्रोतांसि जसिरे ॥ १ ॥
हादिनी पावनी चैव नलिनी च तथैव च ।
तिष्ठः प्राचीदिशं जम्बुगङ्गाः शिवजलाः शुभाः ॥ २ ॥
सुचक्रथैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी ।
तिष्ठथैता दिशं जम्बुः प्रतीची तु दिशं शुभाः ॥ ३ ॥
सप्तमी चान्वगात्तासा भगीस्थस्य तदा ॥ इति ॥ १ ॥ ४३ ॥

अतएव गौरीसंख्यायां सिन्धुसंख्यायां वा गङ्गाया गान्धारीयमाहः । यथोक्तं
सङ्ग्रहनामसु—“गान्धारी गर्भशमनी गतिप्रदगतिप्रदा” (काशी खं २६/६१)
इति ॥

न च भागीरथ्याः अलकनन्दायां मन्दाकिन्या च गङ्गाया गान्धारदेशस्थाव
इत्येते । नापि गान्धारीति नामकरणमस्य प्रलापमात्रं कर्तुं युज्यते । तस्माद्
गान्धारदेशेऽस्मिन् गङ्गाया जाड्व्याः प्रत्यावर्त्तितुमीयते । अपि च पञ्चकोरा इति
प्रसिद्धमण्डलस्य पञ्चगौरत्वं कर्तुं शक्यते ॥

तेन तद्देशस्य सादृशतामकरणादुपपन्नं तत्रत्यानां पञ्चानां स्रोतसां गौरीत्वं
पुरा व्यवहृतमासीदिति प्रतिमा कुतस्यते । पञ्चभिर्गौरीभिः एतस्य देशस्य पञ्चगौर-
त्वापत्तैः तत्र तुष्टा मासुसतु सुचारु गौरी कुमा—नामा पञ्चस्रोतसां गौरीत्ये
प्रतिपन्नं प्रकृताया गौर्व्या गौरीव्यतिरिक्तनामांस्तरे न्यस्तं पदपेक्ष्यते ॥

तत्र पञ्चकोशप्रदेशस्य जाड्व्याव्ययथानुपपत्त्या सप्तप्रदेशस्थायाः कस्याश्चि-
न्मया जाड्व्याये वाच्ये तस्या गौर्व्या एव जाड्व्याये स्वरसत उपपत्तये । तेषां चैत-
स्या गौर्व्या नथा वामे कृते प्राशुकभंदिशब्दोपपन्नं हस्तिनगरं जाड्व्या उच्यते कूल-
सम्पत्तये ॥

नहुपप्रयागमनसमये च हस्तिनगरेऽपस्थितस्या मुमुक्षुप्राजस्य प्रतिष्ठानपुराधि-
शावृत्तं मन्यते तेनैतद् द्विविधमपि नगरं तस्यापोर्निवासस्थानं गम्यते । अथएवं
चैतन् नगरस्यमतिप्रख्यासप्तसन्निधिं विज्ञायते । अथवा पुरापुरेऽसुराणां राजकीय-
नियमानुसारेण प्रायः सर्वेषामेव प्रतिष्ठितानां राजां पुत्र्यपुत्र्यं वा राजधानीत्येन
सन्निधिं भावितव्यम् । नाम्नाऽप्यादस्यापि पुरुषस्यै गन्धर्वराजस्य पुत्र्ये राजधा-
न्याऽऽसीत्—प्रतिष्ठानं वर्धमानं हस्तिनगरं चेति । अन्यास्तन्नाम्येव चैतानि श्रील

पुराणि भवेयुः । स्वेच्छयाऽन्यतमे पुरे-यथा कालं राजाऽवतिष्ठते स्म । तथा चैषां
त्रयाणामत्यासन्नत्वनियमात् तस्या एव जाह्नव्या उत्तरे कूले कचिदस्य प्रतिष्ठान-
स्यापि सत्ता लभ्यते ।

अपि च—आसीत्पुरायुगे गणशब्देन प्रसिद्धानां केपाञ्चिज्जातिविशेषाणां
हिमवत्प्रदेशे सन्निवेशः । दैव्ये युगे ते गणा रुद्राधीना आसन् । प्रमथाधिष्ठितैर्गणैरुप-
कृता काचिद्देवसेनाऽप्यासीत् । तेषामध्यक्षो रुद्रपुत्रो विनायक आसीत् तेनासौ
गणेश इत्युच्यते स्म । तेषामेव गणानामपकृष्टतया केचिज्जातिविशेषा गणसैन्याद-
पेता वा उत्तरे कालेऽपगणशब्देन प्रसिद्धा भूत्वा पश्चाच्छब्दाऽपमंशवशादफगा-
नशब्देन प्रसिद्धा बभूवुः । तेषामेव किञ्चिद्राज्यसंख्यामण्डलं महाभारतयुद्धकाले
गणराष्ट्रशब्देनाख्यातमासीत् । ते चेमेऽनार्यजातीयया गणा देवयुगादारभ्येदानीं
यावद् ध्रुवणा एकस्मिन्नेव पार्वत्यप्रदेशे तिष्ठन्ति । ते च पूर्वं रौद्रा रुद्रोपासका
आसन् । कालक्रमेण धर्मम्रष्टा भूवेदानीं महम्मदमतानुयायिनो म्लेच्छधर्माणो
दृश्यन्ते । एषामेव केचिदरण्यवासिनोऽसभ्याः पुरा देवयुगे भूयसोपद्रवकरणस्वामा-
व्यादपराधिनः सन्तः पश्चात् म्लेच्छप्रचलितमापायामपमंशवशादफरीदिन उच्यन्ते
स्म । अपराधिन एवैते मापादोपादफरीदिनः स्युरिति मन्यमानहे । तेषामेव केचिद्दे-
शिवंशधराः क्रमेण सभ्या भूत्वा प्रतिष्ठानपुरवासित्वात् प्रतिष्ठानशब्देन प्रसिद्धाः
पश्चात् पठानशब्देन व्यपदिश्यन्ते स्म । प्रतिष्ठाननगरध्वंसोत्तरमप्येते प्रतिष्ठानशब्देनै-
व चिरात्प्रसिद्धेरद्यापि पठानशब्देनैवोच्यन्ते । तत्राऽफरीदिनो नामापराधिनस्तेऽ-
पकृष्टमत्वात् रौद्रत्वाच्च दस्युप्रायाः अद्यापि तत्रैव श्वेतगिरिसमीपे घने निव-
सन्ति । अफगानत्वेन प्रसिद्धास्तु सभ्यतामागता ग्रामनगरादि निर्मातारो राज्यशा-
सनान्तर्गताः कथंचित् साधुवृत्तयस्तिष्ठन्ति । तत्रैतेषां दस्युप्रायजातिविशेषाणां
मपराधिनामत्रैवोज्जिहानप्रदेशे पर्वतप्राये निपथपर्वतापूर्वतो गान्धारप्रदेशोत्तर-
सीमासु भूयसा सञ्चारः पुराकालादिदानीं यावद्दृश्यते । वर्तमानकालवत्
पुरादेवयुगेऽप्येते विशालप्रदेशादारभ्य लद्दाख शब्देन प्रसिद्धं हाटकप्रान्तं यावत्
सन्निविष्टा आसन् ।

अफरीदिसंज्ञयेदानीं प्रसिद्धानां तेषामपराधिनां पुरा दैव्ये युगे सिन्धुनदप-
श्चिमप्रान्तवासिभिः कुत्स—दशगुर्वैत्रेयादिमिरार्यभूपालैः सह भूयान् विरोध-
क्रमेणाऽऽसीत् । तत्र—कुयव—शुण्ण—पिमु—मृगयादयः केचिद् दस्यवस्तेषां भूपा-
लानां सर्वस्वमपजह्युः । ततः कुत्साम्पर्यनया तदानीं वैकुण्ठो नाम देवेन्द्रः स्वर्गाधी-
श्वरः स्वर्गादागत्य तान् कूयवादीभिर्हृत्य कुत्सादीनां सर्वस्य कुत्सादिभ्यः प्रत्यर्प्य
रक्षां चक्रे—इत्येतत् कुत्सांपात्यानं घेदप्रसिद्धमृगवेदे प्रथममण्डले त्रयस्त्रिंशे
पट्टपञ्चाशे त्रिंशतचतुःशते द्वादशशते वा सूक्ते, चतुर्थमण्डले तु षोडशे सूक्ते
तथा दशममण्डलरूषीनपञ्चाशे सूक्तेऽन्यत्रान्यत्र च देवेन्द्रयाक्यात् कुत्सयाक्याद्
यामदेवहिरण्यस्तूपादिवाक्याच्चाध्यवसीयते । तदेतदिह स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेषां सूक्तानां
तात्पर्यार्थमात्रं पृथक् संकलय्य प्रदर्शयते—

सिन्धुनदस्य पश्चिमप्रान्तेऽस्मिन् गंधर्वदेशे प्रचलितभाषायां 'अर्गनदार'-
नाम्ना सुप्रसिद्धा काचिदुर्जनी नाम नदी बहति । तस्याः कूले पुरा युगे वेतसु
नामा कश्चिज्जनपद आसीत् । तस्याधिष्ठाता कथंरुक्तायकः कश्चिदासीद्वराजपिः ।
तस्य पुत्रः कुत्सो नाम राजपिः क्षत्रियोऽपि सन् कविर्महाविद्वानासीत् । स हि
सिन्धुकूलनिवासिभिर्वसिष्ठ—श्रुतस्य—नय्यप्रभृतिभिर्गणपिभिः साकं संभूय
सूर्योपासनायमे प्रवर्तमानः उपसः सूर्यस्य गवाञ्च तद्विज्ञानार्थं सूर्य्य नाम
कश्चिदधिष्ठानं सरस्वतीकूले विनिर्माय । पुरा युगे द्वे सरस्वत्यौ ब्रह्मपितृष्टे यभू-
वतुः प्राचीसरस्वती सिन्धुसरस्वती च । तत्र शतद्रुः प्राच्यां प्राची सरस्वती
एवमेवा संयुज्यते । अथ वितस्तासिन्धोरन्तरे शरयूः संहिता काचित्सरस्वती
बहति । सा सिन्धुयोगात् सिन्धुसरस्वतीनाम् ।

सरस्वती सरयुः सिन्धुरभिर्मिर्महो महीरवसा यन्तु वक्षणीः । देवीरपो
मातरः सुदयिन्यो घृतघःपयोमधुमघ्नो अर्चत । (मं० १० सू० ६४)

इति ग्रन्थे तस्या पयोत्लेखात् । अद्यापि तासां तत्रोपलब्धेऽपि । अस्याः
सरस्वत्याः काश्मीरादुत्तरतो विन्दुसरोवरं पयोत्पत्तिस्थानमिति भास्वरे
(१२० । ६४) व्याख्यातम् । पास्तीकानां ग्रन्थे चेद्यम्—'हरकु इति' शब्देनो-
द्दिश्यते । एतस्या एव सरस्वत्याः कूले कुत्सनिर्मापितं सूर्य्यमन्दिरमा-
सीत् । तदभिप्रायेणैव स्कन्दपुराणे ब्रह्मासखण्डे गान्धारदेशे क्षोभणादित्यो
नाम देवता निर्दिश्यते क्षोभणादित्यस्य तत्पान्याययोः सन्देहेऽप्यत्र पुरा
सूर्याधिष्ठानमासीदिति ऋग्वेदस्य प्रथममण्डलस्य चतुश्चात (१०४)
श्रुतवाक्यादध्यवसीयते । तत्राऽप्ययं सूर्यप्रतिमा सम्भाव्यते । अन्यथा
नैतदधिष्ठानं सूर्यशब्देन तत्र व्यपदिष्टमावश्यत् । वृहस्पतिर्धृतिस्मिन्—अधिष्ठाने
ब्रह्माऽसीत् । तदनुगामिनोऽन्ये ब्रह्मकर्माण्यकुर्वन् तत्राऽधिष्ठाने सूर्यं द्यात् प्राव-
र्तिप्रकारादिशेषरूपाया उपसस्तथा सूर्य्यविम्बप्रभासस्य तथा दियानकं वा चन्द्रा-
दिषु पार्या वा प्रतिनिविष्ट्यापृतानां सूर्य्यगवाञ्च सम्यन्धेन विमानानि विह्वानुं
परोक्षितुं घोषासनादिशेषाः प्रवर्तन्तेस्म । किन्तु धृदिकयमे धृदामनादधाना
अप्रज्ञाणः केचन दस्यवस्तेषां कुत्सादीनां शत्रवो यभूवुः । अत्युग्रप्रवृत्तयो
विद्रोहप्रधाना युद्धाय सन्नद्धा हत्यापरायणाः अतिदुष्टास्त एषाकरोदिशब्देन
भेच्छमाभायां प्रसिद्धाः । अपराधिनो दस्यवः पूर्वयुगादेवात्र काश्मीरात् पश्चिमो-
त्तरे सुषिप्रप्रचारे दुर्गमपर्वतप्रान्तेऽतिनिगूढितागद्वान्ने श्वेतगिरिः पूर्वोपत्यका-
प्रदेशे भूयसा निवसन्तिस्म । अनेकधेनिविमक्तानां तेषां सन्निरुष्टपिष्टशृङ्गा
अनेके प्राभास्तत्र तत्रातिनिगूढे पार्यत्यप्रान्ते कश्चिदासन् । तेषां क्षामैः सुरक्षि-
तास्ते प्राभाः वृत्तप्रयत्नैरप्यधिगन्तुं दुःशक्मासीत् । अपि येषां प्रत्येकधेनीर्धर्मै-
क्ये प्रमुक्ता महावीरा आसन् । ते यथा—शम्बरः, कुप्यः, शुक्लः, मित्रः, मृग्यः, सु-
घुनुषान, अहिः, रोहिणः, व्यसः, तुंगः, रमदिमः, वेराः, पदशुभिः, सुगुरिः, शुनिः
आर्षः, इत्यादयः । शम्बरधेयां सूर्यप्रधानः । कुप्यादयोऽपि सूर्ये स्वगन्धर्माज्जितः ।

सद्ग्रामप्रमुखा आसन् । तदनुगामिनो लक्षाधिकसंख्या दस्युजातीयाः सर्वेऽपि दासा उच्यन्तेस्म । तेषां दासानां घलेन बलवन्तस्ते शम्बरकुयवाद्योऽप्युप्रकर्माणां दुराधर्पा बभूवुः । एत एव सर्वे साभिध्यवशात् गन्धर्वदेशासिभिरार्यैः सह तत्तत्कर्मसु विशिष्य विद्रोहमाचरन्तो बहुधा श्रूयन्ते । तत्रैव प्रान्ते दशयुनां कश्चिद्राजाऽसीत् । श्वैत्रेयश्चाऽयः कश्चिदासीत् तावुभौ सुचिरमेभिर्दस्युभिर्निपुण्य पराभूतौ बभूवतुः । अथ तेषु मृगयः श्रुतवान् पङ्गुभिः शुष्णश्च सव्यम्—वेश पौरुषसमायुमहाराजं—चुमुरिधुनिश्च दभीतिराजपिं तथा तुर्वीति ध्वसन्ति पुरुषान्ति च—पिपुमृगय शूशुवांश्च ऋजिश्चानं वैदथिनं च भूयो भूयो बहुभिः प्रकारैः काले काले प्रपीडयामासु । कुयवः, शुष्णः, पिप्रः, तुप्रः, स्मदिभश्चेत्येते दुष्टा अपराधिनो दस्यवो बलादात्म्येषां कुत्सवसिष्ठादीनां तत्सूर्यमधिष्ठानं विनाशयामासु । कुत्सस्य गृहामिजनवासस्थानादीनि नगरग्रामक्षेत्रशस्यादीनि गवाश्चपद्मादीनि परिभोग्यान्नवस्त्रादीनि जीवनोपयोगीनि वेशभूषणपरिच्छदादीनि च सवस्वमेवापहत्यैनं वेतसजनपदाभिष्कासयामासु । सिन्ध्वादिप्रस्रज्जनेभ्यो, जलग्रहणमध्येते कुत्सवसिष्ठादयो न कर्तुं पारयामासु । कुयवोऽयमतिदुष्टात्मा वेतसजनपदाकुत्समपसार्य तस्मिन् जनपदे रक्षकतया तुप्रस्मदिभौ नियोजयामासु । तथेपां कुत्सादीनां जलाशयेभ्यो जलग्रहणप्रतिषेधकर्मणि पुनः शुष्णं पिप्रं च नियोजयामासु । कुयवः पुनरन्यदेपां सर्वस्वं सर्वमेवापहत्य कुत्सं गन्धर्वदेशात् ताडयामास । तेनाऽयं कुत्सोऽति विह्वलो भूत्वा तैः प्रलैः शत्रुभिः सह संग्रामे स्वयमशक्तः प्रबलपराक्रान्तं कश्चित् स्वरक्षकं व्यचिन्तयत् । तत्र संनिहितोऽपि पुरुरवसः पुनः सम्राडायुस्तेषां दमने कथंचित् समर्थोऽपि शान्तस्वभावो दयालुवृत्तिः प्राणिहत्याप्रधाने निपुद्धे सहसा न प्रवर्तते । इत्यालोच्यन्नेष कुत्सो राजपितृयानाभरक्षकानदृष्ट्वा स्वयममरावतीं देवपुरीं गत्वा, स्वराजं देवेन्द्रमेव दस्यूनां दमनार्थमभ्यर्थयामास ।

इन्द्रः स्वाराडित्येकोऽर्थः । स्वाराट् च बहूनां सम्राजार्थकोऽधिपतिर्भवति । सर्वे सम्राजस्तस्याऽधिपत्यं स्वीचकुः । कित्त्वसुरा पण्या दस्यवश्चेते प्रयः केवलमस्य स्वराजो देवेन्द्रस्य शासनमस्वीकुर्वन्तो विप्रतिपक्षा आसन् । काले काले तेषां दमनाय स्वर्गमवान् इन्द्रः शतचक्षुष्माक्षित्यं संनद्ध आसीत् । बहवश्चेन्द्रा पर्यायकमेण देवलाकेऽमरावत्यां राजधान्यां राजसिंहासनमलं चरन् । तेष्विदानीं कुत्साभ्यर्थनकाले स्वाराज्यसिंहासने वं कुण्ठोनाम देवेन्द्र आसीत् ।

स कुत्समुत्प्रेन दस्यूनां तेषामप्युग्रतां तद्वतामत्याचारपरम्परां चाकर्ण्य धर्म्यप्रजानुग्रहाय दुष्टान्निग्रहं स्वैकतय पदयन्नेषां विनाशमिच्छत् । अराजकानामेषां दस्युकुलानामविदितगृहाणां वीरोचितवृत्त्या विलुण्ठ्योल्लुण्ठ्य निर्गच्छतां दृष्ट्वादृष्टानां राजोचितं साम्प्रतिकयुद्धमय्यादया निपुण्य निग्रहणं नावकल्पते इत्यालोच्य स्वयमेव तस्मिन् भ्वेतगिरिप्रान्ते गत्वा तद्देशोचितं तत्समयाचितं तस्मात्पुचितं च दमनप्रकारं परावृष्ट्य तेषां निग्रहं करिष्यामीत्यभ्यवसाय तेन कुत्सेन सदैव द्रुतगिदयारुद्धः स्वयं संप्रतस्थे । देवसेनासु च पटुविपास्वग्येकां माप्तीमेव

सेनां पृथुतस्तत्रायातुमाहापयामास । तत्र युद्धप्रदे, स्कन्धावारे सैनिकाद्यवस्थानार्थं
 गृहनिर्माणसंभारा भोजनीयाद्यन्नसंभारा राखालसंभाराश्च यथायथं तदनुगता एव
 तत्रानीयन्त । मरुत्सेनिकागमनप्रागेव तीव्ररेगिनाभवेनाहोरात्रं गच्छता तौ कुत्सद-
 वेन्द्रौ श्वेतगिरे प्रत्यासन्ने निषधगिरौ समाजग्मतु । कुत्सानुमत्या स देवेन्द्रो दक्षु-
 शमनोपायपरामर्शार्थं तावत् निषधे विध्रम्य स्कन्धावारं तत्रैव कल्पयामास । अथ
 कुत्सस्तत्र देवेन्द्रप्रतीये सामाभिषेकं दयेभोजनमहास्वर्गं महतोत्सहेनातेने सो
 भदानं सुप्रसन्नो दयेन्द्रस्तत्र दक्षुना भ्रामनगणायस्थानयाथार्थं निश्चेतुं तदमनो-
 पायप्रकारं चाध्ववसातुं परामर्शमकरोत् । तत्र कुत्स उवाच । निषधपर्वतात् पूर्वत
 प्रवहन्तीना अञ्जनीदुलिशोचोरपत्नीना पारे शिकानथा प्रयासश्च कुयचप्रामोऽस्ति
 किन्तु ता अञ्जन्याद्यस्तिन्त्रोऽप्यतितरां दुस्तय प्ररज्जलवेगा भाणापहारिण्य
 मार्गे प्राप्यन्ते । दासाश्च बहुवो मध्येमार्गे मार्गावरोधका परानतितरां विगव-
 यन्तीति दापद्वयं कुयचप्रामप्रान्ते प्रयागे निर्धार्यते । तत्राञ्जस्यादिनदीनिस्तारार्थं
 पौरवसस्यायार्महाराजस्य राष्ट्रिशूरा नियुज्यन्ताम् । ते हि तत्कर्मणि साधुनिष्णाता
 प्रतिपन्ता सन्ति । अथ मध्येमाग मार्गावरोधकानमतिलक्षणा दानधोराणां
 व्यामोहनार्थं दासवेष प्ररुच्येते सैनिका मरुतो दवास्तावत् नियुज्यन्ताम् । दासवे-
 पेण तत्र सचरतामेपां मरुतां तत्र कुयचप्रामप्रान्ते सुकर प्रवेश संभाव्यते । इत्येवं
 कुत्सानुमत्यैव तैस्तै प्रकारं सर्वमर्थकर्तार्यं तत्रैव परामृश्य प्रतिष्ठमानो देवेन्द्र
 सहसा दक्षुमान्तमापयो । तत्र च कुयचं प्रतरा निजगान । अथ प्रतुतमहि प्रोच्य
 युध्वा पश्चात् राहिण्य नामान्य दक्षुराजमपि निहत्य पश्चादनुसहस्राणि कदाम्बु-
 लानि तस्मिन् प्रस्थानप्रमे सहारयामास । शुष्मप्यान्त्य बन्धयित्वा कारागृहे
 निजग्राह । तुमं स्मदिभं च प्रोत्साद्य वेतसून् जनपदान् कुत्साय समर्पयामास ।
 वेतसून् निगृह्य पौरवसस्यायारधीनताया स्थापयामास । इत्थं सर्वमेपां कुत्सा-
 दीना विनष्टमर्थं पुन प्रतिधाद्यन्तार्थिणा वैमर्षं धत्त चाशुष्णं चकार । स देवेन्द्रो-
 ऽथैव निषधे कुत्सादिभिरार्थं समतिपूजित सुप्रसन्न कुत्सेनानेन राजर्षिणा सह
 सय्य चक्रे । स देवेन्द्राचितवेदाभूपादिभिरेन कुत्सं पुरस्त्वैव स्वराये कृत्वा सहैव
 दवलोकममरायतीं प्रति जगाम । स्त्रागत कर्तुं नगरोपान्ते समायान्ती शचीन्द्राणी
 समानवेशभूपापरिच्छदं पुरुषद्वयमिन्द्रस्य समाकृष्ट कृत्वा सहसायलोप्य तत्राऽप्य-
 किन्द्रोऽयं कुत्स इत्येवमञ्जला विवेकाभावेन सशय प्रतिपेदे । तमिन्द्र स्वगृहे कंचित्-
 कालं सादरमवस्थाप्य पुरस्त्वैव च काले गन्धर्वदेशे वेतसून् प्रतिप्रस्थापयामास ।
 इति हि कुत्सोपाख्यानां भवति । अत्र चाफरीदिशब्देनेदीनीं प्रतिप्रशान्ता गन्धर्वदे-
 शादुत्ततो निषधपर्वताच्च पूर्वतस्त्रिजानदीप्रान्तस्थकान्तारण्यमयपर्वतद्रोणिवासिनां
 दक्षुगणाना निग्रहणं प्रतिष्ठानपुराधिष्ठानुरायुमदाराजस्य नियोगो वेदमन्त्रे धूयते ।
 तस्मात्तत्रैव मन्त्रिहिते कचित्पर्वदेशे प्रतिष्ठानपुरसन्निवेशो लभ्यते इति बोध्यम् ॥ ४ ॥

अपि च वीकुण्डो नाम देवेन्द्रा वेशं नाम दक्षुराजमपराधिनमायो शत्रुभूतं
 निगृह्य तत्र पौरवसस्यायोर्महाराजस्याचोतताया स्थापयामास । यथोक्तं मन्त्रसंदि-
 वापा, दशमण्डलस्वीनपञ्चादौ सूते—

“अहं रन्ध्रं मृगं श्रुतर्धने यन्माजिहीत वयुना चनानुपक । अहं वेशं नम्रमा-
यवेऽकरमहं सव्याय पटगृमिमरन्ध्रयम् ॥ (१० मं० ४६ सू० ५ ऋ०)” इति ।

तथा च तद्दिनादारभ्यैतद्वेशंशधरा अपराधिनोऽपरीतिनो वा प्रति-
ष्ठानेऽवस्थानं चक्रुः । तदनुगामिनोऽन्येऽपि कतिपयेऽफरीदिनामानो राजाश्रयत्वम-
मीप्सन्तः प्रजारूपेण तत्र प्रतिष्ठानपुरे निवसन्तिस्म । आयुमहाराजशिक्षया चैते कथं-
चित् सम्याः सम्यभूवुः । त एवैते प्रतिष्ठाननिवासिनोऽपरीतिनः काले प्रतिष्ठान-
पुरवासित्वात्प्रतिष्ठाना उच्यन्तेस्म । ते च प्रतिष्ठानध्वंसोत्तरं प्रतिष्ठानादन्यत्रोपसर्प-
माणा अपि प्रतिष्ठानपूर्वत्वात् प्रतिष्ठानशब्देनैव व्यपदेश्याः सन्तो म्लेच्छभाषया पठान-
शब्देनाद्यापि व्यपदिश्यन्ते । पठानजातीयास्तु पठानशब्दमेनं पठानशब्दाऽपभ्रं-
शमाहुः । पठानशब्दश्च म्लेच्छभाषायां नौकाप्रतिष्ठानस्तम्भवंशे प्रयुज्यते । तत्सार-
श्येन कस्मिंश्चित् व्यक्तिविशेषे पठानशब्दप्रयोगात् तद्वंशधराणां पठानशब्देन व्यव-
हारात् काले पठानप्रवृत्तिरभूदित्याहुः । एवमपि नौकाप्रतिष्ठानस्तम्भवंशे वंशस्य
प्रतिष्ठानत्वादेव म्लेच्छभाषायां पठानशब्दप्रयोगादन्ततः प्रतिष्ठानशब्दाऽपभ्रंश-
रूपतयैवास्य पठानशब्दस्योपपत्तिः सुप्रतिपन्ना भवतीति भाव्यम् । तथा चैषां पठान-
शब्दप्रतिपन्नानां सम्यवर्षाणां प्रतिष्ठानपुरवासित्वे कथंचित् प्रतिपद्यमाने तद-
भिजनदेशप्राप्ते तस्मिन् गान्धारदेशे पुरायुगे प्रतिष्ठानपुरसन्निवेशः प्राप्नो-
तीति धोध्यम् ।

अपि च वक्ष्यते । घाहीकनगराधीश्वरः कश्चिदिलो नाम राजासीत् ।
तस्य पुत्रः शशविन्दुर्नाम जज्ञे । जाते पुत्रे स राजेलः पश्चात् मृगयार्थमरण्यमागतः
केनचित् दोषप्रसङ्गेनाकस्मात् स्त्रीमायमाजगाम । ततो लज्जावेशाद् घाहीकं
नगरमगत्वाऽन्यदेवनगरं प्रतिष्ठानपुरं नाम निर्माय तत्र प्रत्यतिष्ठत् । घाहीके
तु नगरे तस्य पुरः शशविन्दुरस्य राज्यासनमधितष्ठौ । प्रतिष्ठानं तु पश्चा-
दैलेयः पुरुरवा नाम पुत्रो राज्यासनमधितष्ठौ इति हि रामायणे वाल्मीकीये
व्याख्यातम् । तेनास्य प्रतिष्ठानस्य ध्वमनेन घाहीकनगरेण सन्निधानं गम्यते ।
घनात् प्रत्यावृत्तस्य स्वराज्यसन्निधानेनैव सम्भवतोऽवस्थानौचित्यात् । सन्निहित-
श्चायं प्रयागाद्यपेक्षया घाहीकनगरात् गान्धारदेशः । नतु हिन्दुकुशशब्देनैवार्ना
प्रसिद्धात् पर्यतादुत्तरतो जम्बूनद्याश्चक्षुरपरनाम्न्याः कूले यः खलु घाहीकदेशः
प्रसिध्यति न स प्रकृते तस्यैलस्य राजधान्यासीत् । तस्मिन्नेव रामायणेऽपरस्य
कस्यचित् घाहीकदेशस्य हस्तिनापुरकेकयदेशयोरन्त्येतरं प्रतिपन्नत्वात् । तथा हि
मातृकुले केकयदेशे गिरिमज्जनगरे स्थितं भरतमयीध्यामानेतुं प्रस्थिता राजदूताः
हस्तिनापुरे गङ्गामुत्तीर्य पश्चिमाभिमुक्ताः गच्छन्तः शरदण्डानर्दी ततः कुलिङ्गा-
पुरां तत इधुमतीं नदीं ततो घाहीकदेशान् ततः सुदामानं गिरिं विपशां चाति
क्रम्य गिरिमज्जनगमाससाद् इति रामायणे स्मर्यते । तेन हस्तिनापुरस्यैव
घाहीकदेशान् प्रयासत्तिलम्ब्यते इति चेन्न । सुद्युप्रापनामायमिलस्तावद्विद्ववाकोः
कनिष्ठप्राता तत्समकालिकस्यादित्यतोऽतिप्राचीनसमये तस्मिन् नेदं केकयदेश-
स्यं घाहीकनगरं सम्भाव्यते । अन्यथा इदवाकुसुमयादारभ्य रामचन्द्रसमयं यावत्

प्रतिष्ठितस्य तस्य बाहोःकस्य सर्वत्र भूयसी प्रसिद्धिरपिपत् । न चोत्तरमन्देशस्य बाहोःकस्य केकयदेशस्य बाहोःकस्य केचित् प्रसिद्धिरप्येतत् । तस्मात् बाहोःकनगरवासिनां केपाञ्चित् प्राणित्यसम्यग्धेनात्र प्रत्यासेन्नानामुपेति-
वेनो कस्यचित्प्रदेशस्य रामचन्द्रसमये बाहोःकशब्देन प्रतिपत्तावपि 'नात्र बाहोःकं
नाम नगरमासीत् । बाहोःके च नगरे स इलो नाम राजाऽऽसीत् । तस्माच्चमुरन्दी-
कूलस्थमेव तद्बाहोःकमिह प्रतिपद्यते इति ग्रन्थः ॥

अथचाऽस्तु केकयात्माकतनो बाहोःकस्तथापि सन्निधत्ते बाहोःकनगरात् स-
गान्धारदेशः । तस्माद्भवान्तरेकवाक्यताऽनुतोधादस्मिन् गन्धर्वाऽभ्युपिते गान्धा-
रदेशे एवेदं प्रतिष्ठानपुरं सम्मान्यते ॥ ५ ॥

अपि च श्रीभूताया अस्या इलायास्तदानीं गन्धर्वराजपुत्री बुधश्चान्द्रिः पति-
रासीत् । स स्वराजधानीं बाहोःकनगरमेगच्छन्त्या इलायाः सीहादेन स्पन्देशे
गन्धर्वाभ्युपिते निवासं प्रकल्पयेदिति सर्वथा सम्मान्यते । बुधाधर्मसन्निधाने
चैतस्याः पुंस्त्वग्रन्तये स बुधो भरतराजद्वाराऽश्वमेधपथं कार्यामासेति स्मर्यते ।
बुधश्च गन्धर्वराजपुत्रत्वात् गन्धर्वदेशीयः । तेनावश्यं गन्धर्वाभ्युपिते गान्धारे तवि-
लानगरं प्रतिष्ठानमासीदित्यवगम्यते ॥ ६ ॥

तत्र सिन्धुदेशे गान्धारदेशश्चैव एवार्थ इत्येकं । अत एव सिन्धुनदात् पूर्वदिक्-
सन्निविष्टायास्तक्षशिलायाः पश्चिमदिक्स्थितायाः पुष्कलायतायाश्च विशेषेण गान्धारे-
देशान्तर्गतत्वं रामायणे व्याख्यातम् । परं तु सिन्धुनदात् पूर्वा दिशः 'सिन्धुविषयः'
पश्चिमस्तु देशो गान्धारविषय इत्येवं मेदेनाहुः । तत्र सिन्धुनदात् पश्चिमे गान्धारे-
येषं पुष्कलायती नगरी प्रसिध्यति तथैव भरताकणान्तर्गतकाले वर्धमानं नगरं
मासीत् ॥

सा गन्धर्वाणां राजधानी भरतेन विध्वंसिता पश्चात् पुष्कलायती नाम्ना परि-
णताऽभूदित्याहुः । वर्धमानं धीतम् चन्द्रवर्धमानं राज्ञां पुरा पुरत्रयान्तर्गतमेकं पुर-
मासीत् । वर्धमानसामिष्येनैव च सुद्युम्नेलामत्रां गन्धर्वराजेन बुधेनेदं प्रतिष्ठान-
पुरं प्रतिष्ठापितम् ॥

यत्रायं पुरुरया राज्यं चक्रे तस्यैव चेदमन्यदुपनिवेशस्थानं 'स्वातशशुल'
नाम्योनयोः सङ्गमस्थानादुत्तरो गौर्याः प्राक् कूलस्थं इस्तिनगरम् । यत्रायोः स-
मौपे नहुयो जगाम भरतो वा शकुन्तल्या मात्रा सह पितरं दुष्यन्तं जगाम तथा च
पुरुरघसो राज्यान्तर्गतमिदं पुरत्रयं पुरत्रयसंनिवेशस्थारस्यात् सन्निहितप्रायमेव
स्यादिति पश्यन्ति । सर्वथाऽपि सिन्धुनदात् पश्चिमतो गान्धारदेशे प्रतिष्ठानपुरमा-
सीदिति सिद्धम् ॥

ननु प्रदर्शितं पृथमेतिहासिकानां वचनं यत्र स्पष्टमुत्तरे जाह्नवीतीरे प्रयोगे
प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठाप्यते तदेतत् प्रतिष्ठानस्य गान्धारदेशीयत्वं विद्वद्भ्यः—इति चेत् ॥

अन्यप्रतिष्ठानपुराभिप्रायेण तदुपपत्तेः । तथा हि—ययातिर्नाहुष सम्राट् वृद्धावस्थायां संपूर्णं साम्राज्यं पूरुप्रभृतिभ्यः पुत्रेभ्यो यथायथं विभज्य स्वमस्मिन् गङ्गायमुत्तासङ्गमस्थाने प्रयागे वानप्रस्थरूपेण न्युवासोत्थैतिहासिकाः प्राहुः । तत्रावश्यमस्य ययाते, सम्राज किञ्चिदुपनिवेशस्थानं प्रयागप्रत्यासत्या प्रवृत्तं सम्भाव्यते । प्रतिष्ठानाधिपतिसम्प्रन्धाच्चैतस्य स्थानस्य स्वयं लोके प्रतिष्ठानसंज्ञा प्रवृत्ता संभाव्यते । क्रमेण सुरदमूलाया लाकप्रसिद्धेरनुसंधादस्य ययातेरुत्तरकालेपि तत्स्थानं प्रतिष्ठानशब्देनैव व्यवहियमाणमासीत् । अतस्तदभिप्रायेणैव तानि सर्वाणि प्रयागप्रतिष्ठानवचनान्युपपाद्यानि । न त्वेतावता प्रयागे प्रतिष्ठानमासीदिति कृत्वा गान्धारदेशे प्रतिष्ठानमासीदिति वक्तुं युज्यते । बाह्लीकानां केषांचिदत्र केकयदेशप्रान्ते चाणिज्यसम्प्रन्धेन समागत्योपनिविष्टानामुपनिवेशस्थानस्य केकयदेशान्तर्गतस्य प्रदेशविशेषस्य बाह्लीकत्वेन प्रतिपत्तावपि नैतावतोत्तरभद्रदेशस्यस्य प्रधानभूतस्य बाह्लीकनगरस्यापलापः शक्यते कर्तुम् । उभयोः प्रामाणिकत्वेनौचित्यात् तत्र तत्रार्थसमावेशः प्रकृतैः सम्भवात् । तस्मादस्तु ययातेरुत्तरकालं प्रयागेऽपि प्रतिष्ठानम् । किन्तु प्रधानभूतं चन्द्रवंश्यानां राजधानी प्रतिष्ठानं गान्धारदेशे एवासीत् । वंशप्रवर्तकस्य पुरुरवसो गान्धर्वदेशोऽवस्थानप्रसिद्ध्या तत्प्रतिष्ठानस्य गन्धर्वदेशीयतयैव प्रतिपत्तुं युक्तत्वात् ।

— यत्तु गान्धारदेशस्य द्रुह्युवंशधरेण, गान्धारणेन विनिर्मितत्वात् तस्य द्रुह्युराज्यान्तर्गतत्वं पूर्वमाख्यातम् । तेनैतस्य पुरो, सम्राजस्तत्र देशे प्रधानराजधानी प्रतिष्ठानं न संभवतीति केचिदाक्षिपन्ति । तदसत् । तेषामैतिहासिकवचनानां गान्धारणे गान्धारनगरनिर्माणे तात्पर्यावधारणादवोपात् तदिदं नगरं अयस्त्रिंशदक्षांशदेशीयं (पट्पाठ पश्चिमदेशान्तरे) संनिविशते । तच्च सार्धचतुस्त्रिंशदक्षांशस्था (६१ सप्ततितमपश्चिमदेशान्तरस्थाच्च) प्रतिष्ठाननगराद् दक्षिणपश्चिमे संपद्यते । संभवति हि प्रतीयमाण्डलिकस्यापि तस्य द्रुह्योर्भातृस्नेहेन पुरोरनुमाया तदाज्ञया या पुरुसाम्राज्यान्तर्गते गन्धर्वदेशोऽपि स्वद्रव्यव्ययेन गान्धारनगरं निर्माय पूत्ये प्रमदे समर्पणमिति नैतावता गन्धर्वदेशमात्रस्य द्रुह्युराज्यान्तर्पातित्वं प्राप्नोति । परानुमत्या परस्य देशोऽपि परेणाऽपि नगतादिनिर्माणस्य केनचिद्विषयेन संभाव्यमानत्वात् । अथ च क्रमेण प्रसिद्धिं प्राप्तस्य गान्धारनगरस्य सम्प्रन्धेनैवायं गन्धर्वदेशोऽपि गान्धारनाम्ना प्रसिद्धोऽभूदित्यन्यदेतत् । तस्मादनैतावता गान्धारदेशे प्रतिष्ठानसत्ता नोपपद्यते—इति शोध्यम् ।

यत्तु अन्तरिक्षचारिणां गन्धर्वाणां विषयेषु गान्धारेषु प्रतिष्ठानपुराभ्युपगमे—

“क्षिताषडसि राजेन्द्र अन्तरिक्षे चराम्यहम्” ।

इति शकुन्तलावचनं विरुध्यते । प्रतिष्ठानस्यान्तरिक्षवर्तितया दुष्यन्तस्याप्यन्तरिक्षचारित्वोपपत्तेरुपेतम् । तद्रूप्यसारम् । मनुष्यजातीयस्यमसि । गन्धर्विणीसन्तानत्वाद् गन्धर्वजातीयाऽहमस्मि । मनुष्यास्तु पृथ्वीलोकाचारिणोऽ-

धर्मतीर्थस्थानमरण्यबहुलमेवासीदिति गम्यते । तीर्थदृष्ट्या तत्र कदाचिन्निवसता-
मपि पौरवाणां प्रधानराजधानी प्रतिष्ठानं गन्धर्वदेशे एवासीत् । अत एव पुरुरवसो
गन्धर्वदेशवासित्वमिवास्य पुत्राणामपि तद्देशवासित्वमैतिहासिकै स्मर्यते ।
यथाह लैङ्ग, पट्टपठितमाध्याये—

“तस्य सप्तमिवन् पुत्रा सर्वे ब्रितततेजसः ।
गन्धर्वलोकाविदिता भवभक्ता महाबलाः”

इति । तस्मात् पुष्कलावती सन्निधाने क्वचित्प्रतिष्ठानपुरमासीदिति निष्प्रतिपक्ष-
सिद्धम् । इति चतुर्थी प्रतिपत्तिः ॥ ४ ॥

आसां चतसृणां प्रतिपत्तीनां चतुर्थी साध्वी प्रामाणिकप्रबलपुक्तपुपेतत्वादिति
ध्वन्यमध्यवस्थाम् ।

तदिदं प्रतिष्ठानपुरं केन विनिर्मितमित्यत्र मतत्रयं भवति । वैवस्व-
तनृमनुनैवेदं नगरं विनिर्माय सुद्युम्नाय स्वपुत्राय समर्पितमिति पराशरः प्राह ।
यथोक्तं विष्णुपुराणे—

“तत्प्रिष्ठानु वसिष्ठवचनात् प्रतिष्ठानं नाम नगरं सुद्युम्नाय दत्तं तच्चासौ पुरुरवसे
प्रादात्” — इति । हरिवंशेऽप्येवमुक्तम्—

“वसिष्ठवचनाच्चासीत् प्रतिष्ठाने महात्मनः ।
प्रतिष्ठा धर्मराजस्य सुद्युम्नस्य कुरुद्वद ॥ १ ॥
तपुरुरवसे प्रादाद्राज्यं प्राप्य महायशः ।
सुद्युम्नं कारयामास प्रतिष्ठाने नृपक्रिया ॥ २ ॥

इति । ब्रह्माण्डोपोद्घातस्य तृतीयपादे पठितमेऽध्याये चेवमुक्तम् । अथेदवाकुणा
महाराजेनेदं नगरं निर्माय स्वभगिन्यै इलायै समर्पितमिति परे प्राहुः । अथ बाहो-
काधीश्वरोऽयं सुद्युम्नो महाराजः स्त्रीभावमागच्छ लम्बावेशाद् बाहोः नगरमगत्वा
बहिरेव यत्रावतस्ये तत्रैव तत्पत्न्या तदभर्ता युधो गन्धर्वराजः प्रतिष्ठानं नाम नगरं
प्रतिष्ठापयामासेत्युक्तं रामायणे । तदित्यं सर्वकवास्यतयाऽयमर्थः प्रतिपद्यते—यत्
किं पुरा मनुना सुद्युम्नाय बाहोः नगरं दत्तमासीत् । पश्चात् तस्य स्त्रीभावोत्तरं
रामनोबैयस्यतस्येदवाकोबुधस्य च प्रयत्नादिदं नगरं विनिर्मितमासीदिति । इति
प्रतिष्ठानपुराख्यानं समाप्तम् ॥ २ ॥

इत्येतत् प्रतिष्ठानपुरस्य निर्माणसंबन्धेन मतत्रयमुक्तं भवति । एवं तावत्
प्रतिष्ठानपुरं मनुना विनिर्माय सुद्युम्नाय दत्तमित्येवम् । इदवाकुणा विनिर्माय
स्वभगिन्यै इलायै दत्तमित्यपरम् । मनुना बाहोः नगरं सुद्युम्नाय दत्तमा-
सीत् किन्तु सुद्युम्नस्यैव स्त्रीभावोत्तरमिलनाज्ञा प्रमिदिरभूत् । ततोबाहो-
नगरेऽवस्थान्मरयेच्यमानाया इलायाः प्रतिष्ठानार्थं तदभर्ता गन्धर्वराजेन सुधेनदं

प्रतिष्ठानपुरं निमित्तमिति तृतीयम् । तत्राद्ये मतद्वये तावदिलासुघुन्नयोर्मिश्रत्वं प्रतीयते इति युक्तमुत्पद्यामः । किन्तु तृतीयस्मिन् मते इलासुघुन्नयोरभिप्रत्वमुच्यते । तत्रावकल्पते । स्त्रियाः पुरुषस्य चैकत्वासंभवात् । अतस्तद्विषयमिदानीं विवेचयामः ॥

इलासुघुन्नसंयन्त्रेण तावन्मतचतुष्टयं भवति । (१) बाहीकनग-
राधिष्ठाता तत्रैव राज्यं कुर्वाणः स इलो राजा पश्चादिलानाज्ञी स्त्रीयभूय स्त्रीभावो-
त्तरं तु बाहीकं त्यक्त्वाऽन्यत्र प्रतिष्ठानपुरं निर्माय तत्र जीवनशेषं यापयामास
इत्येकम् ॥

(२) प्रतिष्ठानपुराधिष्ठाता तत्रैव राज्यं कुर्वाणः स सुघुन्नः पश्चादिला नाज्ञी
स्त्री भूत्वा तत्रैव प्रतिष्ठानपुरे जीवनपर्यन्तं राज्यं चक्रे ॥ इति द्वितीयम् ॥

(३) इला (१-लैङ्गे. अ. ६६) तावदियमिद्वयाकुप्रभृतीनां ज्येष्ठा भगिनी ।
सा होतुरपचारात् जन्मनैव स्त्रीरूपा सती पश्चात् मिश्रवरुणप्रसादात् पुंस्त्वं
प्राप्य सुघुन्नो नाम भूत्वा पश्चात् शरयणप्रवेशात् पुनरिला नाज्ञी स्त्री बभूव । सा
पुनः पुरुषवसः प्रयत्नात् पुमानभूत् । दक्षिणदेशीयदण्डकारणान्तर्गते प्रतिष्ठान-
पुरे धैतस्या दायप्राप्तं राज्यमासीदिति तृतीयम् ॥

(४) इद्वयाकुप्रभृतीनां ज्येष्ठा भगिनीयमिला प्रतिष्ठानपुराधिष्ठात्री दायप्राप्तेऽ-
स्मिन् नगरे राज्यं चक्रे । सुघुन्नस्तु तेषां सर्वकनिष्ठो भ्राता । स बाहोकेपुराधि-
ष्ठाता राजासीत् । किन्त्विलायाः स्त्रीत्वाद् राज्यकर्मणि तत्साहाय्यार्थमिद्वयाकुणा
नियुक्तोऽयं सुघुन्नः प्रतिष्ठानपुरे सचिवरूपेणावस्थाय चिराय राज्यकर्मसु प्राधान्य-
माप्ते इति चतुर्थम् । इत्थं चतुर्णां मतानामाद्येषु त्रिषु सुघुन्नश्चैव चैक एवार्थः
सिध्यति । चतुर्थं तु मिथस्तयोर्मेदं पद्यामः ॥

तान्योतानि मतानि क्रमेणोपपादयितुमादौ तावत् प्रथमं मतं धैतयेन
प्रदर्शयामः । रामायणे चाटमीकीये भगवान् रामचन्द्रः स्वप्राप्तुम्यस्तदिलाचरिप्रमा-
चक्षणाणो जन्मनः पुरुषं कर्दमस्य मुनेः पुत्रं बाहीकजातीयं कंचिदिलं नाम राजानं
बाहीकाधीश्वरं शिवकोपात् स्त्रीत्वं गतमाश्रयाय संवर्तशिष्येण महत्तनाज्ञा राह
कृतादश्वमेधात् तस्य पुंस्त्वप्राप्तिमाचष्टे । तथाहि रामायणश्लोकाः प्रदर्श्यन्ते—

“भूयते हि पुरा सीम्य कर्दमस्य प्रजापतेः ।

पुत्रो बाहीश्वरः धीमानिलो नाम सुधार्मिकः ॥ १ ॥

स राजा पृथिवीं सर्वो वशो कृत्वा महापशाः ।

राज्यं चैव नरव्याघ्र पुत्रवत् पर्यपालयत् ॥ २ ॥

सुरेभ्य परमोदारैर्दत्तेष्वेभ्य महाधनैः ।

नागराक्षसगन्धर्वैर्यक्षैश्च सुमहात्मभिः ॥ ३ ॥

पूज्यते नित्यशः सौम्यः भयातै रघुनन्दन ।
 अधिभ्यंश्च त्रयो लोकाः सरोपस्य महात्मनः ॥ ४ ॥
 स राजा तादृशोऽप्यासीद्धर्मं धीर्यं च निष्ठितः ।
 बुद्ध्या च परमोदारो बाह्यीकेशो महायशः ॥ ५ ॥
 स प्रचको महाबाहुर्मृगायां रुचिरे घने ।
 चैत्रे मनोरमे मासि सभृत्यबलवाहनः ॥ ६ ॥
 प्रजघ्ने स नृपोऽरण्ये मृगान्कृतसहस्रशः ।
 हत्वैव वृत्तिर्नाभूच्च राक्षस्तस्य महात्मनः ॥ ७ ॥
 नाना मृगाणामयुतं घञ्यमानं महात्मना ।
 यत्र जातो महासेनस्तं देशमुपचक्रमे ॥ ८ ॥
 तस्मिन् प्रदेशे देवेशः शैलराजसुतां हरः ।
 रमयामास दुर्धर्पः सर्वैरनुचरैः सह ॥ ९ ॥
 कृत्वा स्त्रीरूपमात्मानमुमेशो गोपतिध्वजः ।
 देव्याः प्रियचिकीर्षुः संस्तस्मिन् पर्वतनिर्झरे ॥ १० ॥
 तस्माद् यजामहे सर्वे पार्थिवार्ये दुरासदम् ।
 कर्दमेनैवमुक्तास्तु सर्व एव द्विजर्पमाः ॥ ११ ॥
 रोचयन्ति स्म तं यज्ञं रुद्रस्याराधनं प्रति ।
 संवर्तस्य तु राजर्षिः शिष्यः परपुरज्ययः ॥ १२ ॥
 मरुत्त इति विख्यातस्तं यज्ञं समुपाहरत् ।
 ततो यज्ञो महानासीद् बुधाश्रमसमीपतः ॥ १३ ॥
 रुद्रश्च परमं तोपमाजगाम महायशः ।
 अथ यज्ञे समाते तुङ्ग्रीतः परमया मुदा ॥ १४ ॥
 उमापतिर्द्विजान् सर्वानुयाच हलसन्निधौ ।
 ग्रीतोऽस्मि हयमेधेन भक्त्या च द्विजसत्तमाः ॥ १५ ॥
 अस्य घट्टिपतेश्चैव किं करोमि प्रियं शुभम् ।
 तथा वदति देवेशोद्विजास्ते सुसमाहिताः ॥ १६ ॥
 प्रसादयन्ति देवेशं यथा स्यात् पुरुषस्त्विहा ।
 ततः प्रीतो महादेवः पुरुषत्वं ददौ पुनः ॥ १७ ॥

अत्र मरुत्तोऽयमविक्षितः पुत्रः सूर्यवंशीयः । तेन मरुत्तेन समकालोऽयमिलः
 सुयुजो नेत्रवाकुसमकाल इति निर्धार्यते । पुंस्त्वकाले चैतस्यैलस्य शशविन्दुर्नाम
 पुत्र आसीन्नतु पुराणोक्ता गयोत्कलचिनताम्बा इति च विशेषोऽवधार्यते । स्त्रीत्व-
 काले चैतस्या इलायाः पुररवा नाम पुत्रः कार्तिकेयजन्मस्थानस्य श्वेतगिरेः संनिधा-
 नेऽभून्नतु पुराणोक्तो कनकलसंनिधाने पुरुषर्षते इत्यपि विशिष्यते इति रामायणीयं
 प्रथमं मतमुक्तं भवति ॥ १ ॥

एतद्रामायणपाठतः पुरात्वे परोक्षार्थज्ञानसाधनी काचिदावर्तनी नाम विष्णो-
 ष्ठावपु प्रचरितासीदिति विज्ञायते ॥ २ ॥

सुपुत्रोपाख्यानम्—तत्र शंखलिखितोपाख्यानम् ॥ अथ द्वितीये तु मते
प्रतिष्ठानपुत्रधिष्ठाता सुपुत्रो नाम कश्चिन्महाराज आसीत् । ब्राह्मेऽष्टशताध्याये
सुपुत्रोपमिश्रध्यायेन व्यपदिश्यते । अस्यैव सुपुत्रस्य राज्यशासनकाले शङ्ख
लिखितश्चेति द्वौ भ्रातरौ तपस्विनाचारताम् ॥ अलर्कपुत्रो महर्षिर्जंगीपत्यस्तयोः
पिताऽऽसीत् । हिमालयराजकन्यानामपणैकपणैकपाटलानां पार्यतीयाख्याया प्रति-
दानां सर्वकनिष्ठैकपाटला पार्यती तयोर्माताऽऽसीत् ॥ तदुक्तं ब्राह्मे द्वाविंशोऽध्याये ॥

“सोपि कालेन शीलेन्द्रो मेनायामुदपादयत् ।
अपणांमेकपणां च तथा चैवैकपाटलम् ॥ १ ॥
उमा तासां वरिष्ठा च महादेवमुपस्थिता ।
वृक्षकश्योशना तस्य पुत्रः स भृगुनन्दन ॥ २ ॥
आसीत् तस्यैकपणां तु देघलं सुपुत्रे सुतम् ।
या तु तासां कुमारीणां तृतीया लोकपाटला ॥ ३ ॥
पुत्रस्ता तमलर्कस्य जैगीपत्यमुपस्थिता ।
तस्याश्च शङ्खलिखितौ स्मृतौ पुत्रावयोनौ ॥ ४ ॥

तयोश्च पृथक् पृथगायसथी सैतवाहिन्या नद्या उपकूलेऽनतिदूरे सन्निविष्टौ
पुष्पफलवृक्षैरतिरमणीयाचारताम् । तत्र कदाचिद्विहितो यदृच्छया शङ्खाश्रम-
माजगाम । शङ्खस्तु कचिद्विष्णोस्तदानीनाश्रमे नासीत् । भ्रात्रा हीनमाश्रमं दृष्ट्वा
तदागमनप्रतीक्षया तत्र स्थातुमीहमानः स कालपापनर्चया तदाश्रमवृक्षभ्यः
फलान्याहृत्य तत्रैव स्थित्वा विप्रार्थं भक्षयामास । भक्षयत्येव च तस्मिन् शङ्खो-
ऽप्याश्रममाययौ । फलानि भक्षयन्तं लिखितं दृष्ट्वा शङ्ख उवाच । कुत एतानि-
फलान्याहृतानि, अत्र वा केन हेतुना भक्षयसीति । ततोऽयं लिखितो ज्येष्ठं भ्रातरमुप-
सृत्यामिवाद्य च प्रहसन्निव विनयेनोवाच—इत एवैतानि मया गृहीतानीति ।
ततस्तौभ्रातरोपाक्रान्तः शङ्खोऽब्रवीत्—अदत्तान्येतानि फलानि स्वयमाददानेन त्वया
स्तेयमिदमाचरितम् । तेनादत्तादानपापेनाक्रान्तोऽसि स त्वं गच्छ राजानमासाद्य
सर्वपापमुक्त्वा पापनिष्कार्ये तेन दृतं चौरदण्डं धारय । ततस्ते स्वयमोऽनुपालितः
स्यादिति । इत्यमुक्तः स लिखितः सत्वरं तद्वचनात् राजानं सुपुत्रमाजगाम ।
आगतं च लिखितमन्तपातेभ्यः श्रुत्वा सहामात्यः पद्भ्यां बहिरभ्यागत्यामिवाद्य च
तेन सहान्तः प्रविशेश । आसनादिभिरभ्यर्च्य सत्वरं च तं परच्छ । किमर्पमाणम-
नं तन्मे शंसेति । लिखित उवाच—

“अनिस्पृष्टानि गुरुणा फलान्याहृत्य चाश्रमे ।
भक्षितानि मया राजन । तत्र मां शशि माचिरम् ॥ १ ॥

सुपुत्रउवाच—

पुष्पमूलफलादीनि घन्याऽपरिमृत्तानि चेत् ।
निघेघलक्षणाऽभावे गृहानो नापरिगृह्यति ॥ २ ॥

१ घानस्पत्यं मूलफलं दार्यन्यर्थं तथैव च ।
 २ पूर्णं च गोभ्यो मासार्थमस्तेयं मनुस्त्ववीत् ॥ ३ ॥
 ३ द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्ग्रायिषू मे च मूलके ।
 आददानः परक्षेत्राज दण्डं वातुमर्हति ॥ ४ ॥

लिखित उवाच—

“एवमेतद् यथाथ त्वं किन्तु पापानुपति यत् ।
 तदपापमपि त्याज्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥ १ ॥
 यः स्वास्यदत्तान्यादत्तेऽपहर्ता व्यस्रपि क्वचित् ।
 दोषानुदर्शनी स्तेये बुद्धिस्तस्य श्रुत्या भवेत् ॥ ६ ॥
 एवमाह मम भ्राता ज्येष्ठः शंखो गुरुर्मम ।
 तथैव श्रूयते धर्मगाथाऽप्यत्र पुरातनी ॥ ७ ॥
 ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किञ्च ज्ञात्वा जगत् ।
 तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यचिद्वनम् ॥ ८ ॥

सुयुक्त उवाच—

“प्रमाणं वेन्मतो राजा भवतो दण्डधारणे ।
 अनुज्ञायामपि तथा हेतुः स्यादेव भूपतिः ॥
 स भवानभ्यनुज्ञातो मया दोषान् विमोचितः ।
 कामानन्यानतो ब्रूहि करिष्यामि हि ते वचः ॥

लिखित उवाच—

“अदण्डनेऽभिशास्तस्य धर्मं न स्याद् वृद्धा स्थितिः ।
 इच्छामि दण्डमेव स्वं यच्च पश्यामि दुष्कृतम् ॥ १ ॥
 भ्रातरं यदि यास्यामि हृन्वधमनो हृदण्डितः ।
 धर्मस्यस्य सतस्तस्य पापबुद्धिर्मवेन्मयि ॥

इत्य राजा हृन्वधमानोऽपि स लिखितो भृशं पातकात् भीतो दण्डमेव वर्या-
 मास । ततः सुयुक्तस्तस्य कपौ प्रच्छेदयामास । धृतदण्डस्तु लिखितो भ्रातरं शङ्क-
 गत्वा क्लेशादार्त उवाच—वृत्तदण्डोऽस्मि भगवन् । इदानीं मेऽपराधं क्षन्तुमर्हसि ।
 शङ्क उवाच—

“न कुप्ये तव धर्मज्ञः न त्वं दूषयसे मम ।
 धर्मस्तु ते व्यतिक्रान्तस्ततस्ते निष्कृतिः कृता ॥
 त्वं सैतवाहिनीं गत्वा तर्पयस्व यथाविधि ।
 देशान् श्रुषीन् पितृभ्याऽथ मैवाधर्मै मनः कृथा ॥

इत्थं शङ्खाग्रया लिखितो नदीं सैः श्याहीतो मधगाह्य तर्पणार्थं प्रचक्रे । नेचाम-
ववाहनानस्य तस्य पुनः प्राग्वद्वाह मादुपस्तान् । विस्मृतः स तो बाहू भ्रातुर्दश-
यामास । शङ्खेऽग्रयोत् । तत्र सा मया कृतम् । मा ते तत्र विशङ्खाऽभून् । दैवं ह्रीदमग्र
विहितं द्रष्टव्यम् । लिखित उवाच—

यदीदृशं ते तपसो धीर्यमस्ति स तर्हि कस्माद्वाहं त्वया पूर्वमेव पूतः कृतः
किमर्थमहं राजसदनं प्रेषित इति । शङ्ख उवाच—

“यमेतन्मया कार्यं नाहं दण्डयस्तव ।

इत्थं पूतः स नृपतिर्यं चापि पितृभिः सह ॥ १ ॥

गुरोरन्यथलितस्य कार्याकार्यमज्ञानतः ।

उत्पथं प्रतिपन्नस्य न्याय्यं भवति शासनम् ॥ २ ॥

उत्पथं प्रतिपन्ने तु ब्राह्मणेऽपि त्वयोदशे ।

दण्डेन शासनं कर्तुं अधिकारोऽस्ति भूपतेः ॥ ३ ॥

इत्यभाष्यस्तो लिखितः पूतः प्रसन्नः स्वग्रामं जगाम ।

अत्र कश्चिदित्थं प्रत्ययतिष्ठते । यदिदमग्र शङ्खाग्रमे लिखितेनादृतानि कला-
न्याहतानि तत्र धर्मविषयं भवति । पुराकालेऽपि भारतीय धर्मस्मृतिकारैरपदण्णीय-
द्रव्यप्रकरणे फलमूलादीनां परिगणितवान्, स्वाम्यनुशास्यतिरेकेऽपि तदादानेऽप-
राधाभावात् ॥ यथोक्तं मानवीये—

“दानस्त्वयं मूलकलं दार्वान्यर्थं तथैव च ।

तुणं च गोम्यो प्रासार्थमस्तेयं मनुस्मरवीत ॥

(८ । ३३६) द्विजोऽप्यगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविंशु द्वे च मूलके । आददानः परस्त्रात्र
दण्डं दातुमर्हति (८ अ. ३४१) । गौतमीयेऽपि—

“वीरुदनस्पतीनां पुण्याणि स्वयदाददीत । कलानि चापरिहृतानाम्”—इति,
तथा चानपराये लिखिताय हस्तउद्दानमककठिनदण्डानुशादानं सुयुजस्यापि
नायकस्यते इति ॥

तत्र ग्रामः—अथस्वित्तं हीदं देशकालापायद्रव्यपात्रानुरोधेन धर्मप्रकरणं भवति ।
नानवेत्तैतानि धर्मो रूपं धत्ते । तथा चेदमादानमस्तेयं द्विधोपपद्यते । निषेधलक्षणा-
भावात् साधारणीकृतमेकम् । क्षीणवृत्तेष्वपकृतं च द्वितीयमिति । तत्र लिखितस्य
क्षीणवृत्तिश्चाभावात्कलादानं नापदमकृतमित्यधर्मः प्राप्नोति । लिखितस्य स्वयं
दण्डप्रहणाग्रहेण च शङ्खाग्रमस्यकलानां साधारणीकृतत्वं नासीदिति विहायते ।
तथा च तदादानेऽप्यधर्मः प्राप्नोति । तस्मादुचितोऽयं सुयुजस्तो लिखितदण्ड
इति मान्यम् ॥

अत्राहुः—अस्ति खल्वन्योऽपि राजा सुद्युम्नो यथा सूर्यवंशे युवनाश्वस्य पिता सुद्युम्न इत्युच्यते । तथापि न तत्सामयिकमिदं शङ्खलिखितोपाख्यानम् ॥

अनाधुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । इति शान्तिपर्वणि त्रयोविंशत्यां व्यासेनोक्तेः पुरातनेत्यक्षरस्यारस्यादतत्सामयिकत्वस्यैवावगमात् । युवनाश्वपितुः सुद्युम्नस्य तु वेदव्याससमकालमायत्वात्—इति केचित् ॥ परेतु युवनाश्वपितुः सुद्युम्नस्यैव संश्लेषेनेदं शङ्खलिखितोपाख्यानमाहुः । तदीयराजधान्या अपोधायाः शङ्खलिखितवनस्थानसंनिहितत्वात्, गन्धर्वदेशीयप्रतिष्ठानपुरस्य विप्रकृष्टत्वाच्च । तत्र तत्वं मृग्यम् । चाराहुपुराणोक्तः काशिराजस्य सुप्रतीकस्य कनिष्ठपुत्रस्तु सुद्युम्नो नैतच्चरितनायकः संभाव्यते । तज्ज्येष्ठभ्रातुर्दुर्जयस्य काशिराजस्य महाप्रतापित्वेऽपि तदधिराजस्य सुद्युम्नस्य अविशिष्टराजत्वाद् दुर्जयमगत्वा सुद्युम्नं प्रति लिखितगमनस्या समञ्जसत्वात् ॥

अथ यतोऽस्यां सैतवाहिन्यां नद्यामवगाहमानस्य लिखितस्य बाहू प्रादुरास्तां ततस्तदिनादारभ्यैवास्याः सैतवाहिन्याः सरितो बाहुदेति नामान्तरं प्रसिद्धमभूत् । इति सुद्युम्नोपाख्याने शङ्खलिखितोपाख्यानम् ॥

अथ सुद्युम्नोपाख्याने यक्षोपाख्यानम्—

स एष प्रतिष्ठानपुराधिष्ठाता महाराजः सुद्युम्नोऽत्यन्तं मृगयाव्यसन्त्यासीत् । स भूयो भूयो मृगयां चरन्नेकदा महत्या सेनया मृगयामाजगाम ॥ स हिमालयप्रान्ते बहुव्यालसमाकुलं गहनं वनं परिव्रजाम् । तत्र वनोद्देशे परिभ्रमन् मृगान् हरन् शशान् सूकरान् खड्गान् गधयान् शरभान् महिषान् सुमरान् वनकुक्कुटान् अन्योद्भवैर्विधान् मेघान् हिंस्रान् वा पशून् निघ्नन् मनो विनोदयामास । मृगयागतमानसः स कश्चित् कालमटव्यामेव स्थातुं मतिमाधाय राज्यतन्त्रपरिचरकानमात्यानुवाच ।

“गच्छन्तु नगरं सर्वे भवन्तोऽवहितेन्द्रियाः ।”

देशं कोशं धलं राज्यं पालयन्तु यथाक्रमम् ॥ १ ॥

आदायामीन् घसिष्ठेऽपि तथा यातु पितेव नः ।

घस्यामि मृगयाशीलः कंचित्कालमहं वने ॥ २ ॥

अरण्यभोगमुग्मिध्वं याजिघारणमातुषैः ।

मृगयाशीलिभिः कैश्चिद्दिना यातु परे पुरीम् ॥ ३ ॥

(ब्राह्मेऽष्ट शताध्याये १०८) इत्यनाशतास्तेऽनात्त्याः प्रतिष्ठाननायधुः । स तु राजा सुद्युम्नः स्वयं हिमयन्तं गिरिमेव शनैः प्रायात् । स तत्र कंचित्कालं निवासाय स्वसंनिवेशयोग्यं रमणीयं स्थानमन्वेष्टयामास । अकस्मात्तत्राति विशदं राजोचितं गिरिकन्दरं प्राप्य संनिवेशाय मनोदधे । तच्च गिरिकन्दरं समष्टुनाम्नः कस्यापि यक्षेश्वरस्य स्थातमासीत् । समानाप्नो च तस्य भार्यासीत् । तथा सह मृगयाविहारार्थं स यदा पश्चिदन्यत्र सत्तार तदानीमेव शून्यं स्थान-

मालोन्मय राजा सुद्युतस्तद्वासस्थानं स्वयं गिरिगह्वरकस्मादाचक्रमे । स-यक्षः
समार्यः प्रत्यावृत्त्य स्वस्थानं महत्या सेनया समेतेन राजाकान्तं दृष्ट्वा ममेदं स्थानं
दीयतामिति राजानमर्थयामास । किन्तु राजदूतेन ताडितः स भूयो व्याकुल-
श्चिन्तयामास—

“इहं जेतुं न शक्नोमि याचितो न ददात्ययम् ।
हृतं गेहं ममानेन हन्त किं करवाण्यहम् ॥ १ ॥

सोऽन्यानपि यक्षानाहूय तानुवाच—

“युद्धे जित्वा च राजानमिलमुद्धतदन्तिनम् ।
गृहाप्यान्यतो याति मम तत्कलुर्महद्य ॥”

इति । एवमुक्तास्ते युद्धदुर्मदा युंद्धार्यमायोजनं कृत्वा राजान-
मुपेयोद्युः—

“गृहालयोऽयमस्माकं निर्गच्छास्माद्भुतं नृप ।
नोवेद्युद्धात्परिग्रहः पलाय्य त्वं, गमिष्यसि ॥

एवं यक्षैरुक्तः स राजा सुद्युतः क्रोधरक्तोक्षणो युद्धं कर्तुमारम्भे । स
महाराज्ञी राजा तान् सर्वान् यक्षान् जित्वा दशरात्रीस्तत्रोवाच । स तु समनुनाम
यक्षो विजितो हृतगेहो दुःखकातरौ यत्र तत्र चने विचरन् भूयसा चिन्ताकान्तः
स्वभार्यां समामुवाच ।

“राजायं दुर्मना, कान्ते व्यसनासकमानसः ।
कथमायाति विपदं तत्रोपायो विचिन्त्यताम् ॥ १ ॥
पापिनाभिह राज्यानि व्यसनान्तानि निश्चितम् ।
तस्मात् पापिगमेनं त्वं प्रापयामाचन प्रति ॥ २ ॥
प्रविशेत्तत्र राजायं स्त्री भविष्यत्यसंशयम् ।
पुमानुमाचनं गत्वा स्त्रीत्वमेतीति विश्रुतम् ॥ ३ ॥

एवमुक्ता सा समा नाम यक्षभार्या मृगी भूत्वा सुद्युतस्य पुस्तोऽभवत् ।
स राजा मृगीमालोन्मय तां मृगीमन्त्रेण एव हयारूढो निर्ययी । पुरात्वे हि यक्षा-
दयो वैशानिका विद्याविशेषमायात् परकार्यरेशयान्तरसञ्चारे विप्रहान्तर-
धारणे च शिक्षिता आसन् । उभयथा चास्या यक्षभार्यायाः मृगीमायः संभाव्यते ।
परकायप्रवेशविद्यया वा । विप्रहान्तरकृतविद्यया वा । उभयथाऽप्येतमर्थं
भास्तर्यं प्रिदांसो नासंभार्यं मन्यन्ते । अद्यत्वे वेदविद्याविलोपात्ताद-
शविज्ञानस्याशङ्क्यत्वेऽपि पुरात्वे वेदविद्धिः सुकल्पात् । ये त्रिदानीन्तना
अदृष्टप्रचारमर्थं सर्वदेवासंभार्यं मन्यन्ते तेषां बालदुर्दीनां संतोषाय तस्या
यक्षभार्याया औपचारिकं मृगीमायं कल्पयामः । यथा हि मृगवृद्धं मृगायित

काविस्मृगी वने दूरं परिसर्पयति । एवमियं समा परमसुन्दरी सौन्दर्येण राजानं
 मोहयित्वा दृश्यादृश्या भवन्ती तं दूरे घनं निनायेति स्मृगीभावस्य तात्पर्यम् । तथा
 चैव सुयुञ्जन्नद्रुप्रमं नामातिप्रियं तरस्विनं निजवाजिनमध्यारुढस्तां स्मृगीभूतां
 समामनुसरन् वनाद्वनान्तरमनुगच्छन् यदृच्छया कुमारवनमनुप्रविवेश । तस्यैवो-
 भावनमिति संज्ञान्तरं ग्राह्ये ॥ अस्ति हि हिमालयमण्डलान्तर्गत एवोपकल्पितः
 कश्चिदन्यो मेरुर्नामिति पुराणानुशीलनतोऽवधार्यते । तस्यैव च मेरोः
 सन्नहितप्राये, कश्चित्प्रदेशे संनिविष्टमिदमासीदण्यं कुमारवनं नाम । तत्र
 कचिद्वृक्षलैरधिवासितं, कचिद्वा सालैस्तालैस्तमालैश्चम्पकैः पनसैराग्नौ नैपै-
 र्मधुकैर्दाण्डिमैर्नारिकेलैः पूतैः खजूरैः शिरीषैस्तैश्चैवंचिधैः पादपैरितस्ततः
 समाकीर्णं वनखण्डं दृश्यते । तत्र तत्र माधवी मण्डपावृतं कदलीखण्ड-
 मण्डितं यूथिकामालतीकुन्दबल्लीसमावृत्तमासीत् । कचिकी-
 चकध्वनिनानादितं भ्रमरालीस्तरस्यं कचित् कचिच्चक्रवाकहंसकारण्ड-
 चादिनानाविधपक्षिकलकूजितरमणीयं वनप्रदेशं ददर्श । तस्यैषोऽतिवि-
 शिष्टां हृदयप्राहिणीं रमणीयकतामितस्तताऽवलोकयन् यथेच्छमनुविहरन्नेकाकी
 दूरोपसृतसार्यवाहो वैवात् कचिदेकप्रातिमनोहरे प्रदेशे प्रविवेश । प्रविशन्नेव
 तत्क्षणादसौ सुयुञ्जः स्त्रीत्वमापत् । सर्वाणि स्त्रीचिह्नानि तस्य तत्क्षणादजायन्त ।
 अथाऽपि तस्य यदवाऽभवत् । द्वित्राः सहचारिणः भृत्या अपि तत्रानुगताः
 स्त्रियः समपद्यन्त । समा खेपातिसंहृष्टा भूत्वा ततः प्रत्यावृत्त्य स्वपतिं समन्तुं नान
 यत्नमागत्य कृतकृत्यतामात्मनो निरूप्य परं ह्यसंचादमप्राचयत् । स्वीयं च स्थानं
 गिरिकन्दरमप्रतिपक्षमाचक्रमे । सुयुञ्जस्तु राजा स्त्रीमाचमागतस्तत्राकस्नादत्यद्भुत-
 मिदं कर्म दृष्ट्वातिचकितः परां ध्याकुलतामाप । हन्त ! किमेतत् संज्ञातम्
 किमतः परं करिष्यामि कथं वा स्त्रीत्वमापन्ना राज्यं करिष्यामि । किं मे लोकाः
 कर्षयिष्यन्ति । मानिःत्वंभूतं न लोकाः सुयुञ्ज एवायमिति प्रत्यभिज्ञास्यन्ति ।
 कथं वास्मिन्नलौकिके कर्मणि प्रत्ययस्तेषाम् । हन्त ! केनाऽहं यद्वितः कथं भवि-
 ष्यामि, किं करवाणि, कुत्र गच्छानि" इत्थं बहुविधं धिक्पन्नः पुनः पुनरा-
 श्रव्येणात्मानं कलुषयन् न किञ्चित् कर्तुं पारयामास । शृगयान्यापारं परित्यज्य
 लक्ष्म्या स्वां राजधानीं प्रतिष्ठानपुरमगत्वा तत्रैव तस्माद्वनप्रदेशाद्विभूय स
 इतस्ततश्चिन्ताकुलितो विचचार । एतस्मिन्नन्तरेऽकस्मात्तत्र सोमस्य गन्धर्वराजस्य
 पुत्रो बुधो नाम राजा स्वेच्छया चङ्क्रममाणस्तं प्रदेशमागच्छत् । ताभिलां तथा
 विचरन्तीं तत्र दृष्ट्वैव जातकौतूहलरसो बुधस्तदन्तिकमुपपुष्ट्य पप्रच्छाभिधान-
 मेकान्तेऽरण्यप्रान्तेऽपस्थाननिदानं च । श्लोनामाऽहं सुयुञ्जापरनामाहमित्युक्त्या
 सुयुञ्जः पुंरूपस्यात्मनः स्त्रीत्वप्राप्तिमाकस्मिकीमस्मै कथयामास । तदुक्त्या विदित-
 वृत्तान्तः स बुधस्तामिला त्वनसंताप्याय ह्यपमायसंपन्नो तां कामयमानः प्रेम्णा
 विलोकयामास । अन्योन्यानुगताच्च तयोस्तत्र संयोगः समपद्यन् । इत्थं च बुधा-
 हितगमां संलप्य स्वकुलाचार्यं वसिष्ठं सस्मार । आगतं च तं पप्रच्छ—“अगमन् !
 किमिदमेतत् । घनं मयिष्टमात्रोऽहं स्त्रीत्वमापन्नः किमत्रकारणं पश्यसि । यद्यप्य-
 त्वं न स्यात् यदि वा धोनुमयोगो नास्ति तर्हि तदास्याय संशयं ज्ञेयमहंसि ।

वसिष्ठ उवाच । नाकारणं भवतीदं किञ्चिदपि कार्यम् । दूरे च मनुष्यबुद्धे-
र्वास्तविका इमे प्रकृतिगता कार्यकारणभावाः । अतएव तु कादाचित्कचिदपि
कारणसमायोगानुरोधेन जायमानः कादाचित्कः परिणामविशेषो लोकैरलौकिक
इवापहृत इवामिषयते । विशिष्टप्रतिपन्नास्तु वस्तुशक्तिर्विज्याद् योगप्रभाव-
वैज्याच्च सर्वे संभाव्यमानं पश्यन्ति । तद्वाहुः

“गहनः कर्मणां पन्था अपूर्वा वस्तुशक्तयः ।

तासां संयोगवैज्यास्तर्चं भवितुमर्हति ॥ १ ॥

योगेन मानसी शक्तिरुद्धा कुर्वते न किम् ।

अपूर्वं यागसामर्थ्यं योगजं बलमैश्वरम् ॥ २ ॥

इह तावद्-हिमालयपर्वतमालायां मूजयति गिरौ भद्रवटे नाम स्थाने चाऽसी
महायोगिराजः शङ्करः प्रतिवसति । स हि योगप्रभावादिगमाद्याः सर्वाः सिद्धी-
रातः सर्वतन्त्रः स्वतन्त्रः सर्वज्ञो यथेच्छं सर्वनेतान् भावाभावात् कर्तुं मकर्तुं-
मन्यथाकर्तुं समर्थः इदमेभिषायते । स चैतस्मिन् दिग्बलवमण्डले पर्वते पर्वते-
ऽरण्ये ऽरण्ये यथेच्छं पार्वत्या विहरन् सुखमास्ते । स एकदास्मिन्नेव कुमायने
श्रीडासक्तः पार्वत्या रममाण आस । भक्तुं कसंगस्थिता च गौरी विवस्त्रासीत् ।
तस्मिन्नेवान्तरे शिवं साक्षात् कर्तुं सनकादयो महर्षयस्त्वजोपातिष्ठन् । तान्
विलोप्य भृशं प्रोडिता भतुं रङ्गात् सद्यः समुत्थाय चम्रं गृहीतयती पार्वती लज्जया
प्रेममाना तस्थी । ऋण्यस्तु रमणप्रसङ्गे तयोरालक्ष्येवातिवर्णं परिहृत्य नरनारायणा-
भये जग्मुः । स च शङ्करस्तदानीं कामिनीं काममाश्वासयन् योग्यसामर्थ्या-
द्वनमेतदपुन्यं कल्पयित्वा रमणीरमणप्रसङ्गे पुरुषान्तर्लोकशङ्कामेकान्ततो न्य-
सर्तव्यम् । आह च—

“कार्तिकेयगणेशाभ्यां शम्भुना नन्दिना विना ।

पुमान् प्रविशेज्जातु कश्चिदस्मिन्पुमावने ॥ १ ॥

(भाष्ये १०८) अद्य प्रभृति यो मोहात् पुमान् कोऽपि मयि स्थिते ।

यन् संप्रविशेदेतत् स वै योषिद् भविष्यति ॥ २ ॥

इत्यमेतच्छापदूषितं यन् ये जना जानन्ति ते तदमीता दूरतः परिषर्जयन्ति ।
त्वं तु तदक्षानादिदं संप्रविष्टः स्त्रोत्रमापन्नश्चेति । श्लोकाच्च—भगवन् । यथेष्टं
तर्हि मम दुःखविमोकाय कश्चिदुपायमप्यनुजानीहि । भवन्ति खलु निष्कारण-
कारणान्तरणं महापुरुषाः किमधिकम् मया धृत्यम्—सर्वथाहं तवानुग्रहप्राप्तम्—
इत्येवं विलम्ब्य प्रार्थयतः सुषुप्तस्य ताराश्रीं दशां दृष्ट्वा दयार्द्रहृदयो वसिष्ठः शंकर-
मेव गन्वा पर्यतोपयत् । तस्मै तुष्टः स भगवानाह । प्रथममर्जजननादुत्तरमयं
सुषुप्तो मानवः पण्मासान् पुरुषे पण्मासान् वा स्त्रोत्रे भविष्यति—इति ।
स इत्थं वसिष्ठप्रसादात्कथंचिवनुगृहीतोऽभूत् ।

अथ स्त्रीत्वभावप्राप्तौ सत्यामिला नाम भूत्वा युधाहितगर्भा सा नवमे मासे पुरुरवसं नाम पुत्रं जनयामास ततः सुयुक्ते मासान्तरे पुरुषो भूत्वा प्रतिष्ठानपुर-
मासाद्य राज्यं चक्रे । तत्र च स्त्रीत्वमासे हर्म्येषु तिष्ठति । पुंस्त्वमासे तु यथापूर्वं
राज्यमनुप्रशास्ति । तेन तस्मिन् समुद्भिन्नाः प्रजास्तं स्वामिनं नान्वमोदन्त । अथापि
पुरुरवसो यौवनं प्रतीक्षमाणाः कथंचन कालं यापयामासुः । तस्य चत्वारः पुत्रा
अभूवन् । एकः स्त्रीत्वे बुधौरसः पुरुरवा पेल्लेयः । स सर्वज्येष्ठः स प्रतिष्ठानपुरे
राज्यासनमधितथौ । अथान्ये त्रयः पुंस्त्वे स्वधर्मपत्न्यामुत्कलयन्विनताश्वा
अभूवन् ।

तत्र

“उत्कलस्योत्कलं राष्ट्रं गयराष्ट्रं गयापुरी ।

तथैव विनताश्वस्य राष्ट्रं भूत् पश्चिमे स्थितिः” ॥ १ ॥

गयापुरीति मगधस्योपलक्षणम् । पश्चिमं तु राष्ट्रमेतयोरेवोत्कलमगधयोः
संलानः कश्चिदिलस्य पुरीपलक्षितः पश्चिमदेशः । पुराकाले यत्र दण्डकारण्यमासीत्
तत्रैव राष्ट्रा सुयुक्तेनेदं वनमुत्साद्य तत्र राष्ट्रं प्रकल्प्य स्वनामाङ्कितभिलस्य पुरं
नाम नगरं निर्माय विनताश्वाय ज्येष्ठपुत्राय राजधानीं प्रकल्पितेति केचिदु-
भावयन्ति । एतेऽपि देशाः सुयुक्ताधिकारे प्रागासन् । त इदानीं पुत्रेषु विभज्य
स्थापिता अभूवन् । परे त्वाहुः—अतिदूरे हि प्रतिष्ठानपुरादुत्तरप्रान्तस्यादिमे
गयोत्कलादिदेशा राज्यान्तरान्तरिता विप्रकृष्टाः सन्तीति न ते देशाः सुयुक्ताधिकारे
संभाव्यन्ते । तस्मादारण्यप्रदेशा एवैतैस्त्रिभिर्प्रातृभिर्वनान्युत्साद्य स्वेन स्वेन
नात्रा नगरं विनिर्माय प्रतिष्ठापितं स्थादिति संभाव्यते । उत्कलादिभिः सुयुक्ताभिः
रधिष्ठिता इमे देशा इत्यत एवैते उत्कलादिभिः शत्रैर्यजपदिष्टा अभूवन् । अथ गन्धर्व-
देशीयः प्रतिष्ठानप्रदेशस्तु पुरुरवसोऽधिकारे स्थापितं । तस्मिन् पुरुरवसि कालेन
यौवनं प्राप्ते विशिष्टगुणयोगात् प्रतिष्ठितं तं प्रतिष्ठानपुरे राज्यासनं प्रतिष्ठाप्य स
सुयुक्तस्तपसे वनमाससाद-इति प्रसिद्धिः । एतच्च महाभारतपात्रपुराणाद्यनुसारेण-
स्यात्तम् । तदिदं द्वितीयं मतमास्थेयम् ॥ २ ॥

विष्णुपुराणे तु जन्मतः स्त्रीभूतायाः इलायाः पश्चात्पुंस्त्वप्राप्त्या सुयुक्तत्वं
मात्स्यायते । तथाहि मैत्रेयं प्रति भगवान् पराशरः प्राह—“इष्टिं च मित्रावरुणयोर्मनु
पुत्रकामश्चकार । तत्रापहतं होतुरपचापदिला नाम कन्या बभूव । सैव च
मित्रावरुणप्रसादात् सुयुक्तो नाम मनोः पुत्रो मैत्रेयासीत् । पुनश्चेदरकोपात्
स्त्री सती सोमसूनुषु धरुणाथमममोषे पन्नाम् । सानुरागध तस्यां सुप
पुरुरवसमावज-गुणादयामास । सुयुक्तस्तु गोप्यं कन्याश्रमभागा न
लेभे । तत्पित्रा तु पशिव्रचनत्वात् प्रतिष्ठानं नाम नगरं सुयुक्ताय दत्तम् । ततश्चासी
पुरुरवसे प्रादात्” इति ॥ प्रातपंचमे सेषभिला तेषामिदमाहुः प्रभृतीनामुप-
प्रातेष पुत्रज्ञापयेदिकाले होतुरपचापदुत्पन्नतया सर्वज्येष्ठासीत् । तथा
चाष्ट पापुः—

“अकरोत्पुत्रकामस्तु मनुर्दिष्टि प्रजापतिः ।
अनुत्पन्नेषु नचतु पुत्रेऽप्येतेषु सुधृतः ॥ १ ॥

शक्तोऽप्याह—

तत्र श्रद्धा मनोः पत्नी होतारं समयाचत ।
दुहित्रार्थमुपागम्य प्रणिपत्य पयोऽनता ॥
तेन होत्रप्रचारेण कृत्येत्वा नाम सामयत् ॥ २ ॥

अयं मित्रावरुणप्रसादात् पुंस्त्वमुपलभ्य सा पुनः सुद्युम्नो नामाभूत् ।
तथा च सर्वं ज्येष्ठोऽप्यसौ सुद्युम्नः प्रथमं स्त्रीत्वेनोत्पन्नत्वाद् भोजनाच्छादना-
द्युपभोगमात्राय प्रतिष्ठानपुरोपलक्षितं मण्डलिकाधिकृत्यमेवाधिक्रमे । साम्राज्य-
स्य तु प्रधानासनमिच्छाकुरेव जप्राहेति केचित् । वस्तुतस्तु सुद्युम्नोऽयमिला-
पत्न्यामा सर्वज्येष्ठ आसीत् । प्रतिष्ठानपुरमेव तु प्रधानं साम्राज्यविहासनम् ।
तत्रैषोऽभिषिक्तः कनिष्ठानिच्छाकुरभृतीन् मण्डलिकभूमिदानेनानुजग्राह ।
अतएव त्वादुः—पश्चिमोत्तरप्रदेशादागत्य इदवाकुर्दायप्रातायां भूमावचघ्नमण्डलं
परिकल्प्य तत्रायोध्यां नाम राजधानीं विनिर्भूमे । राज्याभिवेकस्तु प्रधानराज्य-
धान्यां प्रतिष्ठाने सुद्युम्नस्यैवाभूत् त्विदवाकोः । तदुक्तं पान्ने प्रथमस्तण्डेऽष्टमे-
ऽध्याये—

मनोर्वैवस्वतस्यासन् दशगुणा महाबलाः ।
इलस्तु प्रथमस्तेषां पुत्रेऽप्या समकल्प्यत ॥ १ ॥
इदवाकुः कुशनामधारिष्ठो धृष्टः करूपकः ।
नरिष्यन्तश्च शर्यातिर्नामगश्च पूषधूकः ॥ २ ॥
अभिषिष्य मनुः पूर्वमिलं पुत्रं स धार्मिकम् ।
जगाम तपसे भूयः पुंकरं स तपोधनम् ॥ ३ ॥
ततोऽयोध्यां समागत्य समतिष्ठन् यया पुरा ।
पुष्यस्य भवने तिष्ठन् इलो गर्मघरोऽभवत् ॥ ४ ॥
अजीजनत्पुत्रमेकमनेकगुणसंपुतम् ।
पुष्य उल्गाद्य तं पुत्रं स स्वर्गमगमत्पुनः ॥ ५ ॥
सोमार्कचंशयोरादायिलोभून्मनुन्दनः ।
पुष्यं पुरुत्वा इन्दोऽभवत्पुष्यंशवर्द्धनः ॥ ६ ॥
इलस्य पुरुषत्वे तु सुद्युम्न इति चोच्यते ।
तस्य पुत्रप्रथमभूत् हरिताद्वयगयोत्कलाः ॥ ७ ॥
उत्कलस्योत्कला नाम गयस्य तु गयापुरी ।
हरिताद्वयस्य दिग्पाप्या संप्राता कुरुभिः सह ॥ ८ ॥

अत्र मनोः पुंस्करात्प्रतिनिष्ठस्य प्राग्वदयोध्यायां गमनं प्रक्षिप्तपात्रात्
ग्रामादिकं स्यात् । अयोध्यायां मनोरूपस्थानात् । अथैतस्य सुपुत्रस्य स्त्रीत्वला-

भीत्तर प्रजायां विस्कायां राज्यप्रवन्धे शिथिलतां गतेऽयमिदवाकुरेवायोध्याऽधिष्ठानः
प्रधानतामाजगाम । इत्यतिरिक्तेषु पुंन्नातुष्विदवाकोरेव सर्वज्येष्ठत्वात् । एतदेवोक्तं
पादौ—

“इदवाकुर्व्येष्ठदायादो मध्यदेशमवाप्तवान् इति । लैङ्गे पञ्चपष्ठितमेऽप्येव-
मुक्तम्—यथा

मनोस्तु प्रथमस्यासन् नवपुत्रास्तु तत्समाः ।
“इदवाकुर्नभगश्चैव धृष्णुः शर्यातिरेव च ॥ १ ॥
नरिष्यन्तश्च वै धीमान्नामाग्नयोऽरिष्ट एव च ।
करुषश्च पूषश्च नचैवे मानवाः स्मृताः ॥ २ ॥
इला ज्येष्ठा वरिष्ठा च पुंस्तस्य प्राप च या पुरा ।
सुद्युम्न इति विख्याता पुस्त्वं प्राप्ता त्विला पुरा ॥ ३ ॥
मित्रावरुणयोस्त्वन्न सादान्मुनिपुङ्गवाः ।
पुनः शरवणं प्राप्य स्त्रीत्वं प्राप्नो भवाज्ञया ॥ ४ ॥
इदवाकोरक्षमेधेन इला किंपुरुषोऽभवत् ।
इलाकिंपुरुषत्वे च सुद्युम्न इति चोच्यते ॥ ५ ॥
भासमेकं पुमान्घोरः स्त्रीत्वं भासभूत् पुनः ।
सुद्युम्नो मानवः धीमान् सौमवंशप्रवृद्धये ॥ ६ ॥
इदवाकुर्व्येष्ठदायादो मध्यदेशमवाप्तवान् ।
कन्याभावात् सुद्युम्नो नैव भागमवाप्तवान् ॥ ७ ॥
वशिष्ठवचनात्वासीत् प्रतिष्ठाने महाद्युतिः ।
प्रतिष्ठा धर्मराजस्य सुद्युम्नस्य महात्मनः ॥ ८ ॥
तत्पुरुषसे प्रादात् राज्यं प्राप्य महायशः ।
मानवेयो महाप्राज्ञः स्त्रीपुंसोर्लक्षणां वितः ॥ ९ ॥ इति ।

अयं ब्राह्मे पुरुषत्वतः प्रसादादिलाया जीवनतोषे सर्वथा पुंस्त्वलाभः
श्मर्यते । तथा हि—

स मातरं दुःखयुक्तां समीक्ष्येलां पुरुष्याः ।
नमस्याय विनीतात्मा प्रणयादिदमवचीत् ॥ १ ॥
मातः कुतः सशोका त्वं दुर्मना इव लक्ष्यसे ।
पुत्रोऽस्म्यहं ते कर्मण्यः कस्मात्ते मानसो ज्वरः ॥ २ ॥
इत्थं पुत्रवचः श्रुत्वा लज्जमानाऽपि सा तदा ।
इलोवाच निजं दुःखं शृणु पुत्र वदामि ते ॥ ३ ॥
अवाच्यमपि ते वच्मि पित्रोः पुत्रो न्यतो गतिः ।
दुःखसागरमगतां पुत्रः प्रयदणं परम् ॥ ४ ॥
पुमानहमिलो नाम स इत्थं स्त्रीभवमाप्तवान् ।
पूर्वपत् पुंस्त्वमिच्छामि सोऽयं मे मानसो ज्वरः ॥ ५ ॥

स त्वं स्वपितरं पृच्छ युधं गत्वा यथार्थवत् ।
 उपायं पुंस्त्वलाभाय मन्ये स उपदेक्ष्यति ॥ ६ ॥
 स मातृवचनादेवो गत्वा पितरमञ्जसा ।
 तदर्थमर्थयामास मातुः कृत्यं तथात्मनः ॥ ७ ॥
 उवाच स युधस्तस्मै शिवगौरीप्रसादतः ।
 पुंस्त्वमेप्यत्यसौ तस्मात्तावताथय सर्वथा ॥ ८ ॥
 पुरुरवाः पितुर्वीक्ष्य ध्रुत्वा मातृहिते रतः ।
 द्विमवन्तं गिरिं गत्वा चक्रे गङ्गातटे तपः ॥ ९ ॥
 प्रसन्नाद् शिवा तस्मै प्रत्यक्षं दृष्टो तदा ।
 प्रणम्य वरदां गौरीं स मातुः पुंस्त्वमार्थयत् ॥ १० ॥
 शिवोवाच तदा तस्मै सेलाऽन्नैवामिपिच्यताम् ।
 अत्रामिषेकमात्रेण पुंस्त्वलाभो भविष्यति ॥ ११ ॥
 यत्र नद्यश्मास्तिस्रो गङ्गाया सह संगताः ।
 नृत्या गीता च सौभाग्या तत्र पुंस्त्वमगादिला ॥ १२ ॥
 प्राप्य पु स्त्वं स सुधुन्नः परं हर्षमुपागतः ।
 महाऽऽपुदयसिद्धयर्थमश्वमेधं चकार सः ॥ १३ ॥
 चतुर्हं बलं राज्यं दण्डकेऽस्थापयत्तदा ।
 इत्यस्य पुरनाम्ना तु विख्यातं तदिला पुरम् ॥ १४ ॥
 विनताश्च पुंस्त्वजातं तत्र राज्येऽभिपिच्य सः ।
 प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठाय तमेलं वनमाययौ ॥ १५ ॥ इति ॥

तथा च पूर्वमिला स्त्री, तत इल. पुरुषः, पुनरिला स्त्री, पुनः सुधुन्नः पुरुषः
 भूताऽऽण्डस्य दक्षिणापथे च तस्य राजधानी प्रतिष्ठानपुरमासीत्—तदिदं तृतीयं
 मतमाख्यातम् ॥ ३ ॥

अथास्मिन्निलाख्याने त्रिष्येतेषु मतेषु चिदुपां विप्रतिपत्तयः प्रदर्श्यन्ते ।
 तत्र केचिदित्यं तावत् प्रत्ययतिष्ठन्ते । येषमिला नामैतेषां पीरवाणां घंशस्य मूल-
 भूता युवस्य पत्नी मनोर्द्विहा काचिदाप्यायते । सा तावन्न स्त्री काचिदासीत् ।
 न च ततः कस्यचिद्वंशस्य प्रवृत्तिः संभवति । अप्राणित्वादिलायाः स्त्रीत्वेना-
 प्यानस्य रूपकत्वात् । तथाहि—मानव्या मिश्रावरुण्या अश्वा इत्याद्याः पीपणिक-
 सर्षाप्यानमूलभूतायां ध्रुवी सा तावदिला कर्मविशेषतया तत्कर्मफलभूताशी-
 र्मिशेषतया वा निर्दिश्यते । तस्या पयः च मनुदुहित्वमुपचर्यते । मिश्रा-
 वरुणाभ्यामुपसङ्गमश्च । न च ततोऽन्या मानुयी काचिदिला पुत्रमेवमिषेयते ।—

“अकरोत्युयकामस्तु मनुरिति प्रजापतिः ।
 मिश्रावरुणयोर्द्वौ मनुराद्वृत्तिमायपत् ॥

“दिव्यसंहनना तस्मादिला जज्ञे” इति ध्रुतिः । इति ब्रह्मपुराणप्रतिष्ठानात्

जातायानाशिपि दुहितृत्वोपचारस्य संभाव्यमानत्वात् । तस्मान्नेयमिडा मानुषी भवितुमर्हति ॥ ३ ॥ अपि च मानुषी तावदेकाभ्यामेव मातापितृभ्यां जायते । न तु द्वाभ्यां पितृभ्यां त्रिभ्यो वा पितृभ्यः । इह तु मानवीयमिडा मैत्रावरुणौ श्रूयते । मनुना जनितायां तस्यां मित्रावरुणापि स्वमपत्यत्वमीपाते । सा मानुषी संती कथं त्रिभ्यः पितृभ्यो जायते । तस्मान्नेयमिडा मानुषी भवितुमर्हति ॥ ४ ॥ अपि च साशीरस्मि । तां मा यज्ञेऽवकल्पयेदुक्त्या प्रयाजानुयाजयाम्भ्यतः प्रधानयागोत्तरेति कर्तव्यतयाऽनुविहिते भोग्यश्रोत्राभप्रयोजके कर्मविशेषे तदुपसंहारः क्रियते । तेनास्या ऐतिहासिन्याः प्रस्तावस्य इडाया अस्मिन्नेव कर्मविशेषे तात्पर्यमस्तीति ध्रुवं गम्यते । तेनेयमिडा मानुषी काचिदासीन्पारीत्यैतिहासिकानामर्वाचां भ्रान्तिरेव । तथा च तस्यामिडायां पुरुखा जज्ञे ततो वा पौरवो वंशः प्रवृत्त इत्यादिकं सर्वं निर्गलं निर्मूलमनास्ये चेति प्राप्नोति ।

अत्र ब्रूमः । अस्तु तावद् घृतपद्या गौरिति वा संज्ञा । अस्तु वा पाकयज्ञस्य कर्मविशेषस्येडा संज्ञा । अस्तु वा तदाशीर्विशेषस्य हुतशेषद्रव्यस्य वेडा संज्ञा । अथापि तावता मानुष्याः सा संज्ञा नास्तीति न प्रमितव्यम् । अवश्यं हीयमिडा नाम स्त्री काचिदासीत् । ततः संवत्सरे योपित् संवभूवेति श्रुत्या स्पष्टं तथा प्रतिपत्ते । तथा मित्रावरुणौ संजग्माते—इति श्रुत्युक्तस्य मित्रावरुणाभ्यामुपसङ्गमस्य वान्यथानुपपत्तेः । अपि च । औघनिर्वहनादूर्ध्वमिह मनुरेवैकः परिशिशिपे स प्रजाकामः पाकयज्ञेनेजे । ततः संवत्सरे योपित् संवभूवेति श्रावयन्ती धृतिरस्याः पाकयज्ञात्मिकाया इडायाः प्रजाकामेन कर्तव्यतां तस्याः प्रजोत्पत्तिप्रयोजकतां च स्पष्टमाचष्टे । तत्र यद्यस्या इडायाः स्त्रीरूपत्वं न स्यात् तर्हि प्रजाकामेन कृतायास्तस्याः कर्मविशेषरूपया प्रजोत्पत्तिफलानुत्पत्तौ कर्मणः प्रजार्थत्वस्तावकस्यैतस्येडाग्राहणस्य मत्तप्रलपितत्वमापद्यते । “स यो हिव विद्वानिडया चरति, एतां हिव प्रजातिं प्रजायते । यां मनुः प्रजायते वत्यादि श्रुत्या तदिडाकर्म कर्तुमनोरिव प्रजोत्पत्तिः सुस्पष्टं प्रतिपद्यते । यदि तावदिडाकर्मणः फलरूपा सा नारोडा मनोरेव नेऽयेत स तर्हि कोऽन्यः प्रजाकामस्तदिडाकर्म कर्तुं प्रवर्तते । ये त्विडा ग्राहणश्रुत्याः प्रशयनार्थतां मन्यमानाः केवलमर्थवादात्तामावक्षणां मनुकवृत्त्यपवाच्यजातं सर्वमेवापलप्यते ते साहसिका धैतण्डिकाश्चेति निरस्यन्ते । संभवयामर्थप्रतिपत्तौ तदुपपत्तौ च सत्यामनिमित्तं तदपलापस्य बाल्यचापत्यमाश्रितत्वात् । अर्थस्य तत्कर्मोपपादकस्य यस्तु भूतस्यैवाल्यानमर्थवात् इत्युच्यते । न तु मिथ्याप्रशंसनं मिथ्यानिन्दनं वा कचिदर्थवादः संभवति । तस्मादवश्यं मनुकृतायाः पाकयज्ञस्येडायाः फलभूता मानवी दुहिता काचिदिडा नामासीत् । तस्याश्च नार्या इडाप्रभावेणोत्पत्तेरिडा संज्ञा कृतासीत् इति तथम् ।

अतएव संतस्या इनाया यज्ञसंस्कारकर्तृत्वं नैतिरोपग्राहणधुती भूयते “इडा य मानवी यज्ञान् काशिन्यासीत् । साऽष्टणोत्-अतुरा अग्निमादधत इति । तत्

गच्छत् । त आहवनीयमग्न आदधत् । अथ गार्हपत्यम् । अथान्वाहार्यपचनम् । साऽब्रवीत्-प्रतीच्येषां श्रीरगात् । भद्रा भूत्वा परा भविष्यन्तीति । यस्यैवमग्निराधीयते । प्रतीच्यस्य श्रीरिति । भद्रो भूत्वा परामवति ॥ १ ॥ साऽष्टृणोत्-देवा अग्निमादधते इति । तदगच्छत् । तेन्येहार्यपचनमग्न आदधत् । अथ गार्हपत्यम् । अथाहवनीयम् । साऽब्रवीत् प्राच्येषां श्रीरगात् । भद्रा भूत्वा स्वर्गलोकमेप्स्यन्ति प्रजां तु न वेत्स्यत इति ॥ यस्यैवमग्निराधीयते-प्राच्यस्य श्रीरिति । भद्रो भूत्वा स्वर्गं लोकमेति । प्रजा तु न विन्दते ॥३॥ साऽब्रवीदिडा मनुम् तथा वा अहं तवाग्निमाधास्यामि यथा प्रप्रजया पशुमिर्मिथुनैर्जनिष्यसे, प्रत्यस्मिन् लोके स्थास्यसि । अभिस्व गर्लोकं जेष्यसीति । गार्हपत्यमथ आदधात् । गार्हपत्यं वा अनुप्रजाः पशवः प्रजायन्ते । गार्हपत्येनैवास्मै प्रजां पशून् प्राजनयत् अथा न्वाहार्यपचनम् । तिर्य्यङ्मिथुनैवास्मै अयं लोकः । अस्मिन्नेव तेन लोके प्रत्यतिष्ठत् । अथाहवनीयम् । तेनैव स्वर्गं लोकमभ्यजयत् । यस्यैवमग्निराधीयते । प्रप्रजया पशुमिर्मिथुनैर्जायते । प्रत्यस्मिन् लोके तिष्ठति । अभिस्वर्गं लोकं जयति—“ इति । (तै० ब्रा० १।१।४) असुरास्तावदाहवनीयपूर्वकमग्निप्रयाधानं कुर्वन्तिस्म । देवाऽस्तु दक्षिणाग्निपूर्वकम् । तदुभयं प्रत्याख्याय सेला गार्हपत्यपूर्वकं व्यवस्थापयति स्म । तदित्यं यज्ञप्रकरणसंस्कारकावन् मानुष्या इडाया विप्रहवत्वमन्तरेण न समाव्यते । तस्मादस्तीयं मनुकन्या काचिदिडा नास्तीतीति सिद्धम् ।

यत्तु मानुषजन्मवैरूप्यादिडा नास्तीति दित्याहुस्तद् भ्रान्तम् । न तावदप्यु हुतमाज्यादिद्रव्यचतुष्टयमेवादा नास्तीत्यायाः शरीराम्भक्तद्रव्यं तत्रेष्यते । अपितु :—

“प्रसुच आपो महिमान् मुत्तमं कारुवीं चाति सद्ने विषस्यतः” (ऋ० सं० १०।७।१) इति ध्रुतेर्घवस्वतपितुर्घिघस्वतो वृद्धेऽग्निहवनात्मकयज्ञापेक्षयाऽप्यु हवनात्मकयज्ञस्यैवाधिकप्रचारदर्शनाद्देवस्वतेनाप्यनेन धाद्वदेवेनाप्स्वेव दद्यादिवद्रव्याण्याहुहवां चकार” ।

तादृशाहुपुत्तरं तद्भुतशेषं भुञ्जानायाः श्रद्धाख्याया मनुपत्न्या पयोदरे तस्या दुहितुरूपत्तेरिष्यमाणत्वात् । अन्यथा—‘स यो ह्येषं विद्वानिड्या चरति एतां ह्येष प्रजातिं प्रजायते यां मनुः प्राजायतेति ध्रुतेरपि यजमानानां मनुयदप्स्येष प्रजोत्पत्तिरुक्ता संभाव्येत । न च तथा दृश्यते । धैर्यम्ये वृक्ष्यमानं मनुसादृश्यं व्याकुप्येत । तस्मात् साम्योपपादनार्थं मनोरपिद्भुतशेषमक्षणफलरूपेणैव प्रजोत्पत्तिस्तदात्वेऽपि संभाव्यते । अत एवेतिहासिकास्तच्छ्रुत्यास्तथैव तात्पर्यं परिपश्यन्ते । मनुपत्न्यां श्रद्धावामेवास्या इडाया उत्पत्तिमाचक्षते । “मिश्रायकणयोर्दिष्टि प्रजायंमकरोत् मनुः । तत्र धदा मनोः पत्नी हवोर्गं समयाचत ॥ १ ॥

दुहित्वमनुपागम्य प्रणिपत्य पयोधता ॥ ॥ तेन होमप्रचारेण बन्धेना नाम सामयत्” ॥ २ ॥ इति ॥ (भा० ६—१)

एतेनैडाहुतशैशमक्षणफलरूपत्वेऽपि मनोरौरसान्मनुपत्त्याः श्रद्धाश्चाया गेभे
दुहितुरिडाया उत्पत्तेर्योनिजैवेयमिडा प्रतिपद्यते न त्वयोनिजा । तस्मान्नास्ति तस्या
मानुषजन्मवैकल्पमयोनिजत्वं चेति सिद्धम् ॥ २ ॥

अथ यदप्युक्तं जनकस्य तदुत्पत्त्यज्ञानाश्रयमिडा मानुषीति, एतदपि भ्रान्तम् ।
संभाव्यते हि मित्रावरुणाभ्यामस्य मनोः कश्चन सम्बन्धः । तेन कुतश्चिद्वेतोरस्य
मनोरनुपस्थितौ मित्रावरुणगृहे श्रद्धायां गृहीतजन्मनस्तत्रैव चिरं स्वदुहितृवत्
परिपालितायास्तस्या इडायाः पञ्चान्मुनुगृहे समागतायाः संभवति मनुना तादृशः
समालापः । अथवा मनुना स्वदुहितृनया विहाताया अपीडाया इडाकर्मप्रभावजनित-
त्वभावेदयितुमित्यं समालापः प्रादृश्यते । नैतावता जनयितुर्मनोः स्वसन्तानानभिज्ञत्वं
कल्पयितुं युज्यते । तस्मान्नास्ति जनकस्य तदज्ञानमिति सिद्धम् । अथवा मनोरस्यायं
पूर्वस्त्रीषु लक्षणाकान्तः सुचुन्नः पुत्रएवासीत् परिचितः । स पश्चात् स्त्रीवभूवेति स्त्री-
भावादूर्ध्वं स्वं पितरमागत्य "तयाहं दुहितास्त्री" ति वदन्तीभिर्ला प्रत्यस्य मनोर्युक्तं
एवायं प्रश्नः—कथं मम दुहितासीति तदनेन धौत्रेण प्रश्नाक्षरस्वात्स्वैर्वास्या इत्य-
याः सुचुन्नाख्यपुरुषा पूर्वावस्था श्रुत्यभिप्रेता प्रतीयते—इति बोध्यम् ॥ एतेन जनक-
स्य स्वदुहित्रज्ञानं स्थानमातं संभाव्यते इति युक्तं पदयामः । अथ यदुक्तमजन-
कस्यापि तस्मिन्मन्यपत्यत्वलाभ इति तदापि भ्रान्त्यम् । मानव्या अपीडाया मित्रावरु-
णान्यां दुहितृत्वेन भावितव्यान्मैत्रावरुणीत्वोपपत्तेः । भवति हान्यज्ञाताया अप्यन्यदु-
हितृत्वोपचारे यथा दशरथकन्यायाः शान्तायाः लोमपादकन्यात्वं यथा वा शूर्याद-
यकन्यायाः पृथ्यायाः कुन्तिमोजकन्यात्वम् । एवमस्या मनुदुहितुरिडाया मित्रावरुण-
दुहितृत्वं न विरुध्यते तस्मादपिसंवादः ॥ ४ ॥

अथ चान्यदुक्तमिडास्यानप्रकरणस्य कर्मविशेषोपसंहार इति । तदपि
नि.सारम् । सास्त्रीस्त्रीत्यभिदधत्वा मनुदुहिता स्वस्वदेवायशफलरूपत्वेनाभिधा-
नात् तावता नारीरूपायास्तस्या अपलपितुमशक्यत्वात् । अथवा यामयं मनुः
पाक्यनियामिडामकरोत् सैव परिणताहमिन्धरूपा सन्भूयमित्यभिप्रायेण कर्मफल-
रूपत्वमात्मनः पश्यन्ती सा तां मा यदेऽयकल्पयेत्याद्यसरेण तया पाक्यद्विदेडया
तादृशत्वं स्वस्योपनिबन्नाति । इडायाप्रभावादुत्पन्नाहमिडातामास्त्रीति घक्तुं
तादात्म्येनाह । अहमिथा भिजयसंदेहास्मीति । तथा चेत्वं तादात्म्योपचारेण ना-
त्यन्तमस्या नारीडाया अपलापां युज्यते कर्तुम् । तस्मान्न कर्मविशेषे प्रकरणोप-
संहार इति सिद्धम् ॥ ५ ॥

इदमत्रापरे द्रष्टव्यम् । पुराणो होतृशसीत् । प्रह्ला या, मनुर्वी, देवेन्द्रो वा,
असुरेन्द्रो वा, महर्षिर्वायः कश्चिदेयोमप्रभायां मद्यामा परितुष्टां भूत्वा यं कञ्चिद-
नुजिघृक्षति, यस्य वा चिररात्रायानुवर्तमानं परमयश आकाङ्क्षते तस्य सूर्य-
रश्मिस्थेन केनचिदेयानीकेन दिग्धेन वा केनचित्सारामण्डलेन, केवाचिद्वा नद्या,
केनचिद्वा पर्वतेन, केनचिद्वा कर्मजमितेन विशिष्टेनार्थेन, केनचिद्वा कर्मणा नाम-
साम्यं कारयति तस्यैव नात्मा तानुपयोक्षयति । तेषां वा नात्मा कश्चित्तमुपयो-

इत्येवं मनुस्मृतौ सर्वशरीरान्तर्गतितनः शरीराधिष्ठातुः शारीरिकप्रपञ्चमूल-
स्तम्भरूपस्य कस्यचिच्छारीरकस्यात्मनात्रा प्रसिद्धस्यार्थस्य मनुसंज्ञाभिधीयते ॥
स प्रजापतिः । तस्यैताः प्रजा इत्यन्ते वा एता अस्मच्छरीरे रसासृङ्मांसमेदोऽस्थि-
मेज्जशुकेन्द्रियप्राणप्रज्ञादिव्यक्तयोऽन्तर्निवेशन्ते । आत्मत एषामुत्पत्तेस्तेष्व्वात्मनो-
ऽधिष्ठातृत्वाच्च । ता एताः प्रजा अस्य मनोः पाकयज्ञादुत्पद्यन्ते यद्यमप्यु दध्यावि-
चतुष्टयं जुहोति स इडायज्ञः प्रकृते प्रजोत्पादकः पाकयज्ञः । श्रद्धा वा आपः
इति श्रुतेः सर्वं जगदुपादानभूताः सूक्ष्माः काश्चिदापः श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते । सा हि
श्रद्धा घुलोके ह्रियते ततः सोमः संभवति । सोमः पर्जन्ये ह्रियते ततो वर्षं संभवति ।
वर्षं पृथिव्यां ह्रियते ततोऽन्नं संभवति । अन्नं पुरुषे ह्रियते ततो रेतः संभवति । तद्वित्यं
पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति श्रुतेः छान्दोग्यश्रुतिसिद्धोऽयमपा-
मुत्क्रम एव स इतिहासप्रसिद्धोऽपामोघः । अपो ह यद्धृहती विश्वमापन्नं गर्भं दधा-
ना जनयन्तीत्यग्निम् ॥

(ऋक्सं० १० । १२१ । ७)-(यजु.सं० २७ । १८)-(अथ सं० ४ । २ । ६)

इति श्रुतिसिद्धो जलगर्भस्थोऽग्निरिव स मत्स्यो मनोः पारयिता । अपि च ।
आपोमयः प्राण इति श्रुतेः शरीरेऽप्यस्मिन्नेता प्राणरूपा आपः श्रद्धाशब्देनेष्यन्ते ।
सा हि श्रद्धा मनोः पत्नी । प्राणगर्भे निहितेनात्मनः स्वरसेनैवासां शारीरप्रजानां
मुत्पत्तेः । तत्राप्यु खल्वयमात्मा मनुष्टिं जुहोति । यद्यमाज्यं दधिमस्त्वामिक्षा जु-
होति । तत्र मस्तुशब्देन मधु विवक्ष्यते दधिमण्डस्य दध्ना कृतार्थत्वात् । आमिक्षाप-
देन चामृतम् । तथा च दधिमधुघृतामृतसमुच्चितरूपस्यांशत्वात् तस्यैडात्वम् ।
यथौदने गोधूमे वा यावानयं घनभागस्तदधि भवति । संस्थेन पूर्वोत्पन्नस्य क्षीर-
स्यैव घनीभावेन तदुत्पत्तेः यावान् वायु स्नेहभागस्तद्धृतेन् । यदन्नमाधुर्यं स्वाधने
स मधुभागः । अथ यावानत्र सौम्यो भागस्तदमृतम् । अन्नमयं हि सौम्य मन इति
भुतिसिद्धायां मनस उत्पत्तौ तस्यैवोपादानत्वात् । दुग्धेऽप्येतच्चतुष्टयं भवति ।
यत्रैतन्न चतुष्टयं भवति न तदघने न तदन्नम् । तस्मादन्नमिडा । तदिदमप्यु प्राणे
ह्रियते । स प्राणाहुतियज्ञ एवेडायज्ञः पाकयज्ञः । तस्माद्यज्ञात् संवत्सरे योपिदिडा
संभवूय । अग्नेदानात्रा तिष्ठ आशिषो विवक्ष्यन्ते—आयुश्च शुक्रं च धीश्चेति ॥

“एषा वाऽऽशी —जीवेयं, प्रजा मे स्यात्, धियं गच्छेयम्”—इतीडा ब्राह्मण-
श्रुतेः (शत १ । ८ । १ । २६) दीर्घाग्यायुं पि प्राणबलादुत्पद्यन्ते—सैकाशीः ।
यह्यः प्रजाः शुक्रबलादुत्पद्यन्ते—सैकाशीः । यह्यः धियोऽध्यात्मं चाधिभूतं च
पशुबलादुत्पद्यन्ते—सैकाशीः ॥

अन्नमोजनादेवैतत्तत्रयमुत्पद्यते नान्यथा तस्मादेवा त्रिविधाशीरिद्रेडाशब्देना-
ख्यायते । “सैवा निदानेन यदिडा”—इति श्रुतेः । तस्यामाशिषीडायां पुषो गर्भं घत्ते ।
पुषोऽयं सोमरसादुत्पन्नो मानसो योघः तस्माद्यज्ञ उत्पद्यते पुरुरवा नाम । आयुष्म-
तः प्रजापतः धीमताश्चैतस्मिन् दीर्घजीवने विज्ञानयोगादेयं यशः समुत्पद्यते । उर्ध्व-

शीशवेन दिश उच्यन्ते निदानेन । “अप्सरसां दिगुपदिगरूपे”-इति चयन-
श्रुतेः । दिक्षु यशसोऽभिव्यातिरेवोर्ध्वाया पुरुरवसो योगः । तस्मादायुरूपयते येनायं
मानुषेणात्मना मृतोऽपि सप्ताक्षं चिराय जीवन्भवति । तदिदमिलोपारयानस्या-
ध्यामपक्षे तात्पर्यं नेयम् ॥

अथाधिदैवतपक्षेऽपि तत्तात्पर्यमुपनीयते । मनुष्यमाधिदैवतं हिरण्य-
गर्भमित्युच्यते । ब्रह्माण्डे सर्वेषामर्थजातानां तत् एवोत्पत्तेस्तस्यैव सर्वाधिष्ठातृ-
त्वात् । “हिरण्यगर्भः समघर्तताम्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार
पृथिवीं धामुतेमां वस्मे देवाय हविषा धिधेम”-इति श्रुतेश्च । स हि सर्वेषां
प्रशारता । अणोरप्यणीयान् सर्वजगद्भ्यार्पा च । सहि सर्वेषामात्मा । अथ
सर्वं चेदमापोमयं जगत् । ह्यः खलु तावदसौ दिवि दृश्यमानश्चन्द्रः स्वरस्मिभिः
सर्वमिदमाकाशमभिव्याप्नोति । “त्वमिमा ओषधीः सोमविद्यास्त्वमघापोऽज-
नयस्त्वङ्गाः-त्वमात्मनोरुर्वातरिक्षं त्वं ज्योतिषा दितमो चवर्ध”-इति मन्त्रश्रुतेः ।
तस्यैते कतिपयरश्मयः सूर्यद्राविता सौम्या आ१ः सम्पद्यन्ते । ताः प्रतिमूर्च्छिताः
स्विष्टा अनायतना भूया व्योम्नि सर्वतोऽभिव्याप्नुवन्ति शरीरे प्रस्वेदवद्वायौ
संस्पृष्टा भवन्ति । ता आपः श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते । ता एवामिर्वर्षाः पृथिव्यां
सोमलताप्रभृतीन् सर्वानिव सोमप्रचुरान् पदार्थान् जनयन्ति । एतदभिप्रायेणैव
तस्याः श्रद्धायाः सूर्यदुहितृत्वं समोत्पादकत्वं च वेदे श्रूयते-तथा हि-“पुनाति
ते परिस्तुतं सोमं सूर्यस्य दुहिता वारेण शश्वतातनाः-इति मन्त्रव्याख्यायां
शतपथश्रुती (१२ कां ३ प्र० ४ ब्रा०) श्रद्धा चै सूर्यस्य दुहिता श्रद्धैव सोमो
भवति” इत्याह । अत्र सोमशब्दः सोमौषधिपरः । परिस्तुतवारशब्दाभ्यां
तथा प्रतिपत्तेः । उपलक्षणमेतत् । अन्येऽपि वाद्यादिगता रसात्मकाः सोमास्ततः
श्रद्धात एवोत्पद्यन्ते । पञ्चादुतिश्रुतौ श्रद्धा घुल्लोके हूयते ततः सोमः संभवति-
इत्यादिना तथोक्तत्वात् ॥ तासु च सर्वब्रह्माण्डव्यापिनोपपत्सु श्रद्धाशब्देनोपाचासु
स्वधीर्व्याधानादयं हिरण्यगर्भो मनुः सर्वा एताः प्रजा जनयति । तथा चासामपां
सर्वप्राथमिकं तावद्-“आपो ह्य चा इदमग्रे (शतप० ११।१।६।१।) इति शतपथादि
श्रुतिवचनादवगम्यते । सृष्ट्यादौ तासां सर्वजगद्वापित्वं च श्रूयते “सोमोऽसृजत
वाच एव लोकात् । वागेवास्य सुाऽसृज्यत । सा इदं सर्वमाप्नोत् यदिदं विश्वं ।
यदाप्नोत् तस्मादपः । यद्वृणोत् तस्माद्वा । इति (शतप० १।१।१।६।) अयमेव
तासां सृष्ट्यादौ सर्वजगद्वाप्तिप्रकर्षः स इतिहासप्रसिद्धोऽयमपामोघः । तत्राग्निरे-
व स जलेचारी मस्यः अथैतासामपां सर्वजगद्योनिव्यपामनन्ति । “आपोऽग्रे
विश्वमावन् गर्भं दधाना”-इत्यथर्वश्रुतेः (४।२।६) “पञ्चिदायो महिना
पर्व्यपद्यत् । दक्षं दधाना जनयतीर्यज्ञ”-इति ऋक्श्रुतेः (१०।१२१।८)
वाजसनेयश्रुतेश्च (२७।२६) तास्वैव स्वरसादुतिदानेन गर्भमाधाय मनुरिमाः
प्रजा जनयामास । अत एवैता आपो मानुष्य उच्यन्ते स्यावरजङ्गमानां जनिष्यश्च ।
यथा “ओमानमापो मानुषीरपूतं धात तोका तनयाय शंयोः । सूर्यं दिष्टा मिपजो
मावृत्ता विश्वस्य स्थातुर्जगतो जनित्रीः (ऋक् सं० ६।४।७) । ततः सृष्टिः

ऋमीऽपि मानवीये स्मर्यते—“मनोहैरण्यगर्मस्य ये मरीच्यादयः सुताः । तेषा-
मृपीणामाध्यानां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः ॥ १ ॥ ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो
देवदानवाः । देवेभ्यश्च जातस्तर्च चरं स्थाण्वनुपूर्वशः ॥ २ ॥ इति स पुनरेतास्त्र-
प्नु दध्याज्यादिरसचतुष्टयीमिडां नाम जुहवांचकार । ततः सम्यत्सरे योपिदिडा
संयभू । संयं पृथ्वी निदानेन । यदप्नु दध्याहुतं तेनापो घनीभूत्वा मृदः सम्पद्यन्ते ।
यदाज्यमाहुतं तेनात्र मृत्सु तेजश्च दृश्यते स्नेहश्च । तेजो वै घृतमिति श्रुतेस्तेजः
खल्वाज्यधर्मः प्रतिपद्यते । यद्यत्र मृत्सु तेजो न स्यात् तर्हि नैता मृदः काष्ठादिरूपा
अग्निसंयोगात् प्रज्वलेयुः । स्नेहोऽप्याज्यधर्मः प्रत्यक्षतो दृश्यते । यद्यत्र स्नेहो न
स्यान्नैता मृदः परस्परं संश्लिष्टा दृश्येयन् । अथ यदि मृत्सु माधुर्यं न स्यात्
तर्हि ताः कस्मिंश्चिदपि रूपे भक्षणीयाः स्युः । अथ यद्यत्रामृतं न स्यात् किमर्थं
तर्हि ता भक्षणीयाः स्युः । अमृतस्त्वामाभार्थमेवाग्रमद्यते । अपि च यान्येताय-
न्नान्यद्वरहर्मद्यमाणान्यपि न क्षीयन्ते सोऽयममृतधर्मो द्रष्टव्यः । अपि चैता मृ-
दस्तत्र तत्र प्राणैर्वियोजिता अपि नात्यन्तं प्राणैर्वियुज्यन्ते । अमृतेनाक्रान्तत्वात् ।
तदित्यमेतेश्चतुर्भा रसैरप्स्वाहुतेस्ता आपो मृद्रूपेण परिणमन्ते । मृत्पिण्डश्चैवं
पृथ्वी संपद्यते इत्या नाम । अन्नमयत्वाद्धीयमित्यानाना व्यपदिश्यते । संय-
मिला मित्रावरुणाभ्यां युज्यते ।

‘तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यां रूपं वृणुते द्यौरूपस्ये । अनन्तमन्यदुशद-
स्य पाजः कृष्णमन्यद्धरितः संभरन्ति’—इति श्रुतेः अहर्षं मित्रं रात्रिर्वरुण इति ग्राहण-
श्रुतेः पूर्वपश्चिमकपालौ मित्रावरुणशब्देनारयायेते । उभाभ्यां योगादियं वृत्ताकारा
भवतीति मानवी सतीयं मैत्रावरुणी निर्दिश्यते । तस्यामस्याभिलायां बुधग्रहयोगात्
पुरुषा उत्पद्यते इत्याहुः । तस्यायमभिप्रायः । बुधस्तापदयं सूर्याद्विप्रकर्षं गच्छन्
साधिकसप्तविंशत्यंशान्तरेणावनिष्ठितेन ततोऽधिकं विप्रतिष्ठते । तस्मात् साधिक-
सप्तविंशत्यंशान्तरेण वृताभ्यां नाडीभ्यामुभयतः स्पृष्टसूर्यविम्बगर्भाख्या पृथ्वी
गर्मचिन्दुं स्पृशन्ती चन्द्रकक्षापर्यन्तवृता नाडी पुरुषा नामोच्यते । पुरुषस्य
युक्तस्य चन्द्रस्य पितृसन्तर्पणकालतया ब्रह्माण्डपुराणेऽनुपङ्गपादेऽष्टाविंशोऽध्याये
व्याख्यातत्वात् । अथोर्वशीतिनिदानेनोत्तरादिमुच्यते तथा च नाडीवृत्तात्
साधिकसप्तविंशत्यंशान्तरेणोत्तरां गतश्चन्द्रो यश्च पुरुषस्य युज्यते तदार्पं
पुरुषा उर्ध्वस्था संयुज्यते इत्याख्यानचिद आचक्षते । तस्मिन् पितृसन्तर्पणे काले
पितृसन्तर्पणादायुः संभयति । पितृसन्तर्पकः पिन्तूणां शरीरस्थानां सौम्य-
प्राणविशेषाणामाप्यायनादायुमान् भवतीत्यभिप्रायः । तदिदमित्तोपाख्यानस्या-
धिदैधिकं तापपर्यमाख्यातम् ॥ केचित्तु कल्पनारसिका अन्यथाप्येतमर्थं प्रकल्पन्ते ।
तथाहि—यदुवाचो मेघः खलु पुरुषा नामोच्यते । पुरुषा यदुवाचो रोच्यते । इति
निरुक्तोक्तेः (१०१६) रोच्यते स्तनपतीति तद्वत्ती दुर्गाचार्योक्तेश्च । स एव रो-
च्य इत्युच्यते । इत्या पृथिवी तत्रामसुनिघट्टस्मरणम् पृथिव्याः परितो द्वादश-
योजनावपस्तादेवाकारो प्रसरति । स इत्थं पृथिव्यां जातयादौ आख्यायते । अथवा
इहोर्ध्वरायाः सत्यगुलाया भूमेः संज्ञा । “गित्वा दधे चर आपृथिव्या इत्यास्यापदे

सुदिनये अहाम् । एषद्वयां मानुष आपयायां सरस्वत्यां देवदग्ने विदीहि"-(३।२३।४)
 इति । ऋद्धमन्नादिषु तथैव धैदिकव्ययहास्यवणात् । प्रचुष्टुमायामुर्वराया-
 मेव तु मूमी भूयसायं प्रवर्तते न शार्कराया मूपरायां वा । तस्माद्वैद आख्यायते ।
 अयथादिहोयन्नसंज्ञा । निघण्टुषु तथा स्मरणात् । अत्राय हितं भवतीत्येडोऽय-
 माख्यायते । अथवा—इरेयुदकसंज्ञा । उदकादेवायमुपघते । तस्माद्वैद इत्युच्यते ।
 स हि गन्धर्वः पर्जन्यो गन्धर्वस्तस्य विद्युतोऽप्सरस इति तैत्तिरीयश्रुतेः (तै०
 सं० ३।७।६।) ॥ उर्वश्यप्सराः—इत्यादिनिवृत्त (४।३।२) स्मरणादप्सारिणी विद्युदे-
 षोर्वश्यप्सरा विवक्ष्यते । तस्या अप्सरसः पुनरायुर्नाम तनयो जायते । स हि
 विद्युन्मेषसंयोगजो वृष्ट्युदक रूप एव स्यात् ।

तस्यायुदतुल्यादायुपुष्पमिष्यते । "उर्वशी तिरस्ते दीर्घमायुः" इति (ऋ० सं०
 १।०।५।१०) मंत्रश्रुतेः ॥ तनयोत्पत्त्यनन्तरं तयोर्व्वशी पुरुरवसोर्व्विच्छेदश्च सर्व्वेष्टयने
 इति तदिदमिलोपाख्यानस्याधिदैवतं तात्पर्यमेतरेयालोचने साधमणि व्याख्यातम् ।
 अयं मोक्षमूलरो नाम कश्चित्केतुमह्लघर्षीयो विद्वान् उर्व्वशीमुपसं पुरुरवसं तु सुख्य-
 माह । एवमनेके विद्वांसोऽन्यथान्यथार्थं प्रकल्पयन्तस्तदाख्यानस्याधिमौक्तिकत्वं प्रत्या-
 चक्षते इति पश्यामः । इत्थं चैतस्य पौराणिकसमाख्यानस्यानेकधा तात्पर्यान्तरे
 निर्णीते तद्वन्निष्ठानां शब्दार्थमात्रनिष्ठातानामभ्युदायुषपुरुरवचउर्व्वस्यादिषु मनुष्य
 बुद्धिः पौरव्यवंशीयमौलिकपुरुरव्याभिमानं च सायादपेयते इति चेत् । तत्रेदमुच्यते ।
 अस्तु तावदिदमाध्यात्मिकमाधिदैविकं चाकृतमस्मिन्निलारयाने । तथापि
 स्थापसिकशब्दार्थप्रत्ययेन, प्रतीयमानास्ते वंशमौलिकपुरुरवाः कथमिदं कान्त-
 तोऽपहोतुं शक्यन्ते । नहुपस्तावदायोः समीपमाजगाम । आयोश्चात्माचसुप्रभृ-
 तयो भ्रातरो गन्धर्व्वलोकविदिता आसन् । पुरुरवाश्चायं केशियप्रभृतीन् दैत्यान्
 विजित्य भुग्याश्चक्रे—इत्येवमादीन्याख्यानाति मनुष्यत्वाभावे निरवलम्ब्यानि भवेयुः ।
 स येन प्रमाणेनैवामाख्यानानामाध्यात्मिको वाधिदैविको चार्थः प्रतिप्रद्यते
 तेनैव प्रमाणेन प्रतीयमानोऽयमाधिमौक्तिकोऽप्यर्थो नतरां तिरस्कृतुं युज्यते ।
 न तावद् व्रूमः पौराणिकाख्याने तादृशा आध्यात्मिका अधिदैविका चार्थास्ता-
 त्पर्य्यविषयीभूताः सर्व्वथा न सन्त्येवेति । सन्ति हि पुराणेषु सप्तविधा आख्याना-
 प्रवन्धाः । केचिदाध्यात्मिका एव केचिदाधिदैविका एव, केचिदाधिमौक्तिक-
 एवेति त्रयः । द्वयोर्हयोः सांकर्यात् पुनरन्ये त्रयः । त्रयाणां सांकर्यादिक
 श्रेति । तत्र यावन्त्येवाख्यानानि धैदिकानि संहिताब्राह्मणयोर्व्यथारूपवन्निदुष-
 लभ्यन्ते । तेषां सर्व्वेषामाधिमौक्तिकत्वनामेव सतामाधिदैविका आध्यात्मिकाश्चार्थाः
 प्रायेणोपपद्यन्ते इति पश्यामः । अत एवेदमिलारयानमप्यस्ति धैदिकमिति
 त्रयाणां सांकर्यात् सप्तमविधं स्यात् । का नो हानिः । यथा ताजदग्निमन्थन-
 कर्मणि पुरुरवा इत्युत्तरारणिमाह, उर्व्वशीत्यधरारणिम्, आयुरिति चाज्यम् ।
 इति पञ्चमन्त्रसंहिवायां श्रूयते । यथा वा—भवान् पुरुरवा इति पितृसंतर्पणी
 नाडीमुत्तरेक्षते । उर्व्वशीति त्रिद्युतम् । आयुरिति वृष्टिम् । एवमेवात्र चयमध्यय-
 स्यामः—पुरुरवा ऐलेया राजासीदुर्व्वती गन्धर्व्विणी । आयुरिति च तयोः

अथैव सुद्युज्ज इत्यो मानवः पुत्रो जन्मना पुरुषोऽपि सन् यज्ञप्रक्रियादोषात् स्त्रीधर्मा स्त्रीलक्षणबहुलः पश्चात् शत्त्वणे सर्वथा स्त्रीभूत्वा मनोः पुत्री—इत्यानामाऽभूत् । यत्तु धृतौ जन्मतः स्त्रीत्वमिलायाः श्रूयते इह तु पश्चादुत्पन्नं वैकारिकं स्त्रीत्वमाख्यायते—इत्यापातविरोधः प्राप्नोति—इत्याहुः । तत्रेदमनुसन्धेयम् । श्रुतौ तावदिलायाः मनुषजात्याख्यानेऽपि जन्मतः स्त्रीत्वं नाख्यायते । अथवा वैकारिकमिलायाः पश्चादुत्पन्नं स्त्रीत्वं श्रुतिवचनादेवावगम्यते । तथाहि—मनुमागतेयमिला—“कात्वमसीति” मनुना पृष्टा “तव दुहिताऽहमस्मीति” प्रत्याह । कथं भगवति मम दुहितेति पुनः पृष्टा—या अमूरप्स्वाहुतीरहौपीपृष्टं दधिमस्त्वामिहां ततो मामजो जनथा”—इति पुनः प्रत्याह । तदनेन प्रश्नोत्तरवाक्येनास्य मनोः प्रजाययज्ञफलरूपः सुद्युज्ज एव पुत्र आसीत् । तं चायं मनुष्यः स्वपुत्रत्वेन जानात एवासीत् । किन्तु कालेनास्य स्त्रीत्वे जाते सेला पितरं मनुमागत्य यदा “तवाहं दुहिताऽस्मीति” अवाचत् तदा तां दुहितरमजानानो मनुः—“कथं मम दुहितासीति” पप्रच्छ । तत्र यदि जन्मत एव यज्ञफलतया दुहिताऽभविष्यत् स तर्हि मनुः स्वस्य दुहितृत्वान्न नाचिरमावयिष्यत् । तस्मान्मनुपुत्रः सुद्युज्जः पूर्वं पुरुष एव सन् पश्चान्मनुपुत्रीयमिला यभूवेति श्रुत्यक्षरस्वास्यादवगम्यते ॥ ३ ॥

अथ मरुत्तकृताश्चन्द्रमेधादिलायाः पुंस्त्वप्राप्तिरित्यपि न विरुद्धं चने । इत्वाहुषदस्य मरुत्तस्यापि तदर्थं पृथग्भवमेधकरणे बाधकाऽभावात् । इलायाः पुंस्त्व लभार्थं सोदरस्यसोहेनायमिदवाकुरयोध्यायां यथाश्चमेधं चक्रे तथैवान्यत्र बुधाभ्रमसर्मापे श्वेतपर्वतादुत्तरतः कचिद्देशे मरुतोऽपि कर्द्धमवचनादश्चमेधं चक्रे इति संभवति । अनेके च मरुता वंशप्रग्ये निर्दिश्यन्ते । तथातितरां प्रसिद्धोऽविक्षितः पुत्रो महोप्रप्रतापः सार्यभौमः आसीत् स नेह विवदयते । सुद्युज्जसोदरप्रातुर्गामान्तेदिष्टादुत्तरस्य चतुर्दशस्य मरुत्तस्य सुद्युज्जकाले सम्मत्ताऽभावात् । एवं ययातिपुत्रस्य दुर्बलशोर्वशे सतमो मरुतः स्मर्यते सोऽपि नेह संभाष्यते । पुरुषस्य ऊर्ध्वं तस्यैकादशत्वात् तदानीं त समन्ययायागात् । तथा चान्येषामसंभवाद् भारतवर्षातिरिक्तदेशजन्मा गन्धर्वादिजातिगतां बुधस्य सखा कश्चिदयं संवर्तशिष्यो मरुतः स्यात् । स बुधादेशात् बुधाभ्रमेऽश्चमेधं चक्रे—इति बोध्यम् । ऐतिहासिकास्तु स्वज्ञानानुसारेणार्थानुल्लिखन्ति—इति नियमात् कैश्चिन्मरुत्तयज्ञो निर्दिष्टः कैश्चिद् वैद्यैर्ह्ययस इत्युभय समञ्जसम् । तस्मादियमासीच्छूद्रदेवस्य मनोः पुत्री काचिदिलानाज्ञी प्रतिष्ठानपुत्राधिप्राप्तोत्पत्त्यै सर्ववचनानां सामञ्जस्यदर्शनात् विसंवादाभावात् प्रामाण्यं सिद्धम् यदप्यस्य पुरुषस्यसो जन्मनि विप्रतिपत्तिराख्यायते तदपि विमलान्तम् । कातिरेयजन्मस्यानस्य श्वेतपर्वतस्य सन्निधानेऽपि पुरुषपर्वतस्य कस्यचित् संभवात्तत्रैवास्य जन्मोपपत्तेरुपपादनीयत्वात् । तस्मादविसंवादात्सर्वं समञ्जसमिति सुनिवृत्तं सिद्धम् । तदित्यं मतत्रयमत्र व्याख्यातम् ।

परे तत्र चतुर्थं मतमातिष्ठते । पुंमः स्त्रीत्वमापापत्तिं श्रियो या पुंस्त्वमापापत्तिमिदधुतामेशान्ततोऽसंभाष्यमानां मन्यमाना पातप्रज्ञा अस्याः स्त्रीत्व

मावापत्तिकथायां अन्यदेव किञ्चिद्रस्यमुपवर्णयन्ति । तथाहि—वैयस्यतमना-
रिक्वाकुप्रभृतयः सुयुञ्जान्ता दशभुजा आसन् । इला नामैकान्या कन्या चासीदेकादशी
संततिः । सा च सर्वज्येष्ठासीत् । अतः पृथ्वीविभागकाले तस्यै सर्व-
ज्येष्ठाय भगिन्या अपि ते भ्रातरो विभागमिच्छन्तः सन्तोषार्थमस्याः स्नेहात्
श्रीधनत्वेन गन्धर्वदेशे प्रतिष्ठानपुरं बधुः । सुयुञ्जाय त्विलापत्नान्ने भरतखण्डस्य
पूर्वदक्षिणदेशाः समर्पिता आसन् । अयेनाया वालिशतया तस्या अनायाया
राज्यकार्यं कर्तुं मन्त्रमत्वात् तत्परिरक्षणे सुयुञ्जो भ्राता नियुक्त आसीत् । तत एव
स्वराष्ट्रस्य श्रीन विभागान् कृत्वा पूर्वभागं गणायं मध्यमं तु दक्षिणमुत्कर्त्तार्यं पश्चिमं
विनताभाय विभज्य दत्त्वा सज्जोक्तः स्वयं गन्धर्वदेशे प्रतिष्ठानपुरे जगाम । तत्र
चैव सुयुञ्जः बाह्लीकं नाम नगरं स्वकीयपनिवेशाय प्रातिस्निकं पृथग्जयित्वा तत्रै-
वावस्थाय स प्रतिष्ठानपुराधिप्राज्या इलायाः राज्यमन्त्र्यं निरीक्षते स्म । अथ कालेन
तत्र बाह्लीकनगरेऽप्यस्यान्वः पुनः दशविन्दुर्नाम जज्ञे ॥

परुदा सुयुञ्जेन साकं मृगयां गतायास्तस्या इलायाः सहयायिनः सुयुञ्जा-
दयः सर्वे पुरुराः कश्चित्पर्वते यक्षावासगुहास्थानेऽवस्थायान्वयान्त्र बने
विवेकः । प्रसङ्गात् ते सर्वे कुमारखनस्थाने श्वेतपर्वतेऽधियकायां राज्ये
जग्मुः । तत्र च गणैः प्रतिविद्वानां तेषां पुरुराणां कुमारखनस्थानत्वेनेऽस्मिन् राज्ये
प्रवेशो नाभूत् । अन्तर्यते हि तत्र भगवतः शंकरस्य विहायस्थानमासीत् । तत्र
चैकदा पार्वत्या सह स्वेच्छाविहारकालेऽरुस्मात्तत्र संनकादयो जग्मुः । तेन
परिकुद्धः शङ्कते भगवान् स्वसैनिकान् परिचारकान् गणनात्रा प्रसिद्धानादिदेश ।
अत्र यत्ने ऋषैर्न प्रवेष्टव्यमिति । तथा च वनस्थाभिर्नो सस्य भगवतो यत्नविदे-
शान् प्रतिविद्रप्रवेशास्ते सुयुञ्जादयः सर्वे पुरुरास्तस्मात्कुमारखनाद् बहिरेव
तस्युः । केयलाभिः स्त्रीभिः परिचारिकानित्ये सार्द्धं सेला कुमारखने विहृत्यापर-
स्मिन् यत्नोपान्ते समायाता सा तत्राऽरुस्मात् सोमस्य राज्ञः पुत्रेण पुत्रेन संगता
दापत्यसम्पत्त्येन परस्परानुतागनासाय संभूय चाहितगर्भा बभूव । प्रलेन राज्ञा
पुत्रेन सह गान्धर्वविवाहसम्बन्धस्या विज्ञाय सुयुञ्जः परां विन्तागाजगाम ।
इयं होला स्वसाहाय्यागतं पुत्रेन गृहीत्वा राज्यकार्यं नियोजयति । प्रवर्त्तव्यं
सोमो गन्धर्वाणां राजा ममाधिकारं निरस्य प्रतिष्ठानपुराधूँ स्वराष्ट्रे संयुज्य
पृथग्भूतां राज्यसंस्थामपहरिष्यति । अथवा क्षिय एवेदं राज्यं स्यात् । ममाधि-
कारः सर्वयाऽस्माद्विजुष्येत । इत्येवमनेकत्रा विन्तयित्वा पुत्रेन सह योदुमारमनि-
शक्तिमतासाय स सुयुञ्जः स्वकुलपुरोहितं प्रतिष्ठितं नीतिकुशलं यशिमहाह्व तत्र
सहोपायं मन्त्रयामास । यसिष्ठस्तु सुयुञ्जमार्थनां श्रुत्वा सोमस्य राज्ञोऽप्यधिप्रातारं
मद्रघटस्यं मद्रमेव शरणमाजगाम । रुद्रो हि त्रैलोक्यान्तर्वर्तिनोऽन्तरिक्षस्य सर्व-
स्येकोऽधिप्राता इति तैत्तिरीयकादिश्रुतिप्रवेकया श्रूयते । अन्तरिक्षे चार्यं गन्धर्व-
लोकः सोमस्य राष्ट्रं 'सोमो वै राजा गन्धर्वैरासीत् इति' । यावापृथिव्यो-
र्वा एव गर्भो यत् सोमो राज्ञेति चैतरेयके तथा ध्ययनात् । तस्मादन्तरिक्षस्थानां
सोमकुवेरादीनां सर्वेषामेव राजामयमध्यक्षः शास्तेति व्यवस्थापयन् यसिष्ठो

रुद्रमागच्छत् । रुद्रस्तु भगवान् परमदयालुरुभयोरेवानुरोधं चक्रे । एकान्तरित-
मासक्रमेण पण्मासांस्तत्र प्रतिष्ठाने सुद्युजः पुरुषो राज्यं शास्तु । पण्मासांस्तु
तथैव सेला सिंहासनमधिष्ठाय राज्यं करोत्विति व्यग्रस्थया तयोऽरुभयोरेधिकारं
स्थापयामास । रुद्रनिदेशाच्च सोमस्तत्र न किञ्चिदकरोत् । सुद्युजस्तु स्वराज्ये बाहीक-
राज्यासने स्वपुत्रं शशविन्दुमध्यारोप्य स्वयमिलाया राजधान्यां प्रतिष्ठानपुरे
पण्मासन्तरव्यवस्थया राज्यकार्यं यथावन्निर्वाहयामास । किन्तु भगिण्यै दत्ते
राज्ये पुनस्तत्र स्वाधिकारं संपादयन् सुद्युजः प्रजानां विरक्तिभाजनमभूत् ।
तस्मादिलायाः पुत्रे पुरुरवसि जाते तारुण्यं च प्राप्ते सर्वाः प्रजाः सर्वे च मन्त्रिणस्तं
पुरुरवसमेव सिंहासनेऽधिष्ठापयामासुः । प्रजानां मन्त्रिवर्गाणां च तत्रानुरागं
दृष्ट्वा सुद्युजोऽपि तमेव राज्येऽवस्थाप्य स्वयमुपरतो घनं जगाम । तस्त ज्येष्ठः
पुत्रः शशविन्दुर्वाहीके राजासीत् । तत्रैतस्मिन् स्त्रीराज्ये स्वाधिकारसम्पाद-
यितुरस्य लोमप्रस्तस्य सुद्युजस्येयमुपहासकस्तिलो के यत्र तत्र प्रवर्धते । राज्य-
गृध्नुरस्य सुद्युजः पदसु मासेषु स्त्रीभूत्वा पदसु च पुरुषो भूत्वा राज्यं शास्तीति
उपहासभाषेयं लोकस्य प्रतिदेशं प्रसिद्धाऽभूत् । न तु वस्तुत एव स कदाचित्
स्त्रीभूवेति भावयितुं युक्तमिति दिक् । इति चतुर्थऋतम् ॥ ४ ॥

अत्राहुः—इलासुद्युजयोस्तादात्म्यस्य बहुमिरितिहासिकैः स्मरणाघ्नैतदेका-
तोऽपलपितुं शक्यते । एकस्या एव व्यक्तेः स्त्रीत्वेन च पुंस्त्वेन चोभयथा स्मरणात्
तत्र मनोः पुत्रेष्टिकर्मणि विध्यपचारादशमी सन्ततिः स्त्रीपुंलक्षणाक्रान्ता वैकारिकी
जज्ञे । अत्यल्परेतस्कतया पद्मिर्मासैरत्र शुक्रं संचायते स्म । बहुभिः प्रकारेण पुं-
सकताया लोके दर्शनादीदृशमप्येकमुभयलक्षणाक्रान्तं नपुंसकत्वमीदृवरसृष्टौ न
न संभाव्यते । इत्यास्थेयम् । तथाचोक्तं तावद् वैष्णवे चतुर्थेऽंशे—

इष्टिं च मित्रावरुणयोर्मनु, पुत्रकामश्चकार । तत्रापहते होतुरपचारादिलानाम्
कन्या यभूव । सैन च मित्रावरुणप्रसादात् सुद्युज्ञा नाम मनोः पुनो मैत्रेयासीत्—
इति ब्राह्मेऽप्याह—

“अकरोत्पुत्रकामस्तु मनुरिष्टिं प्रजापति ।

मित्रावरुणयोर्दंशे मनुराहुतिमावपत् ॥ १ ॥

दिव्यसंहनना तस्मादिला जज्ञे इति ध्रुति ।

सोमपुत्रादुधाक्षिमास्तस्यां जज्ञे पुरुरवाः ॥ २ ॥

जनयित्वा ततः सा तमिला सुद्युजतां गता ।

सुद्युजस्य तु दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः ॥ ३ ॥

कन्याभावात् सुद्युजो नैतद्राज्यमयामुयात् ।

यसिष्ठयचनात्वासीत् प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठितः ॥ ४ ॥

मनयोऽयं मुनिश्रेष्ठाः स्त्रीपुंसोर्लक्षणेयुतः ।

धृतवान् स इलेत्येवं सुद्युज्जति च विधुतिम् ॥ ५ ॥ इति ॥

तथा चेयं स्त्रीपुरुषोभयलक्षणा विलक्षणादितिहिला मनोर्येवस्यतस्य कन्यासी-
दित्येव तत्त्वम् ॥

सा हीर्यं मनोः पुत्री प्रतिष्ठानपुराधिष्ठात्री महायष्टी कदाचित् सोमसुतेन
बुधेन सङ्गताऽऽसीत् । तं च स्वपतित्वेन धरयामास । गन्धर्वदेशे चाग्निसाक्षिकस्य
विद्याहविषेः प्रथा नाऽऽसीत् । केवलमन्यान्त्यानुरागमात्रेणैव गन्धर्विण्याः पाणि
गृह्णानो गन्धर्वस्तस्याः पतित्वेन तत्र प्रतिपद्यते स्म । तथा चैतेन गान्धर्वेण विद्याह-
विधिनाऽन्यूढा सेला बुधस्य पत्नी बभूव ।

तस्यां चेलायामस्य बुधस्य पुरुखा नाम पुत्रो जष्टे इति स्थितम् । स चायमैलः
पुरुखाश्चन्द्रवंश्यानां प्रथमः पुरुष आसीत् । यद्यपि बुधस्यैव चन्द्रवंशे प्राथम्यं
वक्तुमुचितम् । तथापि तस्य बुधस्य सोमवद् गन्धर्वजातीयत्वेन देवनिष्ठायाः अन्तर्गत-
त्वात् मनुष्यत्वेनाभिप्रेतानामेषां क्षत्रियवीराणामैलप्रकृतिफलमेवास्वीयते । तस्य
मानव्यामिलायामुत्पत्त्या मनुष्यत्वात् ॥ इति बोध्यम् ॥

ब्रह्मा चाग्निश्चन्द्र एवं बुधश्चेत्येते देवाश्चन्द्रवंशादिभूताः ।

यद्यप्येते मानवाः किन्तु तेऽस्त्युः स्वर्गे, नैते भारतोर्वी मनुष्याः ॥ १ ॥

ब्रह्मादीनां बुधान्तानां न मनुष्यत्वमिष्यते ।

ततोऽग्रे चन्द्रवंशोऽयमैलप्रकृतिरुच्यते ॥ २ ॥

इति श्रीमधुसूदन विद्यावाचस्पतिरुता पीरपण्यात्यन्तर्गता

समाप्तेयमभिष्यातिः ॥

श्रुतिपाठपत्रम् ॥

५०	५०	
७	१३	कथमित्यतः पूर्वं "अचिरवाच" इति पठनीयम् ।
१०	२४	प्रयः पुत्रा अनेरुद्धभूषुरित्युक्तमित्यतोऽग्रे "य एने प्राणा. पटिष्ठुव्या उष्णा अमयन् । तत्रायमुत्पन्नोऽग्निरेव स स्वयंभूरात्मा । उष्णानां भूयः क्षोभेऽग्नितापान् परिक्षिप्रा यहवो द्रवा भूत्वा आपोऽभवन्" । इति विशेषपाठः संनियोज्यः ॥
२७	४	वीर्यादित्यतोऽग्रे 'मानसपुत्रः' इति पठनीयम् ।
३५	२४	भवेन्गिरीत्यतोऽग्रे 'निषधगिरिः' इत्यधिकं भावनीयम् ।
४७	२३	यिदुहरा—इत्यग्र 'तपः—उग्रः—मयोभूः—आपोदेव्यः इत्यष्टौ देवमनुष्य- राजा लोकपात्या आसन्' इत्यधिकपाठो वर्धनीयः ।
५२	३२	केन्द्रस्थानीत्यग्रे 'चतुः स्वस्तिक नामानि' इत्यपि पठनीयम् ।
६१	७	अस्यां पङ्क्तौ श्लोकसङ्ख्यान्ते—' इति—' इत्यधिकं द्रष्टव्यम् ।
६१	२०	चोक्तमित्यतः पूर्वं 'प्रतिष्ठानस्य पूर्वदिगवर्तित्वं' इत्यधिकं योज्यम् ।
६२	३	तेनेत्यग्रे 'प्रयागे प्रतिष्ठाने—इत्यभेदोक्तिः साधु संगच्छते । प्रतिष्ठानात्' इति पाठः संनिवेश्यः ।
८०	२०	स्त्रीभावमाजगामेत्यग्रे—स, इत्यधिकं पठनीयम् ।
८३	१२	तत्र स्थानं त्रयस्त्रिंशदक्षांशदेशीयमित्यतोऽग्रे 'प्रतिष्ठानपुरं तु—सा द्व- चतुस्त्रिंशदक्षांशदेशीयम्' इत्यधिकं त्याज्यम् ।
८२	६	दरण्यं कुमार्यनं नाम । इत्यतोऽग्रे—'तत्र कचिन्मन्दारदुमा. कचिदशोक- लतिका. शोभन्ते—' इत्यधिकं पठनीयम् ।
८३	३२	अधिप्यति—इत्यग्रे 'मत्तान्तरे तु मासं पुरुने मासं स्त्रात्वे अधिप्यति' इति विशेषपाठस्तत्र योज्यः ।
१०६	३४	निघटुस्मरणादित्यग्रे 'पृथिव्याः संवन्धेनैवायं मेघः' इत्यपि पठनीयम् ।
१०७	३५	उर्वशीत्यतः प्राक् 'उर्वशीत्युत्तरां दिशन् । आयुरिति दीर्घजीवितम् । यथा वा कश्चित् पुरुषा इति मेघमुपेक्षते—' इति विशेषं द्रष्टव्यम् ।

शुद्धिपत्रम् ॥

श्रु	पं०	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
७	२	परायत्व	परायत्व
७	४	शकुचन्	शकुचन्
७	३१	मासाया	मासाय
८	३	यज्ञ	यज्ञे
८	११	सय	सर्वे,
८	१६	तृतीयस्य	तृतीयस्य
८	२३	पुत्रम्	पुत्रं
११	६	गोदाने	गोद्याते
१२	१	समुद्रायां	मुद्रायां वाऽनगमाया वा
१२	४	भ्रान्तरुचन्	भ्रान्तरान्
१२	१६	पक्ष	पक्षं
१२	१८	गोदाने	गोद्याते
१२	२३	आधर्मीका	आध्विदेयिका
१३	४	मण्डल	मण्ड
१३	२८	सृजद्वयं	सृजद्वयं तु
१३	३२	एत	एत
१४	१२	मृग्य	मृग्य
१४	१८	हविर्धाना	वह्निर्धाना
१४	३३	भृगुचारुणि	भृगुर्चारुणि
१५	१	मजन	मर्जन
१५	४	दनर्थ	द्यभं
१५	२६	प्रक्षण	प्रक्षान
१५	२६	मनम	मत्ता.
१५	२६	पुराणीक.	पुराणोक्तं.
१५	३०	मारियाया	मारियाया
१६	४	इह हि हि	(३०) इह हि
१७	२५	ख्याते	ख्याते
१८	१३	प्राणाफले	प्राणघनी
१८	१३	एतदु	तदु
१८	१४	गादिमप	रादिभूतमप

पृष्ठ	पं०	अशुद्धपाठः	शुद्धपाठः
१८	१८	तस्यादीनि	तस्यादित्या
१८	१८	तत्रादीनि	तत्रादिति
१८	२	ऽधीयते	ऽवधीयते
१८	१०	तथा	यथा
१६	११	दीप्यते	दीयते
२१	८	तिष्ठतम्	तिष्ठताम्
२१	२६	मेनवैरुतमति	मेतवैरुतमेति
२१	२७	प्रतिष्ठति	प्रतिष्ठेति
२१	३१	गन्तव्यात्	गन्तव्यत्वात्
२२	१६	मिन्नञ्च	मिन्नन्ता
२४	१०	इवेन्द्र	इवेन्द्र
२४	११	(५)	(४)
२४	१२	संवाद	संवादा
२४	१६	उपस्थिताया	उपस्थिताया
२६	२	भद्राश्व	भद्राश्व
२६	३	भ्रान्त	भ्रान्तं
२६	२८	सम्बन्धेनैवायं	सम्बन्धेनैवायं
२७	२	प्रापत् ॥ ० ॥	प्रापत् । तस्यसोम इति नामान्तरम् ।
२७	३	तस्यसोम इति नामान्तरम्	x
२८	१५	पश्यत्	पश्यत
२८	२३	तत्याना	तत्याना
३०	४	पद्यत्	पद्यत
३०	१७	क्रमणे	क्रमेण
३०	२६	देहिनीं	देहिनीं
३२	२३	मरुत्	मरुन्
३२	२१	संभा	संभा
३३	२८	राणेषु	पुराणेषु
३४	१७	सास्थे	सास्तभ्ये
३४	२७	पुष्प	पुष्प
३६	७	यज्ञ	यज्ञ
३७	२१	मैत्रे	मैत्री
४०	१२	काम	कामं

पृष्ठ	पं०	अशुद्ध पाठाः	शुद्धपाठाः
४१	२७	स्वागतैः	स्वागतैः
४२	१	दय	दयं
४२	२१	इत्थं	इत्थं
४३	७	मन्त्र	यन्त्र
४३	२०	घायश्चे	घाययश्चे
४३	२८	हरण	हरणं
४४	६	गत्र	यत्र
४७	२२	गन्धर्वस्व-	गन्धर्वस्वा-
४८	३१	कृपारादयः	कृपारादयः
४८	१६	प्रतिनिध्ये	प्रातिनिध्ये
४०	१८	परिमां	रिमां
४०	३	पल्यं	पल्ये
४०	१३	उत्कुपा	उत्कुपो
४१	३१	ग्रहीत	ग्रहीत्
४१	१	मा	सा
४१	३	धियन्ते	ध्रियन्ते
४२	२०	याना	योना
४२	१	संपातिक	सांपातिक
४३	१३	स्वदेश	खदेश
४३	२	न्य	न्या
४३	७	चन्दी	चन्द्र
४३	८	पात	पाती
४३	६	यल	बल
४३	२४	सूर्य	सूर्य
४४	२२	नैवपपादित्वोदे	नैवोपपादित्वाद्
४६	१३	क्षत्रिणा	क्षत्रिणो
४६	२४	क्षत्रे	क्षेत्रे
४६	२४	राहिण्या	रोहिण्याः
४७	१२	बुधनैव	बुधेनैव
४८	३४	निर्यातु	निर्मातु
४६	१०	ऽभूत्	ऽभूत्
४६	१४	तस्य	तस्या

पृष्ठ	पं०	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठः
५६	२१	पञ्चकोरा	पञ्चकोरा (पञ्चगौर)
५६	२५	ब्रह्मा	ब्राह्मा
५६	२७	यजु	यजु
६०	१८	प्रयागं शि	प्रयागमनुशि
६०	२०	मुख्य	मुख्यम्
६१	१	यागात्	योगात्
६१		पाविनी	पावनी
६१	१४	वासुकी	वासुकी
६१	१५	त्तरा	तरौ
६१	२७	येपा	येपां
६२	१६	त्रात्तरशब्दा	त्रोत्तरशब्दा
६२	१६	स्थान	स्थाने च
६३	२	द्रुहं	द्रुहुं
६३	२४	पञ्चकाश	पञ्चगौरा (पञ्जकार)
६४	१०	"	" (")
६४	११	"	" (")
६५	२३	प्रतिष्ठानं	प्रतिष्ठानत्वं
६६	११	यनाङ्गल	जाङ्गल
६७	२३	राज्य	राज
६८	४	धानी	धानीं
६८	५	अपि	अधि
६८	६	हस्तिपुर	हस्तिनापुर
६८	२०	त्वाहुरा	बाहुरा
६८	३१	नाम	नाम्
६९	२७	पञ्चकोश	पञ्चगोश (पञ्जकार)
७०	६	अङ्गारि	धारि
७०	२४	मनल	मनन्त
७०	२७	भूतेर्	भूतैर्
७१	११	घन्यवना	घत्पर्वता
७१	१२	पर्यन्तिषु	पर्यन्तेषु
७१	१७	कामा	कामा
७१	१६	विशार्य	विशीर्य

श्रु	पं०	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
७१	२०	नामप्र	नां सप्र
७१	२४	विस्तृते च	विस्तृतं स्या
७१	३०	पूजमा	पूजया
७२	१	पार्थ	पार्थ
७२	४	काकुत्स्थ	काकुत्स्थ
७२	७	वाहो	वाहो
७२	७	यद्	यदे
७१	१७	पञ्चकोश	पञ्चगौरा (पञ्चकोर)
७४	२०	प्रतिभाकुत्कर्षत	प्रतिभाशालिमिरुत्कर्षत
७४	२१	कुमा	कुमा
७४	२३	पञ्चकोश	पञ्चगौरा (पञ्चकोर)
७५	६	संस्था	संस्था
७५	११	याचद्भुग्णा	याचद्भुग्णा
७५	१६	प्राया	प्राया
७५	२७	दशद्यु	दशद्यु
७५	३१	कुत्सोपाख्यानं	कुत्सकुयवीयापाख्यानं
७७	३	नामकः	नामकः
७७	८	शतद्रुः प्राच्यां	शतद्रुप्राच्यां
७७	८	प्राची सरस्वती	प्राचीसरस्वती
७७	६	शरयू	शरयू
७७	३२	पैके	पैके
७७	३३	कये	के
७७	३३	सु	×
७७	३४	शुशुवान्	शुशुवान्
७७	३४	पङ्गुभिः	पङ्गुभिः
७७	३४	अत्कः	अत्कः
७७	३४	तस्-	स्त
७८	६	पङ्गुभिः	पङ्गुभिः
७८	८	पिपुमृगयः	पिपुमृगयः
७८	६	कुपयः	कुपयः
७८	१३	सर्वस्य	सर्वस्य
७८	१३	धेतसु	धेतसु

पृष्ठ	पं०	अशुद्धपाठाः	शुद्धपाठाः
१८	१	सैला	सैला
१८	२	रुका	रुक्ता
१८	१०	स्वारस्य	स्वारस्या
१८	२७	श्राम्य	श्राम्यं
१९	६	यासात्	यागात्
१९	१४	एडा	एवेडा
१९	१५	वत्त	वत्त
१९	१६	न्यपत्यव	न्यपित्व
१९	२१	न्यास्ते	न्यस्ति
१९	२६	णान्मनु	णान्मनु
१९	३३	मानुष	मानुष
१००	६	याजया	याजयां
१००	१५	तथ्यं	तथ्यं
१००	८	प्रस्तावस्य इडाया	इडाया प्रस्तावस्य
१००	१३	गोरित्वा	गोरिडा
१००	२२	रूपया	रूपायाः
१००	२३	हैय	हैय
१००	२४	प्रजायेतेत्या	प्राजायेतेत्या
१०१	३०	पश्यन्ते	पश्यन्तो
१०१	३२	होतारं	होतारं
१०२	७	मनु	मनु
१०२	१६	अपत्यव	अपित्व
१०२	२७	मियानिजयने	मियमिडायने
१०३	८	एनं	एयं
१०३	१२	माटयम्	माटयम्
१०३	२२	समानाय	सम्मानाय
१०३	२७	प्रेयम्	प्रेयम्
१०३	३२	म्यान्	म्यान
१०३	३१	मनुष्येडा	मनुष्यधदेडा
१०४	३	या	ता
१०४	४	पेशन्ते	पिशन्ते
१०४	११	मापन्	मापन्

पं०	अशुद्धपाठः	शुद्धपाठः
२०	सस्येन	सस्ये
२१	स्यव	स्यंघ
३४	देयं	दूधवं
१०	ह्यः	यः
११	मयापो	मपो
१२	मात्मनो	मातनो
१२	रुर्वा	रुर्वा
२१	वाद्या	वाय्या
२५	मिकं	मिकत्वं
२८	दपः	दापः
२८	वा	वाः
३१	मायन्	मायन्
३१	पश्चि	यश्चि
१२	णान्यपि	णान्यपि
१७	वृणुते	वृणुते
१७	घरुण	घरुण
१७	द्यौ	द्यौ
२२	णात्रनिष्ठितेन	ण विष्टितो न
३३	रोत्व	पेल
३४	पृथिवी	पृथिवीति
१	दिष्टे	इष्टे
६	विद्यन्मंघ	विद्युन्मंघ
१०	यु हेतु	युहेतु
१६	निष्णाताना	निष्णातानां
२०	चात्मा	चात्मा
२१	केशियप्र	केशिप्र
२५	दग्रम्	दग्रम्
२५	अधि	आधि
२७	केचदादि भौतिक	केचिदादिभौतिका
३६	दुर्वसी	दुर्वशी
२	दसिति	दस्ति
६	भायिता	भायिताः

पृष्ठ	पं०	अशुद्धपाठाः.	शुद्धपाठाः
१०८	७	क्षीयते	क्षीयन्ते
१०८	११	परे विप्रतिष्ठने	अपरे विप्रतिष्ठने
१०८	१२	अथर्व	अथर्व
१०८	१२	श्रुतावाध्या	श्रुतावाध्या
१०८	१७	वरणाया	वरणायां
१०८	२०	भ्रुवो	भ्रुवो
१०९	७	पथश्चिद्वहित	पथश्चिद्वहित
१०९	२६	प्रतिपीयः	प्रातिपीयः
१०९	३२	मोत्त	मान्त
११०	५	मनुष	मनुष्य
११०	२१	नामान्नेदिष्टा	नामान्नेदिष्टा
११०	१५	स्वा स्वा	स्वारस्या
१११	१०	सुद्युक्ता	सुद्युक्ता
१११	१५	पर्यतोऽपिन्य	पर्यतोऽपिन्य
११२	६	मासान्तर	मासान्तर
११२	१०	तस्त	तस्य